

POLARISERING

Polarisering

Idéhistoriska perspektiv
på ett samtida fenomen

Fredrik Eklöf
& Jonas Hansson (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlaga
kräver förlagets särskilda tillstånd.

© Nordic Academic Press och författarna 2022

Nordic Academic Press
Lund
www.nordicacademicpress.se

Sättning: Charlotta Rahm
Omslag: Anette Rasmusson
Omslagsbild: Lönegård & Co
Tryck: ScandBook, Falun 2022
ISBN 978-91-89361-29-4

Innehåll

	Inledning. Polarisering som begrepp och fenomen, igår och idag	7
	<i>Fredrik Eklöf & Jonas Hansson</i>	
1	Polemik och polarisering i religionsstridernas Frankrike	21
	<i>Charlotte Christensen-Nugues</i>	
2	Den perversa människan	49
	Gränsdragningsproblematik i Richard von Krafft-Ebings sexualkategoriseringar	
	<i>Monica Libell</i>	
3	Svartmålning i det godas tjänst	79
	Polarisering i skapandet av Albert Schweitzer som ”världens finaste människa”	
	<i>Fredrik Eklöf</i>	
4	Om distinktionen mellan kontinental och analytisk filosofi	109
	<i>Frits Gåvertsson</i>	
5	Folkhem på glid	135
	Den första debatten om polarisering i Sverige	
	<i>Jonas Hansson</i>	
6	Freds rörelsen och dess kritiker	185
	En studie i polarisering	
	<i>Henrik Brissman</i>	
7	Demonisering som kulturkrigsstrategi	213
	Om högerradikalt historiebruk och den kulturmarxistiska konspirationen	
	<i>Bruno Hammell</i>	

8	Konkurrens, samverkan och brist på principiell polarisering	241
	Norra Stockholm kring 2010 – en tragedi i fem akter	
	<i>Thomas Kaiserfeld</i>	
	Om författarna	281
	Personregister	283

Polarisering som begrepp och fenomen, igår och idag

Fredrik Eklöf & Jonas Hansson

Det är en tanke som ständigt återkommer: att politiken, samhället, nutiden präglas av polarisering och att polarisering är en del av tidsandan. Våldigt mycket har sagts och skrivits om ämnet. Det låter ibland som att det är ett nytt fenomen. Det är det inte, men det har än så länge skrivits väldigt lite om polariseringar i historien.¹

Den här boken lägger fram en serie försök att ge idéhistoriska perspektiv på fenomenet polarisering. Att förstå och beskriva vad människor tyckt och tänkt och trott genom tiderna är grunden för ämnet idéhistoria. Idéhistoriker fokuserar gärna på en historisk tanke, tänkare eller idéströmning, sätter in den i ett historiskt sammanhang och fångar på så vis viktiga delar av en tidsanda.

I denna antologi vänder vi på perspektivet. Vi vill fördjupa förståelsen av ett i samtiden diskuterat fenomen, polarisering, genom att betrakta det med en idéhistorisk blick. För att göra det studerar vi polariserade situationer och konflikter i exempelvis 1500-talets Frankrike, 1800-talets sexualpatologi och svensk samtidshistoria.

Termen polarisering har fått stor spridning i media, delvis genom statsvetenskapliga kommentatorers försorg. Statsvetare har lanserat en definition av polarisering som utgår från vissa objektiva egenskaper i politiska miljöer. Men varken termen, det vetenskapliga begreppet eller ens tillämpningen inom politiken har sitt ursprung inom statsvetenskapen.²

Statsvetares fokus på mätbar olikhet och divergens medger en tydlig definition som kan vara till nytta för kvantifierande statsvetenskapliga syften. Ett sådant polariseringsbegrepp fångar dock inte in hela det fenomen som har stått i centrum för samhällsdebatten på senare tid. Inte minst utelämnas ofta aspekter som väsentligen har bidragit till att polarisering idag är en så het fråga.

Här väljer vi ett annat grepp och tar i en rad historiska exempel fasta på hårdare gränsdragningar och svartmålande polemik i idéstrider där två läger ställts mot varandra. Vi lyfter fram element av konflikt och fientlighet som har höjt temperaturen i samhällsdebatten.

I syfte att ringa in de historiska polariseringar som vi närmar oss i boken måste vi till att börja med göra ett par grundläggande distinktioner. Först och främst mellan polarisering i naturen och i samhället, och mellan hur termen har använts inom naturvetenskaperna respektive inom samhällsvetenskaperna. För det andra, inom samhällsvetenskapen, mellan en socioekonomisk polarisering och en polarisering av attityder och ideologier. Det är det sistnämnda vi intresserar oss för.

Det har funnits situationer i andra tider som har varit polariserade, även om de inte etiketterades som sådana. Så är det även i nutiden: alla nutida spänningar, ökande motsättningar och divergenser betecknas inte som polariseringar, även om det begreppet skulle kunna användas.

Hur omtalades tidigare i historien det fenomen som nu kallas polarisering? I den västerländska historien och de europeiska språken har det funnits en rad begrepp som har betecknat tillstånd som liknar polarisering. Den terminologi som har använts för att beskriva tillstånd av konflikt mellan stater verkar ha förändrats mindre: då som nu talar vi om det som krig. Krig inom stater kallas liksom tidigare inbördeskrig. Men det stadium som närmar sig eller leder till ett inbördeskrig har haft olika namn.

Antikens greker talade om *stasis*, ett ord som betecknade fientlighet mellan olika grupper inom ett samhälle, till exempel rika och fattiga, som kunde leda till våldsamheter eller inbördeskrig. Platon betraktade *stasis*, den inre konflikten, som ett hot mot samhällets enhet och frid.³

För krig mot främlingar hade grekerna ett annat begrepp: *polemos*.⁴ Tvedräkt i allmänhet representerades av Eris, vördad som gudinna av grekerna. Romarnas motsvarighet till *eris* var *discordia*, som inte var detsamma som inbördeskrig, *bellum civile*, men kunde leda till detta. *Discordia* förknippades med upproriskhet och splittring, företeelser som i värsta fall ledde till statens upplösning.

Hur tvedräkt har bedömts har skilt sig mycket åt mellan olika samhällen i historien, och än idag skiljer det länder åt. Respekten för *eris* och *discordia* visar att faran med tvedräkt i samhället togs på stort allvar i antiken. Endräkten dyrkades därför i antiken som ett politiskt ideal, personifierad i Grekland som Homonoia och i romarriket som Concordia. *Concordia* blev senare ett kristet politisk-teologiskt begrepp för den innerliga föreningen av individer i en på samma gång politisk och religiös gemenskap. Idag heter det värdegemenskap. Motsatsen till endräkt var sekterism, en söndring av samhället i grupper som satte sina egna intressen framför det gemensamma bästa.

Den dominerande politiska traditionen i västvärlden från antiken till tidigmodern tid fördömde alltså inre söndring och partisplit som destabiliserande. På denna punkt var monarkister och republikaner överens. Samma bedömning gjordes senare av Jean-Jacques Rousseau, demokratins förste store teoretiker. Rousseau ställde den odelbara och suveräna *volonté générale* (allmänviljan), uttrycket för det allmänna intresset, i motsats till vad han kallade *sociétés partielles*, som motsvarar vad vi skulle kalla intressegrupper.⁵

Först i modern tid har endräkten som ideal utmanats av och delvis ersatts av ett ideal om konkurrens, vilket också har inneburit en omvärdering av tvedräkten i samhället. Många monarkier med statsreligion, den vanligaste statsformen i historien, har blivit till republiker med demokratiska partisystem, och många av dessa stater är också mer eller mindre sekulariserade. Den politiske teoretiker i väst som förebådade denna utveckling, och den förste som hävdade att partistrider kunde vara något gott, var Niccolò Machiavelli. I sina *Discorsi* förde han fram tesen att tävlan om makten, eller rentav *inimicizie* (fiendskaper), mellan plebs och senaten gjorde den romerska

republiken fri och mäktig. Till skillnad från den äldre politiska filosofin gjorde Machiavelli gällande att allmännyttan var ett resultat av kompromisser och maktbalans.⁶

Sedan Machiavellis 1500-tal har utvecklingen i väst gått från agrara och feodala samhällen som eftersträvar enhet, endräkt och stabilitet till industrikapitalistiska och demokratiska samhällen som bygger på konkurrens, tydliga motsatser och utveckling. Det var inom de senare samhällena som termen ”polarisering” började användas som en sociopolitisk metafor.

Polarisering kommer av verbet polarisera, som i sin tur förutsätter förekomsten av geografiska, magnetiska och elektriska poler. Den från ”pol” härledda termen ”polaritet” står för egenskapen att äga motsatta (magnetiska eller elektriska) poler. Inom vetenskapen lyftes från slutet av 1700-talet polariteten fram som en central företeelse i naturen. Den populariserades av den romantiska kulturströmningen, som fann polära motsatser överallt, till exempel mellan liv och död och det manliga och det kvinnliga. Polmetaforen tillämpades också i politiska sammanhang. Av betydelse för den framväxande polmetaforiken var introduktionen av det fysikaliska begreppet polarisering. I början av 1800-talet avsåg ”polarisering” två olika processer: dels att förse med magnetisk eller elektrisk polaritet eller skilja positiva och negativa laddningar åt, dels att genom reflektion påverka ljusets strålning så att det samlas i ett plan utmed en axel. Den franske fysikern Étienne Louis Malus upptäckte 1808 det senare fenomenet och gav det namnet *polarisation*.

Polarisering brukades redan på 1800-talet som metafor för att beteckna en utveckling i riktning av motsatser, en divergens, en drift mot extremerna. Med denna innebörd förekom termen i Friedrich Engels skrift *Der deutsche Bauernkrieg* (ursprungligen en artikelserie 1850). Engels använde ordet *Polarisation* när han beskrev den politiska uppdelningen kring två ”attraktionscentra”: adel och borgare respektive bönder och plebejer under det tyska bondekriget. I Engels manuskript *Dialektik der Natur* (tillkommet 1873–1883) dyker termerna *Polarisation* och *Polarisierung* upp på centrala ställen.

Engels diskuterade polariseringen både som ett fenomen i naturen och som en social företeelse – den naturliga evolutionen fortsatte i samhällshistorien. Engels samarbetspartner Karl Marx verkar inte ha använt begreppet polarisering, men polmetaforen förekommer ett par gånger i *Das Kapital* (del I, 1867). I kapitlet ”Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag” förutser Marx hur kapitalismen på en utvidgat stadium kommer att leda till större kapitalister vid den ena polen och ett ökat antal lönarbetare vid den andra polen. De senares tillvaro blir enligt Marx allt eländigare. Den sociala polariseringen kommer i anslutning till en ekonomisk kris att släppa lös den politiska revolutionens krafter.

Man kan alltså hävda att Marx och Engels tillsammans skapade ett polariseringsbegrepp som omfattade både socioekonomiska och politiska motsatser. Det var därefter i första hand marxister som stod för den politiska användningen av begreppet, och under den första hälften av 1900-talet i synnerhet kommunister, särskilt efter att Engels anteckningar om naturens dialektik hade publicerats i Sovjetunionen 1925. Begreppet spreds inom den världskommunistiska rörelsen genom Komintern, som översatte och spred texter av Leo Trotskij och Nikolaj Bucharin där ordet förekom. Trotskij fortsatte även i sin exil från Ryssland att använda termen i dagspolitiska artiklar som publicerades i Frankrike och USA på 1930-talet. Efter andra världskriget gav marxistiska ekonomer, sociologer och politologer som Maurice Dobb, Henri Lefebvre och Nicos Poulantzas ytterligare spridning åt begreppet när de refererade Marx’ teori om kapitalets ackumulationsprocess, som leder till att samhället delas upp i egendomsägare och egendomslösa. Ett originellt bidrag till den marxistiska polariseringsteorin lade Henry Braverman fram i *Labor and Monopoly Capital* (1974): tesen om polariseringen av kvalifikationer i arbetslivet och den samtidiga tillväxten av hög- och lågkvalificerat arbete.

Efterkrigstiden såg också framväxten av ett icke-marxistiskt bruk av termen polarisering inom samhällsvetenskaperna. En mängd teorier om polarisering utvecklades, och de kan delas in i tre områden:

1. Utvecklingsekonomin (François Perroux och Albert O. Hirschman). Studieobjektet var tillväxtpoler och ojämlik utveckling mellan länder och mellan regioner inom länder.
2. Sociologin och socialpsykologin (Pitrim A. Sorokin, Serge Moscovici och Marisa Zavalloni) samt freds- och konfliktforskning (Johan Galtung). Inom detta område undersöktes hur grupper förstärker attityderna hos individerna och hur konflikter skapar identitet. En tillämpning var kalla kriget mellan västvärlden och kommunistblocket.
3. Statsvetenskapen, särskilt forskningen om demokratiska system och deras problem. Pionjären var Maurice Duverger, som med franskans *polarisation* betecknade en tendens som finns i system med majoritetsval: väljarna inser att deras röster går förlorade om de röstar på ett tredje parti. Senare utvecklade Anthony Downs i USA en rumslig modell för fördelningen av polariserade åsikter hos väljare efter närhet och avstånd, medan Giovanni Sartori lade fram en inflytelserik analys av system där moderata åsikter ersätts av polariserade, så kallad *polarized pluralism*. En hög grad av polarisering kan leda till att systemet blir ifrågasatt, såsom skedde i Weimarrepubliken. Downs och Sartoris modeller har kommit att tillämpas inom valforskningen och i studier av politiska system, och via statsvetenskapen har deras definitioner av begreppet också fått ett inflytande på opinionsbildningen i media.

Samtidigt som det marxistiska polariseringsbegreppet spreds internationellt för att beskriva det kapitalistiska samhällets växande motsättningar utvecklades inom den västliga samhällsvetenskapen en liberal teori om kapitalismen som ett system med inneboende destabiliserande krafter, en ständig ”skapande förstörelse” av företag och tillgångar. Bakom denna uppfattning om kapitalismen stod den österrikiske nationalekonomen Joseph Schumpeter. I *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942) uppställde han dessutom en definition av demokratin som ett styrelseskick baserat på konkurrens om väljare, precis som konkurrensens princip är styrande i marknads ekonomin. Schumpeter gör själv explicit denna jämförelse i boken.⁷

I Schumpeters spår gick Anthony Downs när han lade fram sin modell av demokratin som en politisk marknad, som påverkas av om väljarkåren ligger nära mitten eller är polariserad.⁸

Demokratins livskraft ansågs i 1900-talets konkurrensteori vara beroende av att det fanns flera partier med olika åsikter. I såväl det ekonomiska som det politiska systemet sågs konkurrensen mellan företag och partier som något hälsosamt. Polarisering uppfattades till en viss grad som något gott, och tvärtom utpekades konvergensen mellan partier som ett problem: den innebar att partierna blev för lika varandra, valmöjligheterna framstod som mindre. Åsiktsmässiga skillnader och förekomsten av olika maktcentra, så kallad pluralism, som i de flesta samhällen i världen har betraktats som ett hot mot enheten, uppställdes i den liberala demokratin som ett ideal.

Men även i liberala demokratier finns det gränser för hur stora ideologiska skillnader som kan accepteras. Enhetsidealet eller behovet av konsensus framträder även här och alltför stora åsiktsskillnader väcker oro. I USA, där den nutida debatten om polarisering har sitt ursprung, har, efter en period av avpolarisering under 1900-talet, polariseringen alltmer kommit att framställas som ett hot mot demokratin. Det hävdas också att detta inte bara är ett internt amerikanskt problem utan något som berör stora delar av västvärlden. ”Vi lever i en polariserad värld”, som det har kommit att heta.

”Förmoderna” tankar om att det i första hand gäller att hålla ihop landet och bevara samhällsfriden har fått förnyad aktualitet. Ett tidigare bekymmer för den alltför stora konvergensen mellan republikaner och demokrater har slagit över i sin motsats. En vanlig uppfattning är att den politiska polariseringen i det amerikanska samhället har ökat sedan 1970-talet, och gör sig gällande såväl inom eliten som bland väljarna. För många *liberals*, bland vilka man framför allt finner polariseringsdebattens tillskyndare, framstår den växande extremismen inom Republikanska partiet som huvudorsaken till denna utveckling.⁹ Men i båda de politiska lägren, säger forskarna, har det skett en rörelse bort från mitten, en ideologiskt driven polarisering som hänger ihop med identitet och livsstil och som kommer till uttryck i fientlighet och vrede mot det andra partiet.

Essäernas bidrag

Låt oss sammanfatta essäerna i denna bok genom att lyfta fram ett antal teman och motiv som återkommer i flera av dem.

Polarisering framställs ofta som något negativt, något som hotar en gemenskap eller stör något som tidigare fungerat – men så behöver det inte vara. I sin samtidshistoriska essä ”Konkurrens, samverkan och brist på principiell polarisering. Norra Stockholm kring 2010 – en tragedi i fem akter” konstaterar Thomas Kaiserfeld att bristen på principiell polarisering mellan samverkan och konkurrens skapade stora problem för fem målstyrda processer i Hagastaden mellan Solna och Stockholm. Istället för att man arbetade och beslutade utifrån en förståelse för när samverkan respektive konkurrens skulle vara bäst för att uppnå de uppsatta målen, blandade man de båda principerna huller om buller på ett sätt som bland annat medförde att Macchiarini fick transplantera plaststrupar och att Nya Karolinska Solna blev världens dyraste sjukhus.

Kaiserfelds slutsats är att Hagastaden hade behövt mer principiell polarisering mellan samverkan och konkurrens som projektmetoder samt en bättre förståelse för när den ena metoden var att föredra framför den andra och när ingen av dem borde ha tillämpats.

Även i essän ”Folkhem på glid. Den första debatten om polarisering i Sverige” ser vi exempel på polarisering som uppfattats som önskvärd, men bara av vissa. Jonas Hansson följer ett spår i den politiska debatten i Sverige åren 1966–1972, den första perioden som kallats en ”tid av polarisering”. Han inriktar sig på hur man i dagspressen, i politiska tal och i debattböcker diskuterade den tidens polariseringar: den ekonomiska polariseringen, med tilltagande klyftor mellan fattiga och rika, och den politiska polariseringen, där vissa vänstergrupper tog till utomparlamentariska, i andras ögon extrema, metoder. Hansson sätter diskussionen i samband dels med en bristande tillit i samhället, dels med en reaktion på en radikaliseringsprocess som hängde samman med marxismens genomslag i det politiska livet. Det svenska samförståndsidealet ifrågasattes i debatter om det svenska klassamhället, om våldsamma demonstrationer, nyvänsterns strategi

och förtroendekrisen. Nyvänstern uppfattades vilja få till stånd en polarisering för att tydliggöra de politiska skiljelinjerna.

Den konsensus som hotas av tilltagande polarisering utpekas ofta av motståndare som "etablissemangen". Det var fallet med nyvänstern på 1960-talet, med alternativhögern på 2010-talet – som vi återkommer till strax – och med freds rörelsen på 1980-talet.

Konflikten kring utplaceringen av Pershing II-missiler i Väst-europa på 1980-talet bildar utgångspunkt för Henrik Brissmans "Freds rörelsen och dess kritiker. En studie i polarisering". I fokus står polariseringen mellan försvarsvänner, som hörde till etablissemangen, och fredsaktivister, som utmanade etablissemangen. Brissman presenterar tre exempel på kritik av freds rörelsen från försvarsvännernas sida: anklagelser om att freds rörelsen var obalanserad i sin kritik mot de båda supermaktsblocken i kärnvapenfrågor, om att delar av freds rörelsen gick Sovjetunionens ärenden samt om sovjetiska infiltrationsförsök av rörelsen. Bakom kritiken finner Brissman en form av svartmålning i skepnad av kommunistspöket. En slutsats är att skillnaden mellan lägren i själva verket inte var så stor beträffande slutmålet. Både freds vänner och försvarsvänner ville ha fred och frihet, men de anklagade varandra för motsatsen.

Strävan efter enighet och likheter motparterna emellan är ingen garanti för att undvika destruktiv polarisering. Tvärtom visar Charlotte Christensen-Nugues i kapitlet "Polemik och polarisering i religionsstridernas Frankrike" att ett ideal om enighet kan vara en bidragande faktor till polarisering. Hennes essä behandlar en aspekt av inbördeskrigen i Frankrike, en religiös polarisering som ledde fram till Bartolomeinatten 1572. Protestanter och katoliker i religionskrigens Frankrike trodde på samma Gud och samma frälsare – och fann ändå anledning att kriga. Christensen-Nugues visar att tidens uttalade ideal om religiös enighet i själva verket skapade motsättningar eftersom varje avvikelse uppfattades som ett hot. Det faktum att franska kungamakten påbjöd fördragsamhet med protestanter, alltså förordade en fungerande samexistens, verkar ha haft motsatt effekt och drivit de katoliker som inte ville ha samexistens till mer extrem polemik och till våld.

I religionsstriderna spelade den nyligen uppfunna tryckpressen en viktig roll. Den gjorde det möjligt för många fler aktörer än tidigare att nå ut med sina budskap med flygblad och pamfletter. Såväl katoliker som protestanter försökte nå ut till den vanliga, ”enkla” människan, vilket också det var nytt. För att lyckas med det lämnade båda sidor latinet, skrev på folkspråket och tillgrep en polariserande polemik som stärkte ett ”vi och dem”-tänkande. Christensen-Nugues beskriver de retoriska grepp som användes, hur en känsla av kris och fara frammanades för att bättre föra fram budskapet samt hur protestanter och katoliker beskyllde varandra för kätteri, lättsinne, djävulsdyrkan, incest och ondska – och beskrev sig själva som sanna kristna.

I Bruno Hamnells kapitel om affektiv polarisering inom 2000-talets högerradikalism, ”Demonisering som kulturkrigsstrategi. Om högerradikalt historiebruk och den kulturmarxistiska konspirationen”, beskrivs hur högerradikaler ”skickligt använt sig av internet som kulturkrigsarena och framgångsrikt skapat ett populistiskt narrativ som framställer dem själva som folkets representanter i strid med en korrupt elit”. Hamnell visar att den bland högerradikaler vanligt förekommande föreställningen att nationen måste skyddas mot ”kulturmarxistiska” eliter fick sitt genomslag i Sverige efter Anders Behring Breiviks terrordåd 2011.

Hamnells och Christensen-Nugues essäer demonstrerar slående likheter mellan de revolutioner som tryckpressen respektive internet gav upphov till. Båda uppfinningarna demokratiserade den samhälleliga debatten i dubbel mening: de gjorde det möjligt för många fler att nå ut med sina åsikter och till väldigt många fler mottagare än tidigare. På 1500-talet användes dramatiska nidsbilder och illustrationer i pamfletter för att väcka känslomässigt engagemang mot motpartens onda, förfelade, motbjudande tro och beteende. På 2000-talet används bilder och video i samspel med sociala mediers algoritmer, som ”prioriterar känslomässigt engagemang framför sanningssökande och nyanserad reflektion” för att driva på den affektiva polariseringen.

Så gott som alla kapitel i denna bok beskriver svartmålning i någon form. I 1500-talets Frankrike avbildades motståndarna som häxor och i maskopi med djävulen, demonisering i ordets religiösa mening.

I "Svartmålning i det godas tjänst. Polarisering i skapandet av Albert Schweitzer som 'världens finaste människa'" skriver Fredrik Eklöf om Albert Schweitzer, som tilldelades Nobels fredspris 1952 och blev en moralisk superstjärna på 1950-talet. Trots att Schweitzer framställdes som en enande kraft vilade bilden av honom som moralisk förebild i väldigt hög utsträckning på polariserande anekdoter om hans liv och polariserande beskrivningar av samtidens moral och filosofi. De negativa sidorna av den västerländska civilisationen hade enligt Schweitzer blivit så dominerande att han menade sig bevittna denna civilisations skymning och förfall.

I Schweitzers fall fick de polariserande beskrivningarna en enande effekt, istället för en splittrande. Det beror dels på den vi-stärkande effekten av polarisering, dels på att de fenomen som Schweitzer gav polariserade beskrivningar av var företeelser som materialism och abstrakta begrepp som tidsandan och den moderna människan – inte andra människor. De enda undantagen var teologer och världsfrånvända filosofer, som ej namngivna medlemmar av ett kollektiv.

"Om distinktionen mellan kontinental och analytisk filosofi" av Frits Gåvertsson handlar om framväxten av dessa bägge filosofitraditioner som en polariseringsprocess under 1900-talet och om hur en oöverbryggbar klyfta konstruerades, en konstruktion som inte var fri från politiska motiv. Delvis rör det sig om en inom-akademisk gränsdragning inom filosofiämnet, delvis om en publik debatt. Gåvertsson behandlar även den svenska versionen av denna debatt och hur den från den ena sidan har formulerats som en kritik av "ovetenskapliga" filosofier. I en avslutande del diskuterar Gåvertsson vad som ligger bakom föreställningen om en skillnad mellan analytisk och kontinental filosofi och med vilka medel en dylik åtskillnad upprätthålls.

En förutsättning för benämningen "kontinental filosofi" är att det antingen bara finns, eller att vi låtsas som att det bara finns, en monolitisk europeisk filosofisk strömning utanför Storbritannien. Brissman visar i sitt exempel att försvarsvännernas polariserande svartmålning av fredsrörelsen på 1980-talet inte lyckades just därför att fredsrörelsen lyckades lyfta fram den mångfald och de nyanser som fanns i deras organisationer. Och på liknande sätt visar Monica Libell

i ”Den perversa människan. Gränsdragningsproblematik i Richard von Krafft-Ebings sexualkategoriseringar” hur uppdelningen mellan ”normal” och ”pervers” sexualitet först var starkt polariserad men sedan blev alltmer nyanserad, allteftersom kunskapen om mångfalden och nyanserna i sexuella beteenden ökade. Det återspeglas i olika utgåvor av den österrikiske psykiatrikern Krafft-Ebings *Psychopathia sexualis* mellan 1886 och 1903.

Libell visar också att Krafft-Ebing definierade diagnosen perversion som en sjuklig avvikelse av sexlusten och att personer som uppvisade sådan sexualitet för första gången betraktades som ”onormala” – tidigare hade perversion definierats utifrån religiösa värderingar. Detta var en viktig del i psykiatrins och normalitetsbegreppets tidiga historia på 1880-talet.

Reflexioner

Vad lär vi oss om polarisering i historien av dessa essäer?

Först och främst konstaterar vi att polariserade förhållanden inte alls är ett nytt fenomen. Därför kan diverse begrepp om polarisering hämtade från samhälls- och beteendevetenskaperna med gott utbyte användas för att undersöka sinsemellan mycket olika historiska företeelser.

Såväl historiska som samtida analyser måste vara öppna för att polarisering ibland uppfattas som något nödvändigt och bra, till exempel för att skapa tydlighet, men att den i många andra fall upplevs som något starkt negativt av åtminstone en av aktörerna. Anklagelsen för att polarisera riktas därför ofta mot den som upplevs hota en eftersträvad enighet. Polariserande polemik för ofta med sig en känsla av att någonting viktigt och kärt är på väg mot sitt slut eller redan har gått förlorat. I de mest extrema varianterna av polarisering upplevs förlusten så stor att den motiverar dödligt våld, eller likställs med världens undergång.

Anledningarna till polarisering skiftar i historien. Det framgår av essäerna i boken att polarisering ibland används som ett medvetet grepp för att svartmåla och misskreditera motparten i kontrast till

det rätta och det goda som den egna sidan kämpar för. Men andra gånger uppkommer polarisering omedvetet som i ett självsvängande system, eller, för att anknyta till den ursprungliga naturvetenskapliga betydelsen av ordet, som i ett system där elementen samlas kring motsatta poler. Men oavsett om polarisering uppstår medvetet eller spontant så verkar det som att polarisering gynnas av att åsiktsskillnader betonas på bekostnad av likheter och av svartmålning eller demonisering, medan avpolarisering fordrar konvergens mellan åsikter eller att mer nyanserade bilder av konflikten vinner företräde.

Noter

- 1 Det finns longitudinella studier inom statsvetenskapen. Se t.ex. Robert D. Putnam med Shaylyn Romney Garrett, *The Upswing. How America Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again* (New York, 2020). Bland historiestudierna återfinns Paul E. J. Hammer, *The Polarisation of Elisabethan Politics. The Political Career of Robert Devereux, 2nd Earl of Essex, 1585–1597* (Cambridge, 1999); Irene Whelan, *The Bible War in Ireland: The "Second Reformation" and the Polarization of Protestant-Catholic Relations, 1800–1840* (Madison, 2005); Francois Rouget, "L'assassinat de Francois de Lorraine (1563) et la polarisation des publics", *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme*, vol. 42 nr 1 (Winter/Hiver, 2019), s. 95–112.
- 2 Se Henrik Oscarsson, Torbjörn Bergman, Annika Bergström & Johan Hellström, *Demokratirådets rapport 2021. Polarisering i Sverige* (Stockholm, 2021), s. 19. Den för övrigt förtjänstfulla rapporten är vilseledande på två punkter. Statsvetarna bakom rapporten anmärker på att begreppet polarisering till följd av ökad popularitet har börjat användas på ett oprecist sätt. De antyder 1) att begreppet hade en klar, vetenskaplig definition inom den statsvetenskapliga forskningen och att det sedan har blivit vagt efter att det släppts ut i offentligheten, men de påstår också 2) att det "har börjat användas inom många olika kontexter för att ge en allmän beskrivning av ökade avstånd eller ökad divergens". Det vill säga, samtidigt som begreppet har blivit oprecist är det den statsvetenskapliga definitionen som tillämpas! Användningen av termen polarisering i samhällsdebatten kan emellertid inte enbart förklaras av eller reduceras till hur den används inom statsvetenskapen.
- 3 Se Platon, *Staten*, bk 5, 470a–471c. Platon använder termen *stasis* om brödrastriden mellan greker. Jan Stolpe översätter med "inre splittring", se Platon, *Staten* (Stockholm, 2003). Jfr *Staten*, bk 8, 545c–d, där Platon som orsaken till statsformers undergång utpekar uppkomsten av *stasis* som försätter enigheten inom det ledande skiktet ur spel. Aristoteles riktar i *Politiken* (1261b) kritik mot Platons syn på staten som enhetlig, liksom en människa (*Staten*, 462c). Staten, invänder Aristoteles, är till sin natur en mångfald.
- 4 *Polemikos*, det som har med krig att göra, blev "polemik" via det franska ordet *polémique* på 1500-talet, se Charlotte Christensen-Nugues kapitel.

- 5 Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social* (1762), bok II, kapitel 3.
- 6 Niccolò Machiavelli, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (tillkomna 1513–1519), bok I, kapitel 4–6. Som Gisela Bock har visat i ”Civil Discord in Machiavelli’s *Istorie Fiorentine*”, i Gisela Bock (red.), *Machiavelli and Republicanism* (Cambridge, 1993), s. 181–201, måste den bedömning Machiavelli gör i *Discorsi* balanseras av kritiken av sekterna i hans *Istorie Fiorentine* (fullbordad 1526). I förordet uttrycker Machiavelli en förhoppning om att kunskapen om ursprunget till hatet och splittningen i det förgångna ska vara till nytta för att upprätthålla endräkten i nutiden.
Det pågår en diskussion, i vilken bland andra John Pocock, Quentin Skinner, Gisela Bock, Paul Rahe och Markus Fischer har gjort inlägg, om huruvida Machiavelli ska ses som republikan i den antika traditionen eller som en mer modern teoretiker.
- 7 Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York, 1942), kap. XXII, I (”Competition for Political Leadership”).
- 8 Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy* (New York, 1957).
- 9 Se t.ex. Ezra Klein, *Why we’re polarized* (New York, 2020); Cass Sunstein, *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media* (Princeton, 2017); Michael Tomasky, *If We Can Keep It. How the Republic Collapsed and How It Might Be Saved* (New York, 2019).

Polemik och polarisering i religionsstridernas Frankrike

Charlotte Christensen-Nugues

Ty vi är sålunda två motstridiga parter [...] av dessa kan endast om den ena fördöms, den andra befrias och skonas från förtal.¹

Polarisering är, som flera av bidragen i denna volym visar, ett relativt nytt begrepp. De förhållanden som begreppet betecknar förekom emellertid långt tidigare. Likaså kan man historiskt finna exempel på en medvetenhet om fenomenet, även om det då beskrevs med andra ord, som ”tvedräkt” eller ”splittring”. Utgångspunkten för detta kapitel är en konflikt som med ett modernt språkbruk kan beskrivas som extremt polariserad, nämligen den mellan protestanter och katoliker i religionsstridernas Frankrike under 1500-talets andra hälft.

Religionsstriderna i Europa var i hög grad propagandakrig. De olika sidorna anklagade varandra för de värsta ting, från kätteri och ogudaktighet till samhällsomstörtande verksamhet och de mest depraverade handlingar. Denna ryktesspridning och propaganda gav upphov till en demonisering av motparten som både kunde leda till och legitimera ett våld som annars inte hade varit acceptabelt.² Enligt Luc Racaut var katolikers respektive protestanters förmåga ”att skapa och blockera konkurrerande narrativ och representationer av varandra” avgörande för religionskrigens utveckling.³

Den hårda polemiken före och under religionskrigen hade direkt betydelse för våldsutvecklingen. Under tiden före religionskrigens utbrott hade kungamakten förespråkat en närmast fördragsam

politik gentemot protestanterna. I detta skede spelade den religiösa polemiken en betydande roll för att piska upp hat och rädsla och i förlängningen uppmåna till direkt våld. Många menade att när staten och myndigheterna inte ”lyfter svärdet för att försvara tron och den sanna kyrkan” så var det folkmassans sak att göra det.⁴

Det första religionskriget utbröt 1562, men det hade föregåtts av en rad oroligheter, både religiösa och politiska.⁵ Samtida vittnesmål understryker också den roll som den allt hårdare polemiken, både den katolska och den reformerta, spelade för motsättningarna. Till en början var endast de protestantiska skrifterna underkastade censur, men det kom att förändras allt eftersom oroligheterna eskalerade. Ett kungligt edikt i januari 1562, strax före första religionskrigets utbrott, gav protestanterna viss religionsfrihet och förbjöd samtidigt alla religiösa ”förolämpningar och smädelser”, såväl antikatolska som antiprottestantiska.⁶ En rad liknande förbud utfärdades under de trettiosex år som religionskrigen pågick. Censuren blev dock inte särskilt effektiv, vilket till del beror på konflikter kring tryckprivilegium och censur under 1500-talets andra hälft. Från 1540-talet och framåt fick Parisparlamentet och teologiska fakulteten i Paris allt större befogenheter vad gäller trycket. När kungamakten, i samband med de religiösa stridigheterna, ville återta kontrollen ledde det till svårlösta konflikter och en osäkerhet kring vilka regler som egentligen gällde. Censuren förblev därigenom ganska verkningslös ända fram till början av 1600-talet.⁷

Den religiösa polemiken spreds på olika sätt: genom predikningar, populära sånger, processioner och iscensättningar av olika slag och inte minst genom tryckta skrifter. På samma sätt som under den lutherska reformationen i Tyskland kom trycket, särskilt billiga och snabbt producerade trycksaker som pamfletter och flygblad, att spela en betydande roll. Andrew Pettegrew har kallat de tillfällen då denna typ av skriftproduktion sköt i höjden och blev särskilt betydelsefull ”pamphlet moments”.⁸ Ett första sådant tillfälle var vid spridningen av lutheranismen i Tyskland under 1520-talet. Ett andra var perioden strax före de franska religionskrigens utbrott, och det nådde sin höjdpunkt 1561.⁹

Forskningen om sambandet mellan reformationen och tryckkulturen utgick fram till de senaste decennierna främst från den lutherska reformationen i Tyskland.¹⁰ Därför underskattade den ofta betydelsen och inflytandet av den katolska tryckproduktionen.¹¹ I Frankrike var emellertid den katolska tryckta polemiken minst lika omfattande och inflytelserik som den protestantiska. Katolikerna i Frankrike anknöt också till den folkliga kulturens konsensusvärderingar på ett liknande sätt som protestanterna i Tyskland, och med liknande framgång.

Den här studien bygger på ett urval franska pamfletter, religiösa stridsskrifter och uppmaningar från strax före religionskrigens utbrott fram till Bartolomeinatten 1572. Det var en period då polemiska religiösa skrifter var särskilt framträdande. Det var också en period då den katolska och den protestantiska tryckproduktionen var ungefär lika omfattande.

De skrifter jag behandlar kan grovt delas in i tre grupper. Dels pamfletter, det vill säga kortare skrifter med ett tydligt polemiskt innehåll;¹² dels längre apologetiska skrifter som främst syftade till att försvara den egna läran men också innehöll angrepp på motparten och anklagelser om dennes orättfärdiga lögn och förtal; dels uppmaningar till namngivna personer eller grupper.¹³ Viktiga teman i dessa skrifter var stridigheter om nattvarden, jämförelser med tidigare kätterier, anklagelser om omoraliskt leverne samt anklagelser om att motparten hotade samhällsordningen, konspirerade mot kungamakten och ville splittra riket.¹⁴

Det som framför allt intresserar mig är hur parterna själva beskrev den polemik de var del av, hur de beskrev motpartens agerande och hur de legitimerade sitt eget agerande. Kort sagt, hur en historisk konflikt som ur ett modernt perspektiv framstår som extremt polariserad uppfattades och beskrevs av dåtidens aktörer.

För att vara effektiv måste polemiken skapa tydliga gränser för att särskilja den egna gruppen från motståndarna och dölja de likheter som fanns. Katoliker och protestanter delade språk och kultur och hade i stort sett samma världsbild. Till stor del handlade alltså polemiken, åtminstone innan de öppna stridigheterna bröt ut, om

att skapa en tydlig skiljelinje mellan människor som socialt och kulturellt egentligen hade mycket gemensamt.¹⁵

Luc Racaut har betecknat religionsstridernas polemik som propaganda baserat på fem kriterier:

1. *polarisering och förenkling*: allt reduceras till gott eller ont, vän eller fiende
2. *defiguration*: motståndaren bryts ned genom råa skämt och parodier
3. *transfusion*: mottagarens värderingar manipuleras för egna syften
4. *enhällighet*: den egna ståndpunkten är den enda rätta
5. *orkestrering*: ständiga upprepningar av samma budskap på olika sätt.¹⁶

All polemik följer inte samtliga kriterier men alla texter jag har undersökt innehåller åtminstone två eller tre av dem. Syftet med polemiken var att tillintetgöra motståndaren och vad denne ansågs stå för. För detta användes alla medel: invektiv, grov satir, dehumaniserande bildspråk och åkallan av samtida hotbilder. Det var i hög grad, särskilt i den katolska polemiken, personerna man angrep, inte idéerna som sådana. Kätteriet var inte i första hand en uppsättning falska läror som skulle kunna avslöjas, utan ett verktyg i händerna på onda människor. Samtidigt måste polemiken integrera delar av motståndarnas narrativ för att vara begriplig: kritiken måste åtminstone i någon mån beskriva vad den kritiserar.¹⁷ Resultatet blev att den protestantiska och den katolska polemiken delade en rad gemensamma teman, som sedan (för)vreds på olika sätt beroende på avsändare och syfte. Motståndarens polemiska agerande lyftes också fram och användes både som hotbild och som ursäkt för den egna sidans agerande.

Den religiösa polemiken utvecklades till stor del genom angrepp och motangrepp. Många skrifter var direkta svar på motpartens skrifter och även när så inte var fallet innehåller de ofta explicita referenser till hur motståndaren förleder folket och vilka lögnar och ohederliga strategier motståndarsidan använder. Det är denna aspekt av polemiken som jag särskilt vill lyfta fram. Jag har för detta syfte

identifierat fyra olika sammanhang eller teman där de båda parternas uppfattning om själva polemiken synliggörs. Det första handlar om *vem* man vände sig till och den uttalade viljan hos både katoliker och protestanter om att nå ut till vanliga, enkla människor och hindra att dessa förförs av motståndarsidans lögner och förtal. Det andra handlar om *hur* polemiken fördes fram, vilka ord, metaforer och retoriska grepp som användes och hur båda sidor försökte blockera motståndarens narrativ och representationer. Det tredje handlar om hur polemiken förhöll sig till samtida politiska och sociala hotbilder och hur katoliker och protestanter både utnyttjade och frammanade en bild av oro och kris för att bättre föra fram sitt budskap. Det fjärde handlar om religiös identitet och de olika roller protestanter och katoliker tillskrev motståndaren och tilldelade sig själva.

Att vinna det enkla folket

Polemiken, både den reformerta och den katolska, spreds i första hand i verk på franska (inte latin) och ett uttalat syfte var att nå ut till ”enkla människor” (*gens simples*). De var de som upprätthöll tron och det var nödvändigt att skriva på deras språk så att de inte lockades av religiösa irrläror. Vikten av att använda folkspråket underströks särskilt av katolska polemiker, som annars hade för vana att uttrycka sig på latin.¹⁸ Kätterska skrifter på folkspråket ansågs redan ha åsamkat stor skada. I sin lilla, högst polemiska, skrift med titeln *Les combatz du fidelle papiste, pélerin romain, contre l'apostat priapiste* beskrev prästen och pamflettisten Artus Désiré insmugglade eller olagligt tryckta böcker på folkspråket som grunden till det kätteri som drabbat Frankrike.¹⁹ Protestanterna ansågs vara särskilt skickliga i att locka till sig unga, okunniga och oerfarna människor. För detta syfte skydde de inga medel:

Det missbruk de ägnar sig åt för att förföra stackars lekmän och okunniga [...] såsom en listig sminkad hora som varje dag finner nya sätt att sminka och klä sig för att fördärva och locka till sig unga människor mottagliga för alla typer av lättsinne.²⁰

För att bemöta dessa skrifter måste även katolikerna använda sig av folkspråket. Flera texter som från början skrivits på latin översattes till franska, såsom teologen Jean de la Vacqueries *Remonstrance adressee au Roy*, så att även ”den enkla människan på detta vis ska få kunskap och kännedom om kättarnas knep och finter”.²¹ Skriftställaren och polemikern Antoine du Val påpekade 1559 att det var viktigt att bemöta protestantiska skrifter på folkspråk ”så att ingen, särskilt enkla och okunniga, ska låta sig luras av sådana böcker”,²² och enligt teologen och humanisten Gentian Hervet var det nödvändigt att skriva på folkspråk ”för att besegra våra motståndare, och omintetgöra de ondskefulla idéer de ger till folket”.²³ Teologen och kanonisten Antoine de Mouchy framhöll att han visserligen föredrog att skriva mot kättarna på latin, men ibland var det nödvändigt att använda franska.

Nu är det så att det är nödvändigt att besvara en bok, som är liten till omfånget men i ondska mycket stor. Den är på franska och använder inte alls latin för att den ska förstås av alla och sålunda åsamka mer skada och förföra fler människor: såsom vanligt folk, enkla och okunniga. Därför är det nödvändigt att svara på samma språk, för att hindra att en sådan bok oroar eller förför någon.²⁴

Den bok de Mouchy syftade på var den anonyma skriften *Apologie ou deffence des bons Chrestiens contre les ennemis de l'Eglise Catholique* (Till de goda kristnas försvar mot den katolska kyrkans fiender). Utifrån titeln framstår den som ett försvar för katolikerna, men innehållet visar att ”de goda kristna” i själva verket var kalvinisterna och ”den katolska kyrkans fiender” katolikerna själva. Författaren använde sig av en strategi som gick ut på att föra fram antikatolsk polemik i skrifter vars titlar och omslag kunde appellera till moderata katoliker – den förmodligen största gruppen i det dåtida Frankrike, som både protestanter och radikala katoliker försökte övertyga.²⁵

Protestanterna anklagade katolikerna för att sprida falska rykten och göra protestanterna förhatliga i folkets ögon med lögnar och förtal. En anonym krönika över massakern i Cabrières och Mérindol²⁶

skrev 1555 att protestanterna hade fått rykte om sig att ägna sig åt incest, häxeri och andra fasansfulla handlingar.²⁷ Tidigare, skrev samme författare, var protestanterna väl sedda och uppskattade av ”alla sina grannar och människor med goda seder”, men detta hade vänts i hat genom katolikernas lögner och förtal.²⁸ Protestantiska skribenter var tydligt medvetna om polemikens betydelse och många skrev uttryckligen för att ”skingra den falska bild som katolikerna spred”.²⁹

Den protestantiska polemiken underströk också den ibland korta vägen mellan ord och våld. Okunnighet och förtal, tillsammans med orättfärdiga lagar, leder oundvikligen till orättvisa och grymhet: ”vad annat kan man förvänta sig av missledda människor med hjärtan fyllda av förtal och orättfärdiga lagar än den värsta orättvisa och grymhet”.³⁰ Katolikerna anklagades för att med sina ord avsiktligt skapa rädsla, uppmåna till strid, underblåsa raseri och uppmuntra till våld mot oskyldiga.³¹ Den protestantiske teologen och diplomaten Antoine de Chandieu beskriver utförligt hur onda rykten och förtal ”har gjort folket så rasande att det inte finns någon grymhet de undviker”. Alla dessa falska anklagelser, fortsätter Chandieu, ”har varit som de första tändstickorna för att tända den eld som nu förtär dem”.³²

Smädelser och förtal

Flera forskare har understrukt den omfattande och ofta innovativa användningen av invektiv i religionsstridernas polemik.³³ Invektiven spelade en viktig roll för att väcka publikens känslor: de förlöjligade motståndarna och placerade dem i underläge.

Religionsstridernas polemiska skrifter, såväl katolska som protestantiska, innehåller en hel katalog av skällsord. Katolikerna beskrev protestanterna som incestuösa (*incestueux*), helgerånare (*sacrileges*) och ockrare (*usuriers*) men också som toffelmakare (*savetiers*), skolfuxar (*grammatistes*) och kardare (*cardeurs*) för att understryka deras utsägliga högmod i att tro sig förstå skrifterna bättre än ”Kyrkans alla heliga doktorer” (*tous les saints Docteurs de l'Eglise*).³⁴ Protestanterna å sin sida beskrev katolikerna, särskilt det katolska prästerskapet, som avgudadyrkare (*ydolatres*), häxor (*sorcières*) och horor (*putains*).

Med tanke på katolikernas förföljelse av sanna kristna kunde de liknas vid hedningar (*payens*), som i barbari inte stod de romerska kejsarna efter. Liknelser med djur var också vanliga. Protestanterna kunde liknas vid förrymda rävar (*renardz fugitifz*) som lurade till sig enkla själar, katolikerna missbrukade skriften som rotande svin (*pourceaux*) och påvemakten var en mordisk varg (*loup meutrier*) som förföljde sanna kristna.

Det fanns förmodligen ingen fråga som så till den grad polariserade debatten mellan protestanter och katoliker som den om nattvarden.³⁵ För de franska protestanterna som, inspirerade av Huldrych Zwingli och Guillaume Farel, såg nattvarden som endast en symbolisk minneshögtid, var den "påviska mässan" (*messe papale*) ett "förfärligt, enormt och outhärdligt missbruk".³⁶ Katolikerna, å sin sida, spred spektakulära rykten om vad protestanterna egentligen hade för sig under sin så kallade nattvard. Jean de la Vacquerie skrev 1560 om hur protestanterna "drog sig tillbaka till grottor, skogar och gömda platser, där de firade sin sabbat och diaboliska nattvard under vilken de återkallar från helvetet de gamla avgudadyrkarnas vidskepelser".³⁷

Rykten och anklagelser gav upphov till motreaktioner där motståndarens ord vändes mot dem själva. De katolska polemikernas berättelser om protestanternas orgier och djävulska sabbater var ett återkommande tema i protestantiska skrifter om katolikernas lögner och förtal.

Om någonsin en sak har bedömts i affekt, av vrede, genom falska uppgifter och vittnesmål och till motståndarsidans fördel och önskingar, så är det denna. Man har övertygat sig om de mest otroliga saker om de kristnas möten: att små barn dödas och äts upp, att släcka ljus, horeri och incest där är religion.³⁸

Många teman och metaforer användes av såväl katoliker som protestanter, och särskilt slående och effektiva bilder kunde nästan ge upphov till dragkamp. I början av 1560-talet publicerades en rad pamfletter och gravyrer om den påviska grytan (*la marmitte papale*) som angrep den katolska kyrkan och framför allt påvemakten.³⁹

Grytan kunde fungera som en metafor för påvemakten och dess missbruk på flera nivåer: girighet och frosseri, döljande av laster och grymheter samt, inte minst, läran om nattvarden och transsubstantiationen, vilken för protestanterna kunde framstå som avgudadyrkan och till och med kannibalism. Katolikerna svarade med att, utifrån Bibeln, försöka bevisa att grytan var en långt bättre metafor för *l'Église nouvelle*, alltså protestanterna. En annan strategi var att använda grytan som symbol för det förtal och de smädelser som den katolska kyrkan utsattes för.

Efter att ha brutit ned [kyrkans dignitärer] och sönderslitit dem med avskyvärda händelser och förtal har de lagt dem såsom i en gryta, om vilket vittnar de pamfletter fyllda av smädelser, som de låtit trycka mot påven, kardinalerna, biskoparna, prästerna, munkarna och mendikanterna. Och inte nöjda med detta har de låtit avbilda och trycka olika bilder av en gryta som de kallar påvlig.⁴⁰

Såväl katoliker som protestanter använde sig av invektiv, grov satir och dehumaniserande bildspråk för att förnedra motparten. Ett vanligt tema i polemiken var också att motståndarsidan hade initierat detta bruk och mer eller mindre tvingat den egna sidan att göra detsamma. Sålunda skrev den katolska juristen och polemikern Florimond de Raemond angående protestanternas (och sin egen) användning av smädelser och grova skymfer: "Det var ni som gick först, och jag har följt er, eller snarare, ni har sprungit i förväg och släpat mig efter er." Själva ordet *polémique*, i meningen ordstrid (från det grekiska ordet för krig, *polemos*), uppstod på franska i samband med de religiösa stridigheterna under 1500-talet. En av de första som använde ordet var Jean Benidicti, som i sin försvarsskrift för katolicismen, *La somme des pechez*, avvisade protestanternas kritik av den katolska nattvarden som "polémiques", gräl, som han själv inte ville ta del i.⁴¹

Motparten anklagas också återkommande för att reagera med oresonlig vrede och affekt. Artus Désiré beskriver hur han av rädsla för våld inte vågar sätta sitt namn på sina skrifter "eftersom jag vet att sådana människor [protestanterna] är alltför snabba till affekt och

hämnad för praktiskt taget ingenting”.⁴² Den reformerte prästen och teologen Nicolas des Gallars, å sin sida, beskriver hur protestanternas ”sannfärdiga skrifter” försätter katolikerna i sådan vanmakt och vrede att ”de förgås av illvilja, de darrar och skummar, förbittrar sig allt mer och fördubblar sina hädelser”.⁴³

Den allt hårdare polemiken och dess konsekvenser uppmärksammades tidigt av kungamakten, som redan före religionskrigens utbrott hade förbjudit religiösa förolämpningar och smädelser. Strax efter det första religionskrigets slut, 1563, beordrade kungen skribenter från båda sidor att omedelbart sluta med förtal och smädelser:

att de inte, mot straff av fängelse och konfiskation, offentliggör, trycker eller låter trycka böcker, brev, haranger eller andra skrifter, vare sig på vers eller prosa, inte heller sprider ärekränkande pamfletter, sätter upp affischer, eller gör tillgängliga andra verk, vad de än handlar om, utan att de först granskats och bedömts av oss i vårt privata råd.⁴⁴

Några år senare förbjöd ediktet i Saint-Germain-en-Laye ”alla våra undersåtar [...] att förolämpa eller provocera varandra med förebråelser om vad som varit, gräla, bestrida eller bråka, inte heller kränka eller förolämpa i ord eller handling”.⁴⁵ Under de följande åren utfärdades en rad sådana förordningar och edikt, men varken förbud eller censur blev särskilt effektiva och mängder av religiös polemik fortsatte att tryckas och spridas.

De fredsedikt (*édits de pacification*) som regelbundet utfärdades i samband med religionskrigen har ofta beskrivits som *édits de tolérance*. Tolerans i modern mening var emellertid inte något honnörsord i 1500-talets Frankrike. Det var ett mindre ont som man i vissa fall måste ta till för att hindra värre saker, som exempelvis inbördeskrig, men knappast något gott i sig självt. Måttfullhet däremot var en dygd. I den aristoteliska etiken, som var central för europeiskt tänkande under denna tid, beskrevs den rentav som alla dygders moder: dygden var medelvägen mellan två motstridiga laster. Vissa skribenter, om än inte merparten, framhöll också vikten av måttfullhet. Den protestantiske prästen Jean de L’Espine underströk att han själv ända sedan

barnsben hade undvikit bråk och konflikter, i enlighet med både den kristna religionen ”enligt vilken inget är mer rekommenderat än fred och samdräkt” och den ”naturliga mänskligheten”.⁴⁶ Det hindrade inte att samme de L’Espine använde skällsord och smädelser i sina skrifter mot katolikerna. Talet om måttfullhet handlade i praktiken inte främst om att hitta en medelväg acceptabel för alla eller om att hålla sig utanför de religiösa stridigheterna. Nästan varje position kunde beskriva sig själv som en *via media*, även om den var diametralt motsatt andra gruppers ståndpunkt. Måttfullhet var på så vis ett tomt begrepp, som olika grupper försökte fylla med innehåll och definiera på sätt som bäst passade dem själva.⁴⁷

Oro och kris

Som flera forskare lyft fram är polarisering särskilt vanligt i tider av kris. Frustration, lidande och olyckor tenderar att göra motsättningar inom en grupp eller en kultur tydligare och de olika positionerna alltmer åtskilda och antagonistiska.⁴⁸ Frankrike befann sig utan tvekan i flera avseenden i kris under mitten av 1500-talet. Ekonomiskt och socialt i och med att folkökning och exproprieringar försämrade böndernas situation; politiskt på grund av en svag kungamakt och rivaliserande aristokratiska grupper; religiöst i och med reformationens stridigheter och eskatologiska föreställningar, som sedan slutet av 1400-talet hade bidragit till och trappat upp de religiösa skiljaktigheterna. Enligt Denis Crouzet låg ett skäl till religionskrigens våldsamhet i den eskatologiska ångest som grep omkring sig i Frankrike under 1500-talet.⁴⁹ Att tiderna var så usla, människorna så syndiga och kätteriet så uppenbart kunde läsas som tecken på att den yttersta tiden var nära.

Den religiösa polemiken utvecklades delvis ur denna känsla av kris, och den bidrog också i sig själv till att radikaliserade krismedvetandet. Såväl katoliker som protestanter underströk det krisartade i samtiden och vilken fruktansvärd situation landet befann sig i. Hade det någonsin funnits en tid, frågade sig Artus Désiré, då den moraliska rötan eller tvedräkten varit så stor? Oron, fortsatte han, var så stor

att en rättvis Gud inte kunde annat än att vredgas.⁵⁰ Enligt både protestanter och katoliker var motståndaren i färd med att omintetgöra såväl den sanna religionen som rikets säkerhet och själva existens. Den katolske juristen och polemikern Jean Gay beskrev ett Frankrike som förfallit i "schismer, ateism, utsvävningar och förvirring" på grund av de kätterska förförarna, medan protestanten Jean Crespin varnade för att "den franska liljan" (*le Lis François*) smutsades och svärtades ned av katolikernas "barbari, grymhet, brottslighet och vrede".⁵¹

Den katolska propagandan vädjade till social sammanhållning och utmålade hugenotten som en samhällsfiende. Protestanterna hotade den kristna gemenskapen och sammanlänkades explicit med oenighet och splittring.

För kätteriet är av en sådan natur att så snart det får fäste i ett hus-håll, en stad eller ett kungadöme, föder det en sådan splittring och tvedräkt att en man inte håller sams med sin egen hustru, inte heller tjänare och medborgare med varandra eller undersåtarna med sin härskare. För när de skilts från tro och lydnad till kyrkan, kommer de ständigt att göra uppror för att undslippa alla auktoriteter.⁵²

Denna propaganda blev särskilt effektiv eftersom Frankrike sedan länge hade byggt sin identitet på religiös enighet. Många katoliker hävdade att det var omöjligt att tolerera kätter i landet eftersom det var emot själva kungarikets natur och helt förödande för dess välstånd.⁵³ Särskilt under politiska och sociala oroligheter anklagades protestanterna för att i hemlighet planera uppvigling och blodbad, störta alla auktoriteter, tömma fängelserna, plundra Paris och störta själva kungaväldet. Faran beskrevs som akut och överhängande: "vi har redan fienden och motståndarna mitt ibland oss och vid vår dörr, som redan vill söva oss med ord för att bättre förleda oss till felstegens natt och mörker".⁵⁴

Samma typ av narrativ kunde användas även av protestanter, som då istället utmålade radikala katoliker, i synnerhet de mäktiga bröderna Guise, som det verkliga hotet mot rikets välstånd och sammanhållning. I den anonyma skriften *Advertissement a la Roynie*

Mere du Roy från 1562 beskrivs situationen i Frankrike i de mörkaste ordalag: ”Det tillstånd jag idag ser i Frankrike är extremt farligt och bedrövligt. Det verkar för varje människa med gott förstånd och omdöme som att detta vackra kungarikets fall är nära förestående.”⁵⁵ Texten skrevs efter massakern i Vassy, då ett femtiotal protestanter dödades av hertigen av Guises trupper, och författaren uppmanar drottningen att se vilka som utgör det verkliga hotet och göra slut på förföljelserna. Massakern i Vassy rörde inte alls religion, utan makt, enligt författaren, och radikala katoliker är inkräktare som inte endast förföljer protestanter utan har som mål att splittra hela kungariket. Bakom sina insmickrande masker lurar och föraktar de drottningen och hennes son: ”man ser hur våra fiender, efter en pliktskyldig reverens, skrattar bakom ryggen och hånar er”.⁵⁶ De trampar öppet kungamaktens institutioner, lagar och beslut under fötterna: ”Där ser ni hur man lyder er och vilken vördnad man har för era lagar.”⁵⁷ På samma sätt som hos katolska polemiker beskrevs faran som akut och överhängande: ”de bästa och mest högtättade familjerna är redan utpekade och såsom dömda till död och plundring för att fylla dessa bottenlösa girigbukars röverkulor, för att tillfredsställa deras omåttliga tyranni och äregirighet”.⁵⁸

Frågan om vad som egentligen orsakade de franska religionskrigen, religion eller politik, har debatterats ända sedan krigen pågick.⁵⁹ Någon verklig enighet i denna fråga finner man varken då eller nu. Tydligt är emellertid att varken katoliker eller protestanter ville tillerkänna motparten någon äkta religiös övertygelse. Båda sidor framhöll att motpartens angrepp grundade sig i maktlystnad och egennytta, religionen var bara en förevändning. ”Har de inte från första början plundrat, sönderslagit och dödat era stackars undersåtar utan någon form för rättvisa, för att hämnas sina privata oförrätter i religionens namn?”⁶⁰

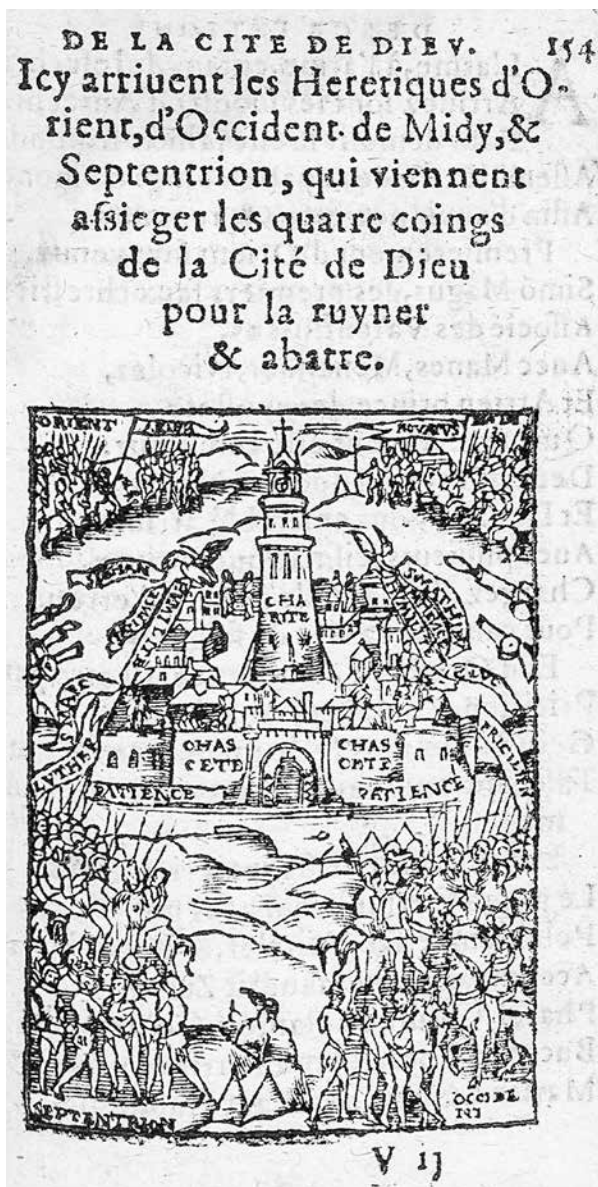
För många var det svårt att föreställa sig att mer än en religion kunde ha anhängare som trodde på den av verklig övertygelse. Då var det lättare, och ur propagandasynpunkt lämpligare, att förklara den andra sidans skenbara tro med lägre drifter och motiv. Katolikerna refererade genomgående till protestantismen som ”den förment

reformerta religionen” (*la religion prétendue réformée*), vilket för protestanterna var djupt upprörande. Den katolska polemiken gick ännu längre och anklagade protestanterna för att vara förment religiösa, förment fromma och förment dygdiga. Under sin fromma yta döljer de avgrunder av lastbarhet; de är ”fyllda av epikureisk köttslighet, övertäckt av efterliknad kristen kärlek och därunder helt fylld av förförelse, bedrägeri och djävulsk rovaktighet”.⁶¹ När protestanterna talade om evangelisk frihet handlade det egentligen endast om självsvåldighet och att i alla lägen få göra precis som man vill utan att bry sig om vare sig den andliga eller den världsliga ordningen.⁶² I kontrast till apostlarnas och de tidiga kristnas liv i kyskhets och fattigdom, som protestanterna sade sig beundra, ville de själva ”vara köttsliga, gifta och nedsjunkna i begär efter världsliga rikedomar”.⁶³

Protestanterna, å sin sida, anklagade radikala katoliker för att använda religionen som täckmantel för sina egna ambitioner och sin maktlystnad. I ett öppet brev till kardinalen av Guise, *Epistre envoyée au Tigre de la France*, skrev François Hotman: ”Du har det som ditt yrke att predika om helighet, du som inte känner Gud annat än till namnet och som endast använder den kristna religionen som en mask för att förklä dig.”⁶⁴ De radikala katolikerna sade sig vilja försvara religionen och den katolska kyrkan, men deras strävan gällde i själva verket den världsliga makten: ”De vill göra sig till kungar [...] detta är deras avsikt, detta är deras mål, detta är syftet med hela deras företag. Det är vid detta de fäster sitt hopp.”⁶⁵

Kättare och martyrer

Den propaganda som de franska protestanterna utsattes för byggde på en lång tradition. Liknande argument hade använts mot äldre tiders kättare såsom arianer, donatister och albigeniser. Den katolska polemiken drog också ofta paralleller till tidigare kätterier. Jean Gay liknade kalvinisterna vid de medeltida albigenserna, Gentian Hervet drog paralleller från Wycliffe fram till sin egen tid medan Artus Désiré författade en hel genealogi över berömda kättare, från Satan och Simon Magus fram till Calvin.⁶⁶ Enligt Antoine du Val var

Kättarna belägrar Guds stad. Artus Désiré, *Les Batailles du Chevalier Celeste contre le Chevalier Terrestre, l'un tirant à la maison de Dieu, & l'autre à la maison du prince du monde chef de l'Eglise maligne* (Paris: Jehan Ruelle, 1570), s. 154. (Källa: gallica.bnf.fr/Bibliothèque National de France)

likheterna mellan protestanter (lutheraner och kalvinister) och äldre tiders kätterier uppenbara: under sin dygdiga yta är protestanter begivna på frosseri och vällust som nikolaiter, liksom manikeisterna tror de inte på människans fria vilja och liksom arianer, albigenser och waldensare förnekar de sakramenten och kyrkans traditioner.⁶⁷ Calvin är bara den sista och värsta i en lång rad kättare:

efter att ha bevarat dem [de gamla kätterierna] i sitt olyckliga huvud, där de har ruvats och förpestats än mer [...] har han spytt ut dem över hela kristenheten [...] hur många fattiga och enkla okunniga människor ser vi inte som har fläckats av hans pestsmittade lära.⁶⁸

Det kätteri som protestantismen i Frankrike i första hand jämfördes med var albigensernas. Jämförelsen visade också att en stark och bestämd härskare kunde utrota ett sådant kätteri, såsom Ludvig VIII hade gjort i korståget mot albigenserna på början av 1200-talet. Jean Gay dedicerade sin *Histoire de scismes et heresies des Albigeois* till konnetabeln av Frankrike, Anne de Montmorency, och uppmanade honom att följa sina illustra förfäders exempel och slå ned allt kätteri och alla hot mot den rätta tron. En lärdom att dra från historien är enligt Gay att man inte ska lita på dem som menar att kätteriet bör bekämpas med ord istället för med svärd och eld. Att hävda att kättare inte ska bestraffas med våld leder indirekt till att alla våldstraff avskaffas: kan man inte bestraffa de värsta brotten, nämligen kätteri och högförräderi, kan man inte bestraffa något annat heller.⁶⁹ I *Mirouer des calvinistes* liknar även Antoine du Val kalvinismen vid tidigare kätterier och menar att den, liksom de tidigare, endast kan besegras med våld. Du Val är emellertid medveten om att de som sålunda bestraffas kommer att betraktas som martyrer av sina meningsfränder, och i bokens tredje avsnitt avser han att visa att de inte är det: lidande skapar inte per automatik martyrer; utan den rätta tron är lidandet inget värt. I annat fall skulle en rad judar och hedningar som lidit också vara martyrer.⁷⁰

Liknelserna med tidigare kätterier kom att få stor betydelse för protestanternas självbild och identitet. Istället för att försvara sig mot

dem tog de själva upp liknelserna och integrerade dem i sin självbild som martyrer för den rena kristna läran.⁷¹ Jean Crespin beskriver en tydlig kontinuitet från 1200-talets albigenser till 1500-talets protestanter: ”den lära de undervisats i redan från ungdomen, och sättet att tjäna Gud som gått i arv från far till son, ända från år tolvhundra”.⁷² Enligt Crespin tillhörde både albigenser och protestanter en lång tradition av sanna kristna som blivit förföljda för sin tro: ”de är av den ras som alltid varit underkastad förföljelse”.⁷³ Denna tradition kunde följas ända tillbaka till de första kristna församlingarna. De anklagelser som vändes mot protestanterna hade tidigare vänts mot de första kristna, mot apostlarna, ja även mot evangeliet och Kristus själv:

Jesus Kristus blev anklagad för att förföra folket, detsamma sker med oss. Evangeliet har tidigare beskyllts för att ge upphov till oroligheter överallt, detsamma sker idag. Apostlarna har ansetts vara fiender till gudarna och religionen, anstiftare till uppror och upplopp, detsamma säger man om de som idag predikar evangeliet. Alla kristna har ansetts som fiender till kungadömen, städer och stater, man ser detsamma idag.⁷⁴

Parallellerna till de första kristnas lidande var för protestanterna på många sätt slående: båda var tvungna att träffas i hemlighet eftersom deras religion var förbjuden och båda riskerade att dödas. Dessa likheter kom att forma protestanternas identitet som rena kristna som förföljdes av ogudaktiga auktoriteter.⁷⁵ Även katolikernas värsta anklagelser om barnmord och kannibalism kunde användas i detta syfte: ”Är det inte samma förtal som riktades mot kristna förr i tiden, att de dödade barn för att äta dem?”⁷⁶

I detta narrativ tilldelades katolikerna den föga avundsvärda rollen som förföljare av kristna i de romerska kejsarnas efterföljd. Istället för att framställas som rättrogna kristna i strid mot kättare blev de hedningar som förföljde sanna kristna. För katolska skribenter var denna bild både galen och orättvis och de gjorde sitt bästa för att tillbakavisa den.

För om hedningarna har talat illa om goda kristna, betyder det då att vi liknar hedningarna därför att vi klandrar onda kristna och kättare och rasar mot deras nattliga sammankomster för att förföra folket, fira sin djävulska nattvard och föra ett avskyvärt liv? Denna historia är mycket illa sammansatt, som talar om de smädelser som hedningarna använde mot dygdiga kristna för att angripa goda kristna som med rätta klandrar kättare.⁷⁷

Enligt den katolska polemiken fanns det inga beröringspunkter mellan ”den nya kyrkan” (*l'Église nouvelle*) och de tidiga kristna församlingarna. Den nya kyrkan bestod bara av en samling bovar och banditer, horor och hallickar, helgerånare och hädare som försökte undfly sina laster och brott. Sådana kanaler hade inget att göra med apostlarna eller de första kristna. Ännu ett bevis var att protestanterna ständigt motsade varandra: ”de grälar som hundar och katter, har olika åsikter och säger ständigt emot varandra”. Så betedde sig inte apostlarna, martyrerna och alla de andra i den tidiga kyrkan.⁷⁸ Liknelsen med de tidiga kristna församlingarna var ytterligare ett bevis på protestanternas förblindelse och högmod.

Avslutande ord

Ordet ”polarisering” existerade inte vid tiden för de franska religionskrigen. Däremot fanns det i dåtidens motsättningar och positioneringar mycket som påminner om det vi idag kallar polarisering. Ordet används också relativt ofta i forskning om de franska religionskrigen, även om man sällan anger exakt hur eller varför man använder det.⁷⁹

Enligt Johan Galtung kännetecknas polarisering av att en konflikt reduceras till sin enklaste formel. Alla inblandade parter delas in i två motsatta läger och alla aspekter av konflikten inordnas i ett övergripande tema. Det kan i sin tur sammanlänkas med en dualistisk, eller snarare manikeistisk världssyn, där allt reduceras till gott eller ont.⁸⁰ För katoliker och protestanter i religionsstridernas Frankrike fanns det ett tydligt övergripande tema, nämligen religionen. Även om de fränkande motparten äkta religiös övertygelse var det

utifrån religionen, eller bristen på äkta religion, som gränserna drogs. Det fanns också en tydlig dualism i dåtidens tänkande: 1500-talets människa tolkade gärna världen som en kamp mellan gott och ont, mellan Kristus och Antikrist.⁸¹ Religionsstridernas polemik delade upp protestanter och katoliker i två motstridiga grupper, varav den ena definierades som det absolut goda och den andra som det absolut onda. Man måste, som den katolske polemikern Robert Ceneau skriver ”antingen vara totalt kalvinistisk eller fullständigt rättrogen, kort sagt antingen helt vit eller helt svart”.⁸²

Även om det finns tydliga beröringspunkter mellan religionsstridernas polemik och dagens polariseringsdebatter finns det också väsentliga skillnader. Vi är vana vid ett samhälle där pluralism och skilda åsikter åtminstone på pappret betraktas som avgörande för en sund samhällsdebatt. Så var inte fallet i 1500-talets Frankrike. Enighet var ett uttalat ideal och sågs som en nödvändig förutsättning för samhällsgemenskapen och rikets välstånd. Splittring och oenighet, däremot, hotade samhällskroppen på alla nivåer. Denna enhetstanke var särskilt uttalad på det religiösa området. Det var allmänt accepterat att religiös enighet var nödvändig för politisk stabilitet och att det var regeringsmaktens plikt att försvara den sanna religionen.⁸³ Att den sanna religionen skulle kunna definieras på olika sätt av olika grupper var för många i samtiden både obegripligt och oacceptabelt. Strävan efter enighet kom i själva verket att skärpa motsättningarna eftersom varje avvikelse sågs som ett hot.

Polemiken före och under de franska religionskrigen blev undan för undan allt mer hätsk. Efter hand kom den att röra inte endast religiösa motsättningar utan även politiska och sociala. Protestanter och katoliker framstod alltmer som två motstridiga parter på alla områden. Att polemiken var hård, oförsonlig och vad vi med ett modernt språkbruk skulle kalla polariserande innebar inte nödvändigtvis att någondera parten ansåg att detta var av godo, eller åtminstone uttryckte de inte det öppet. Splitet, tvedräkten och hatet var något som motståndarsidan hade initierat och som man själv motvilligt tvingades delta i.

Noter

- 1 "Car nous sommes ainsi que deux parties adverses [...] des deux ne peult que si l'un est condamné, l'autre ne soit exempt & deliure de calomnie" Thomas Beaulxamis: *Resolution sur certains pourtraictz, & libelles, intitulez du nom de Marmite* (Paris: J. de Marnef, 1562), s. 5.
- 2 Se t.ex. Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu. La Violence aux temps des troubles de religion, vers 1525-vers 1610* (Seyssel: Champ Vallon, 1990) och Natalie Zemon Davis, "The Rites of Violence. Religious Riot in Sixteenth Century France," *Past & Present*, 59 (1973), s. 51–91.
- 3 Luc Racaut, *Hatred in Print. Catholic Propaganda and Protestant Identity during the French Wars of Religion* (Aldershot, England: Ashgate, 2002).
- 4 Natalie Zemon Davis, "The Rites of Violence". Se även Barbara Diefendorf, *Beneath the Cross. Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris* (New York och Oxford: Oxford University Press, 1991) s. 147–158. Samma rätt, och även plikt, för privatpersoner att själva försvara den rena tron finner man också bland de reformerta. I Lyon t.ex. utgav en grupp protestantiska borgare år 1563 skriften *La Defense civile et Militaire des Innocens et de l'Eglise de Christ* med just detta budskap. Du Moulin, *Opera*, s. 17–22. Citerad i Zemon Davis, "The Rites of Violence", s. 69.
- 5 För en kortfattad sammanfattning av dessa sammanflätade motiv se Philip Benedict: "Were the French Wars of Religion Really Wars of Religion?" i W. Palaver, H. Rudolph & D. Regensburger (red.), *The European Wars of Religion* (Farnham: Ashgate, 2016), s. 61–86.
- 6 Michel Simonin, *L'ence & la lumière. quarante-sept articles* (Genève: Droz, 2004), s. 327, nr 26.
- 7 Jeffrey K. Sawyer, *Printed Poison. Pamphlet Propaganda, faction Politics, and the Public Sphere in Early Seventeenth-Century France* (Berkeley och Los Angeles: University of California Press, 1990), s. 5, 25, 46.
- 8 Andrew Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 177–184.
- 9 Andrew Pettegree, Malcolm Walsby & Alexander Wilkinson (red.), *French Vernacular Books/Livres vernaculaires français* (Leiden: Brill, 2007).
- 10 Några viktiga verk på området är Elizabeth Eisenstein, "The advent of Printing and the Protestant Revolt. A New Approach to the Disruption of Western Christendom." i R.M. Kingdom (red.), *Transition and Revolution. Problems and Issues of European Renaissance and Reformation History* (Minneapolis: Burgess Pub. Co., 1974), s. 235–270; R.W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation* (Oxford: Oxford University Press, 1994) och Peter Mathesson, *The Rhetoric of the Reformation* (Edinburgh: T & T Clark, 1998).
- 11 Se t.ex. Mark Greengrass, "The Psychology of religious Violence." *French History* (1991), s. 467–474 och Racaut, *Hatred in print*, "Introduction".
- 12 "Pamflett" är det ord som vanligen används i nutida forskning. Det ord som främst användes i samtiden var dock *libelle*.
- 13 De sistnämnda skrifterna skrevs visserligen som uppmaningar till namngivna, vanligen högt uppsatta, personer men var även menade att läsas av andra. Sålunda översattes exempelvis Jean de la Vacqueries *Remonstrance addressée au Roy*, till franska så att även "enkla människor" skulle få kunskap om kättarnas knep och lögn.

- 14 För behandlingen av dessa teman se bl.a. Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu*; Racaut: *Hatred in Print*; Antónia Szabari, *Less Rightly Said. Scandals and Readers in Sixteenth-Century France* (Stanford: Stanford University Press, 2010).
- 15 Christopher M. Flood, "Forging Satire from Scripture. Biblical Models and Verbal Violence before the Wars of Religion" i Jeff Kendrick och Katherine S. Maynard (red.), *Polemic and Literature surrounding the French Wars of Religion* (Berlin: de Gruyter, 2019), s. 13.
- 16 Racaut, *Hatred in Print*, s. 70–71. För kriterierna se Norman Davies, *Europe: A History* (Oxford: Oxford University Press, 1997), s. 500.
- 17 Aurélie Plaut, "Les énoncés performatifs dans les ouvrages de controverse. Vers une théâtralisation du discours polémique?" i Philippe Vendrix (red.), *Regards croisés sur la scène européenne* (Université François-Rabelais de Tours: CESR, 2014), s. 4.
- 18 För de katolska polemikernas användning av folkspråk se Francis Higman, "Il seroit trop plus decent responder en Latin. Les controversistes catholiques du XVIIe siècle face aux écrits réformés." i F.M. Higman (red.), *Lire et découvrir. La circulation des idées au temps de la Réforme* (Genève: Droz, 1998), s. 515–530.
- 19 Artus Désiré, *Les combatz du fidelle papiste romain, contre l'apostat priapiste tirant à la synagogue de Geneve, maison babylonique de lutheriens* (Rouen: du Gort, 1550). För Désirés roll som propagandist i 1500-talets Frankrike se Frank S. Giese, *Artus Désiré, Priest and Pamphleteer of the Sixteenth Century* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1973).
- 20 "l'Abus dont ilz usent a seduire les pauvres Lays & ignorans [...] a l'exemple de quelques rusée putain fardée, qui chascun iour trouve nouvelle facon de fars d'habillement, pour corrompre & attirer les simples ieunes gens enclins à toute espece de legiereté" Jean Gay, *Histoire des scismes et heresies des Albigeois, conforme à celle de present: Par laquelle apperts que plusieurs grans princes, & seigneurs son tombez en extremes desolations & ruynes, pour avoir favorisé aux hérétiques* (Paris: Pierre Gaultier, 1561), s. 29–30.
- 21 "le simple populaire fust par ce moyen aucunement instruit & advisé des ruses & finesses des heretiques" Jean de la Vaquerie, *Remonstrance adressee au roy, aux princes & a tous Magistrats & Gouverneurs de Republicques, touchant l'abolition des troubles & emotions qui se font aujourdhuy en France, causez par les heresies qui y regnent & par la Chrestienté* (Lyon: Benoist Rigaud, 1574), s. A2v.
- 22 Antoine du Val, *Mirouer des Calvinistes et Armure des Chrestiens, pour rembarrer les Lutheriens & nouveaux Evangelistes de Genève* (sic) (Paris 1562), sig. A2v.
- 23 Gentian Hervet, *Les Ruses et finesses du diable pour taschir a abolir le saint sacrifice de Iesus Christ* (Reims: Bacquenois & de Foigny, 1562), s. 87.
- 24 "Or maintenant il est ainsi qu'il fault respondre à un livre, qui est petit en quantité, mais en meschanceté tresgrand. Lequel est en Francois, & ne parle point Latin, à ce qu'il soit entendu de tous, qu'il puisse plus nuire, & seduire plus de gens: comme les vulgaires, simples & ignorans. Parquoy est necessaire respondre en semblable parolle, pour empescher que tel liure ne trouble ny seduise personne." Antoine de Mouchy, *Response à quelque apologie que les heretiques ces iours ont mis en avant* (Paris: Claude Fremy, 1560), fol. 2v.
- 25 Syftet var inte (som man kanske skulle kunna tro) att undvika censur; innehållet var uppenbart för välinformerade läsare så snart de öppnade boken. Se Hugues Daussy, "Un artifice rhétorique aux temps des guerre de religion. L'usage du

- masque catholique dans la polémique huguenote”, *Histoire, monde et cultures religieuses* 35 (2015), s. 11–22.
- 26 Massakern i Cabrières och Mérindol, då hundratals människor dödades, rikta-
des mot waldensare som börjat ansluta sig till protestantiska församlingar i södra
Frankrike.
- 27 Anon [Jean Crespin], *Histoire memorable de la persecution & saccagement du peu-
ple de Merindol & Cabrieres & autres circonvoisins, appelez Vaudois* (1555), s. 5.
- 28 Anon [Jean Crespin], *Histoire memorable*, s. 40.
- 29 Antoine de Chandieu, *Histoire des persecutions, et martyrs de l'Eglise de Paris, de-
puis l'an 1557. Jusques au temps du Roy Charles neufviesme* (Lyon, 1563), sig. B1r.
- 30 ”Et que pouvoit il de personnes mal informées, de cœurs gaignez de calomnies, de
loix iniques partir autre chose, que toute iniustice & cruauté.” Antoine de Chandieu,
Histoire des persecutions, s. 39.
- 31 [Nicolas des Gallars], *Seconde apologie ou defence des vrais chrestiens, contre les
calomnies impudentes des ennemis de l'Eglise catholique. Ou il est respondu aux
diffames redoublez par un nommé Demochares docteur de la Sorbonne* (1559), sigs
A2v, D6v–D7r.
- 32 ”ce bruit est semé par toute la ville, & met en telle forcenerie le peuple, qu'il n'y a
aucune espece de cruauté qu'il ne desploie [...] Car toutes ces fausses persuasions,
ont esté comme les premieres allumettes, pour allumer ce feu, qui les a consumez”.
Antoine de Chandieu, *Histoire des persecutions*, s. 46–47.
- 33 Se fr. a. Claude Postel, *Traité des invectives au temps de la réforme* (Paris: Les belles
Lettres, 2004).
- 34 Jean Gay, *Histoire des scismes et heresies*, s. 3.
- 35 Frank Lestringant, *Une sainte horreur, ou le voyage en Eucharistie XVIe–XVIIIe
siècle* (Paris: PUF, 1996). Se även Thierry Wanegffelen, *Ni Rome ni Genève. Des
fidèles entre deux chaires en France au XVIe siècle* (Paris: Honoré Champion, 1997),
s. 17ff.
- 36 ”horribles, grandz & importables abuz”, [Antoine de Marcourt], *Articles veritables
sur les horribles, grans & importables abuz de la messe papale, inventee directement
contre la sainte Cene de Iesus Christ* (1534).
- 37 ”se sont retirez es cavernes, foretsz, & lieux couvers, ou ilz font leurs sabbats, & cene
diabolique, revocans des enfers les superstitions des idolatres anciens”, Jean de la
Vacquerie, *Catholique remonstrance aux roys et princes chrestiens*, s. D2v–D4r.
- 38 ”si iamais cause fut iugée par affection, par cholere, par faux rapports & tesmoig-
nages, & à l'appetit & faveur de l'autre partie, que ca esté ceste cy. On s'est persuadé
des assemblées Chrestiennes toutes choses enormes: que les petis enfans y estoient
tuez & mangez: que estaindre les chandelles, & commettre paillardises & incestes y
estoit religion.” Antoine de Chandieu, *Histoire des persecutions*, s. 38.
- 39 Ett tiotal texter och gravyrer från början av 1560 behandlar detta tema. Jag har
främst använt mig av J. du Chaland, *L'Extrême onction de la marmite papale* (Lyon,
1561) och Thomas Beaulxamis, *Resolution sur certains pourtraictz, & libelles*. För
en analys av grytan som metafor, se Caroline Mellet och Paul-Alexis Mellet, ”La
'marmite renversée' construction discursive et fonctionnement argumentatif
d'une insulte dans les polémiques des guerres de religion (1560–1600)”, *Argumen-
tation et Analyse du Discours* 8 (2012), s. 1–17.

- 40 "Ayant brisees [les dignitez ecclesiastiques] & rompues par calomnies & blasphem-
es execrables, ilz les ont mises ainsi qu'en une marmitte, comme tesmoignent les
libelles d'injures, qu'ilz ont fait imprimer contre le Pape, Cardinaulx, Evesques,
prestres, moynes, & mendiantz. Et non contens de ce on fait depeindre & imprimer
diverses pourtaictures de Marmitte, qu'ils appellent Papale." Thomas Beaulxamis,
Resolution sur certains pourtraictz, s. 15r.
- 41 Jean Benedicti, *La somme des pechez et le remede d'iceux* (Paris: Arnold Sittart, 1587), s. 425. Citerad i Jeff Kendrick och Katherine S. Maynard (red.), *Polemic and Literature surrounding the French Wars of Religion*, s. 2.
- 42 "cognoissant telles gens estre par trop promptz à émotion et vengeance quasi pour rien", Artus Désiré, *Passevent parisien respondant à Pasquin romain. De la vie de ceux qui sont allez demourer a Genève, et se disent vivre selon la réformation de l'Évangile : fait en forme de Dialogue* (Paris, 1556), s. 9.
- 43 "ils crevent de despit, ils fremissent & escument, ils s'enveniment de plus en plus, & redoublent leurs blasphemés", [Nicolas des Gallars], *Seconde apologie*, s. 5.
- 44 "qu'ils n'ayent, sur peine de confiscation de corps et de biens, à mettre en lumière, imprimer, ne faire imprimer aucun livre, lettres, harangues, ne autres escrits, soit en rythme ou en prose, faire ne semer libelles diffamatoires, attacher placars, ne mettre en evidence aulcune aultre composition, de quelque chose qu'elle traite, sans premièrement quelle ait esté veue et considérée par Nous en nostre conseil privé", Edmond Werdet, *Histoire du livre en France depuis les temps les plus reculés jusqu'en 1789*, vol. 2 (Paris: E. Dentu, 1861), s. 109.
- 45 "Defendant à tous noz subjectz [...] injurier ne provocquer l'un l'autre par reproche de ce qui s'est passé, en disputer, contester, quereler ny s'oultrager ou offenser de fait ou de parole". Citerad i Caroline Mellet och Paul-Alexis Mellet, "La "marmite renversée", s. 1.
- 46 "en laquelle rien n'est plus recommandé que la paix & la concorde" Jean de L'Espine, *Defense et Confirmation du Traicté du Vray Sacrifice & Sacrificateur [...] A l'encontre des frivoles responses & arguments de M. René Benoist* (Geneve, 1567).
- 47 Luc Racaut & Alec Ryrie, "Introduction. Between Coercion and persuasion" i L. Racaut & A. Ryrie (red.), *Moderate Voices in the European Reformation* (Aldershot: Ashgate, 2005), s. 3–4.
- 48 En klassisk studie är Pitrim A. Sorokin, "Polarization in Frustration and Crisis", *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 39, nr 2 (1951), s. 145–163. Enligt Sorokin, som själv hade erfarenhet av ryska inbördeskriget, tenderar kriser att stegra både egoistiska och altruistiska beteenden.
- 49 Crouzet, *Les Guerriers de Dieu*, vol 1, s. 53.
- 50 Artus Désiré, *Les Grans Iours du Parlement de Dieu* (Paris, 1564).
- 51 "Scisme, Atheisme, Libertinerie & confusion", Jean Gay, *Histoire des scismes et heresies*, s. 1; "une barabarie, cruauté, felonnie & rage plus que diabolique" Anon. [Jean Crespin], *Histoire memorable*, s. 151.
- 52 "Car l'heresie est d'une nature, que depuis qu'elle entre & a le pied en une maison, cité, ou Royaume, elle y met à la parsin telle division & discord, que le mary n'est d'accord aves sa propre femme, ny les domestiques & citoyens entr'eux, ny les subietz avec leur seigneur. Car quand ilz sont separez de la foy & obeissance de l'Eglise, ne cessent se mutiner, pour se mettre hors de subiection", Antoine du Val, *Mirouer des calvinistes*, s. 31v.

- 53 Philip Benedict, "Were the French Wars of Religion Really Wars of Religion?", s. 79.
- 54 "nous avons desia le ennemys, & adversaires, entre nous & a nostre porte, qui desia nous veulent endormir de parole, pour mieulx nous trahir sur la Nuict & tenebres d'erreur", Jean Gay, *Histoire des scismes et heresies*, s. 48.
- 55 "l'estat ou ie voy pour le iourd'huy vostre France est extremement dangereux & lamentable. Et semble à tout homme de bon esprit & iugement, que la ruine de ce beau Royaume soit à la porte." *Advertissement a la Royne Mere du Roy, Touchant les miseres du Royaume au temps present, & de la conspiration des ennemis de sa Maiesté* (Orléans, 1562), s. A2v.
- 56 "on voit que voz ennemis apres avoir faict la reverence par maniere d'acquit, en derriere se rient & moquent de vous", *Advertissement a la Royne Mere du Roy*, s. C1r.
- 57 "Voyla comme l'on vous obeist, & la reverence qu'on porte à voz loix", *Advertissement a la Royne Mere du Roy*, s. C4v.
- 58 "Les meilleures & plus nobles familles son designees, & notees desia comme proscrietes à la mort, & sac, pour remplir les tanieres de ces gouffres d'avarice: pour assouvir leur tyrannie & ambition insatiable", *Advertissement a la Royne Mere du Roy*, s. B1r.
- 59 Philip Benedict, "Were the French Wars of Religion Really Wars of Religion?", s. 61–86.
- 60 "N'ont-ils pas d'entree saccagé, meurdry, & tué voz pauvres suiets sans forme ny figure de iustice, pour venger leurs iniures privees sous ombre de la Religion?", *Advertissement a la Royne Mere du Roy*, s. A3v.
- 61 "tout charnalité Epicurienne, couverte par dessus de Charité parabolique, & par dessoubz toute plaine de seduction imposteur, & rapine Dyabolique", Jean Gay, *Histoire des scismes et heresies*, s. 3.
- 62 Wylie Sypher, "Faisant ce qu'il leur vient à plaisir. The Image of Protestantism in French Catholic Polemic on the Eve of the Religious Wars", *Sixteenth Century Journal* XI, nr 2 (1980), s. 59–84.
- 63 "estre Charnelz, mariez & emplongez en convoytise de bien temporal", Gay, *Histoire des scismes et heresies*, s. 28.
- 64 "Tu fais profession de prescher de sainteté, toy qui ne cognois Dieu que de parole, qui ne tiens la religion Chrestienne que comme un masque pour te deguiser", François Hotman, *Epistre envouyé au Tigre de la France* (1560–1561).
- 65 "Ils veulent se faire Roys [...] voyla leur intention: voyla leur but: voyla la somme de leurs entreprises. C'est là qu'ils attachment leur Esperance", *Advertissement a la Royne Mere du Roy*, s. D1v.
- 66 Wylie Sypher, "Faisant ce qu'il leur vient à plaisir", s. 68.
- 67 Antoine du Val, *Mirouer des calvinistes*, s. 4–5.
- 68 "apres avoir icelles gardées en sa teste malheureuse, là ou elles se sont couvées & empuanties d'avantage [...] il les a desgorgées par toute la Chretienté [...] combien voyons nous de pauvres & simples gens ignorans entachez de sa pestilencieuse doctrine", Antoine du Val, *Mirouer des calvinistes*, s. 14.
- 69 Jean Gay, *Histoire des scismes et heresies*, s. 12–16.
- 70 Antoine du Val, *Mirouer des calvinistes*, s. 38–39.
- 71 För detta argument se fr. a. Luc Racaut, *Hatred in Print*, kap. 8 "The Albigenians as Protestant martyrs".

- 72 "la doctrine laquelle leur avoit esté enseignée dès leur ieunesse, & la manière de servir Dieu, qui leur avoit esté apprinse de pere à fils, voir mesme depuis l'an mille deux cens" Anon. [Jean Crespin], *Histoire memorable*, s. 51.
- 73 "de la race de ceux qui ont tousjours esté subiets à la persecution". Anon. [Jean Crespin], *Histoire memorable*, s. 120.
- 74 "Iesu Christ a esté accusé comme seducteur: aussi sommes nous. L'Evangile a esté iadis blasmé comme esmouvant troubles par tout le monde: le mesme se fait auiourdhuy. Les Apotres onte esté reputez ennemis des dieux & de religion, auteurs de seditions & esmeutes populaires: autant en dit-on contre les prescheurs de l'Evangile. Tous les Chrestiens ont esté tenu pour ennemis communs des royaumes, citez, & republiques: on n'en voit pas moins auiourdhuy." [Nicolas Des Gallars], *Seconde apologie*, s. 75.
- 75 David El Kenz, *Les Büchers du Roi. La Culture Protestante des Martyrs 1523–1572* (Seyssel: Champ Vallon, 1997), s. 72.
- 76 "N'est-ce point la mesme calomnie qui estoit anciennement dressée contre les Chrestiens, faisant à croire qu'ils tuoyent les petits enfans pour les manger?" [Nicolas Des Gallars], *Seconde apologie* s. 63–64.
- 77 "Car si les Payens ont mal parlé des bons Chretiens est-ce adire que nous soyons semblables aux Payens: de ce que nous reprenons les meschans Chretiens & les heretiques, & vituperons leurs assemblées qu'ilz font de nuict, pour seduire le peuple & faire leur Cene diabolique, & mener vie detestable? C'est tresmal accomodé telle histoire, qui est entendue des iniures que fasoient les Payens aux Chrestiens tres-vertueux, de la vouloir dresser contre les bons Chretiens, qui justement reprennent les heretiques", Antoine de Mouchy, *Response à quelque apologie*, s. 42.
- 78 "s'entremangent comme chiens & chatz, en diversité d'opinions, se contredisans les uns aux autres", Antoine du Val, *Mirouer des calvinistes*, s. 63–64.
- 79 Se exempelvis Philip Benedict, "Polarized Religious Debate" i "Propaganda, Print, and Persuasion in the French Reformation: a review article", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 69:2 (2007), s. 455; Francis Higman, "1540–65: La polarisation" i *Lire et découvrir*, s. 32–47 och François Rouget, "L'assassinat de François de Lorraine (1563) et la polarisation des publics", *Renaissance and Reformation/ Renaissance et Réforme*, vol. 42, nr 1 (2019), s. 95–112.
- 80 Johan Galtung, *Peace by Peaceful Means. Peace and Conflict, Development and Civilization*, kap. 3 "Conflict Transformations" (London: SAGE publications, 1996). Se även "Cultural Violence", *Journal of Peace Research* 27 (1990), s. 291–305.
- 81 Luc Racaut och Alec Ryrie, "Introduction. Between Coercion and Persuasion", i Luc Racaut och Alec Ryrie (red.), *Moderate Voices in the European Reformation* (Aldershot: Ashgate, 2005), s. 3.
- 82 "ou estre totalement Calviniste, ou entierement fidele: finablement ou tout blanc ou tout noir", Robert Ceneau, *Complainte ou response catholique contre la defense et le defenseur de la cause des tenebrions de ce temps* (Paris: Guillaume Iulien, 1558), s. 7–8.
- 83 Philip Benedict, "Were the French Wars of Religion Really Wars of Religion?", s. 86.

Referenser

- Anon, *Advertissement a la Royne Mere du Roy, Touchant les miseres du Royaume au temps present, & de la conspiration des ennemis de sa Maiesté* (Orléans, 1562).
- Beaulxamis, Thomas, *Resolution sur certains pourtraictz, & libelles, intitulez du nom de Marmite* (Paris: J. de Marnef, 1562).
- Benedict, Philip, "Propaganda, Print, and Persuasion in the French Reformation: a review article", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 69:2 (2007).
- Benedict, Philip, "Were the French Wars of Religion Really Wars of Religion?", i W. Palaver, H. Rudolph & D. Regensburger (red.), *The European wars of religion* (Farnham: Ashgate, 2016).
- Ceneau, Robert, *Complainte ou response catholique contre la defense et le defenseur de la cause des tenebrions de ce temps* (Paris: Guillaume Julien, 1558).
- du Chaland, J., *L'Extrême onction de la marmite papale* (Lyon, 1561).
- Chandieu, Antoine de, *Histoire des persecutions, et martyrs de l'Eglise de Paris, depuis l'an 1557. Jusques au temps du Roy Charles neufviesme* (Lyon, 1563).
- [Crespin, Jean], *Histoire memorable de la persecution & saccagement du peuple de Merindol & Cabrieres & autres circonvoisins, appelez Vaudois* (1555).
- Crouzot, Denis, *Les Guerriers de Dieu. La Violence aux temps des troubles de religion, vers 1525-vers 1610* (Seyssel: Champ Vallon, 1990).
- Daussy, Hugues, "Un artifice rhétorique aux temps des guerre de religion. L'usage du masque catholique dans la polémique huguenote", *Histoire, monde et cultures religieuses* 35 (2015).
- Davies, Norman, *Europe. A History* (Oxford: Oxford University Press, 1997).
- Davis, Natalie Zemon, "The Rites of Violence. Religious Riot in Sixteenth Century France", *Past & Present*, 59 (1973).
- Artus, Désiré, *Les combatz du fidelle papiste, pèlerin romain, contre l'apostat priapiste tirant à la synagogue de Geneve, maison babylonique de lutheriens* (Rouen: du Gort, 1550).
- Artus, Désiré, *Passevent parisien respondant à Pasquin romain. De la vie de ceux qui sont allez demourer a Genève, et se disent vivre selon la réformation de l'Évangile: faict en forme de Dialogue* (Paris, 1556).
- Artus, Désiré, *Les Grans iours du Parlement de Dieu* (Paris, 1564).
- Artus, Désiré, *Les Batailles du Chevalier Celeste contre le Chevalier Terrestre, l'un tirant à la maison de Dieu, & l'autre à la maison du prince du monde chef de l'Eglise maligne* (Paris: Jehan Ruelle, 1570).
- Diefendorf, Barbara, *Beneath the Cross. Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1991).
- Doré, Pierre, *L'Arche de l'alliance* (Paris: Benoist Prevost pour Jean Ruelle, 1549).
- Eisenstein, Elizabeth, "The Advent of Printing and the Protestant Revolt. A New Approach to the Disruption of Western Christendom", i R.M. Kingdom (red.): *Transition and Revolution. Problems and Issues of European Renaissance and Reformation History* (Minneapolis: Burgess Pub. Co., 1974).
- El Kenz, David, *Les Bûchers du Roi. La Culture Protestante des Martyrs 1523-1572*. (Seyssel: Champ Vallon, 1997).
- Flood, Christopher M., "Forging Satire from Scripture. Biblical Models and Verbal Violence before the Wars of Religion", i Jeff Kendrick och Katherine S. Maynard

- (red.): *Polemic and Literature Surrounding the French Wars of Religion* (Berlin: de Gruyter, 2019).
- [des Gallars, Nicolas]: *Seconde apologie ou defence des vrais chrestiens, contre les calomnies impudentes des ennemis de l'Eglise catholique. Ou il est respondu aux diffames redoublez par un nommé Demochares docteur de la Sorbonne* (1559).
- Galtung, Johan, "Cultural Violence" *Journal of Peace Research*, 27 (1990).
- Galtung, Johan, *Peace by Peaceful Means. Peace and Conflict, Development and Civilization* (London: SAGE publications, 1996).
- Gay, Jean, *Histoire des scismes et heresies des Albigeois, conforme à celle de present: Par laquelle apperts que plusieurs grans princes, & seigneurs sont tombez en extremes desolations & ruynes, pour avoir favorisé aux hérétiques* (Paris: Pierre Gaultier, 1561).
- Greengrass, Mark, "The Psychology of Religious Violence", *French History* (1991).
- Hervet, Gentian, *Les Ruses et finesses du diable pour taschir a abolir le saint sacrifice de Iesus Christ* (Reims: Bacquenois & de Foigny, 1562).
- Higman, Francis, "Il seroit trop plus decent responder en Latin. Les controversistes catholiques du XVIe siècle face aux écrits réformés", i F.M. Higman (red.): *Lire et découvrir. la circulation des idées au temps de la Réforme* (Genève: Droz, 1998).
- Hotman, François, *Epistre envoyée au Tigre de la France* (1560–1561).
- de L'Espine, Jean, *Defense et Confirmation du Traicté du Vray Sacrifice & Sacrificateur [...]* A l'encontre des frivoles responses & arguments de M. René Benoist (Genève, 1567.)
- Lestringant, Frank, *Une sainte horreur, ou le voyage en Eucharistie XVIe-XVIII siècle* (Paris: PUF, 1996.)
- [de Marcourt, Antoine], *Articles veritables sur les horribles, grans & importables abuz de la messe papale, inventee directement contre la sainte Cene de Iesus Christ* (1534).
- Mellet, Caroline & Mellet, Paul-Alexis, "La 'marmitte renversée' construction discursive et fonctionnement argumentatif d'une insulte dans les polémiques des guerres de religion (1560–1600)", *Argumentation et Analyse du Discours*, 8 (2012).
- de Mouchy, Antoine, *Response à quelque apologie que les heretiques ces iours ont mis en avant* (Paris: Claude Fremy, 1560).
- Pettegree, Andrew, *Reformation and the Culture of Persuasion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- Pettegree, Andrew, Walsby, Malcolm & Wilkinson, Alexander (red.), *French Vernacular Books/Livres vernaculaires français* (Leiden: Brill, 2007).
- Plaut, Aurélie, "Les énoncés performatifs dans les ouvrages de controverse. Vers une théâtralisation du discours polémique?" i Philippe Vendrix (red.), *Regards croisés sur la scène européenne* (Université François-Rabelais de Tours: CESR, 2014).
- Postel, Claude, *Traité des invectives au temps de la réforme* (Paris: Les belles Lettres, 2004).
- Racaut, Luc, *Hatred in Print. Catholic Propaganda and Protestant Identity during the French Wars of Religion* (Aldershot, England: Ashgate, 2002).

- Racaut, Luc & Ryrie, Alec (red.), *Moderate Voices in the European Reformation* (Aldershot: Ashgate, 2005).
- Rouget, François, "L'assassinat de François de Lorraine (1563) et la polarisation des publics", *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme*, vol. 42, nr 1 (2019).
- Sawyer, Jeffrey K., *Printed Poison. Pamphlet Propaganda, faction Politics, and the Public Sphere in Early Seventeenth-Century France* (Berkeley och Los Angeles: University of California Press, 1990).
- Scribner, R.W., *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation* (Oxford University Press, 1994).
- Simonin, Michel, *L'encre & la lumière, quarante-sept articles* (Genève: Droz, 2004).
- Sorokin, Pitrim A., "Polarization in Frustration and Crisis", *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 39, nr 2 (1951).
- Sypher, Wylie, "Faisant ce qu'il leur vient à plaisir. The Image of Protestantism in French Catholic Polemic on the Eve of the Religious Wars", *Sixteenth Century Journal* XI, nr 2 (1980).
- Szabari, Antónia, *Less Rightly Said. Scandals and Readers in Sixteenth-Century France* (Stanford: Stanford University Press, 2010).
- du Val, Antoine, *Mirouer des Calvinistes et Armure des Chrestiens, pour rembarrer les Lutheriens & nouveaux Evangelistes de Genève (sic)* (Paris, 1562).
- de la Vaquerie, Jean, *Remonstrance adressee au roy, aux princes & a tous Magistrats & Gouverneurs de Republiques, touchant l'abolition des troubles & emotions qui se font auaujourd'huy en France, causez par les heresies qui y regnent & par la Chrestienté* (Lyon: Benoist Rigaud, 1574).
- Wanegffelen, Thierry, *Ni Rome ni Genève. Des fidèles entre deux chaires en France au XVIe siècle* (Paris: Honoré Champion, 1997).
- Werdet, Edmond, *Histoire du livre en France depuis les temps les plus reculés jusqu'en 1789* (Paris: E. Dentu, 1861).

Den perversa människan

Gränsdragningsproblematik i Richard von Krafft-Ebings sexualkategoriseringar

Monica Libell

Den 9 november 2019 firade många trettioårsminnet av Berlinmurens fall. Det forna så kallade östblocket hade öppnats upp den 9 november 1989 och det var en glädjens dag, inte minst i forna Öst- och Västberlin. Men för Eija-Riitta Eklöf var det en sorgens dag. Hon hade tio år tidigare, den 17 juni 1979, ingått ett för de flesta ovanligt äktenskap, men det var sann kärlek. Hennes kärleksobjekt och partner var Berlinmuren. Genom ett medium hade hon friat och till sin stora glädje fått ett ja. Det lyckliga äktenskapet varade i ett decennium, fram till den ödesdigra novemberdagen då muren föll. Medan glada Berlinbor firade på gatorna förbyttes i ett slag Eklöfs lycka till sorg och hon blev änka.

Eklöfs läggning, som idag benämns objektsexuell och faller under den medicinska paraplytermen parafili,¹ har väckt såväl akademiskt som medialt intresse. Hennes sexualitet har uppfattats som starkt avvikande från den normala och hon har emellanåt kallats pervers.² Huruvida en uppdelning mellan ”normalt” och ”perverst” är meningsfullt är omtvistat. Det som betraktas som perverst av en person kan upplevas som helt normalt av en annan. Och så länge man inte skadar någon är det väl rimligen ens enskilda angelägenhet vad man uppfattar som njutningsfullt? Så kan ett modernt resonemang se ut som förespråkar en liberal och tillåtande sexualsyn. Sexualitet har

dock i alla kulturer och tidsepoker omgärdats av lagar, normer, förmaningar och förväntningar. Sexualitet, och inte minst fortplantning, har aldrig uteslutande varit en personlig fråga om sinnlighet, estetik och privata fantasier. Samhälleliga intressen har alltid sett behov av att kontrollera och reglera. I Europa blev människans sexualitet under slutet av 1800-talet föremål för en särskilt ingående granskning. Utifrån ett vetenskapligt patos inleddes ett arbete för att inventera "onormala" sexuella praktiker och föreställningar, organisera och kategorisera dem samt särskilja dem från de "normala".

Begreppet "normalitet", som idag är så vanligt att vi sällan tänker på det, har enligt Peter Cryle och Elisabeth Stephens en tillkomsthistoria som är sammanflätad med utvecklingen av det sena 1800-talets sexualpatologi.³ Psykiatriker som hade börjat studera människans sexualitet använde begreppet normal för att beteckna det som rymdes inom den rådande normen för det sexuella umgänget. Under ungefär samma tid började begreppet "(sexuell) perversion" att användas som dess motsats, om praktiker som bröt mot normen. Människans sexualitet kom utifrån dessa begrepp att medikaliseras och uppdelas i vad man skulle kunna kalla polariserade kategorier.

Polariseringsbegreppet är i föreliggande text influerat av Teri Gamble och Michael Gambles kommunikativa perspektiv, utifrån vilket de beskriver polarisering som ett språkbruk som får oss att uppfatta världen i termer av ytterligheter: "Polarization is the use of either-or language that causes us to perceive and speak about the world in extremes."⁴ Sådant "antingen-eller-språk" kan i en social och politisk kontext leda till konflikt och våld, men jag tolkar det främst som en begreppslig och vetenskaplig metod under 1880- och 1890-talet för att dela in tidens sexualpraktiker i normala eller perversa.

I detta kapitel diskuterar jag det medicinska kategoriseringsarbete som organiserade och avskilde uppfattade "onormala" eller "perversa" handlingar från "normala" och därmed skapade en polarisering. Sedan går jag in på hur den ursprungliga skiljelinjen mellan normal och pervers efter hand försköts, omtolkades, och kring sekelskiftet i viss utsträckning upphävdes. Jag tar min utgångspunkt i den

tysk-österrikiske psykiatrikern Richard von Krafft-Ebing (1840–1902) och hans klassifikatoriska huvudverk *Psychopathia sexualis*. Mellan 1886 och 1903 utkom det i tolv utgåvor – nästan en reviderad och utvidgad utgåva om året. von Krafft-Ebing var en av sin tids mest framstående psykiatriker och många av hans kategoriseringar, begrepp och beskrivningar blev tongivande inom psykiatin. Flera av de begrepp som han populariserade används än idag. För att undersöka hur innehållet i och relationerna mellan kategorierna normal och pervers sexualitet förändrades kommer jag i huvudsak att göra nedslag i fyra av verkets utgåvor: första utgåvan 1886, fjärde utgåvan 1889, sjunde utgåvan 1892 och den tolfte utgåvan som utkom postumt 1903, året efter von Krafft-Ebings död.⁵

Medikaliseringen av sexualiteten och grunden till avvikelsernas patologi

Före den medikalisering av sexualiteten som skedde i slutet av 1800-talet var sex och reproduktion moraliska frågor som den kristna kyrkan styrde över. Sexuella handlingar som väckte anstöt eller involverade våld eller tvång kunde också bli föremål för rättsväsendet.

Den katolska kyrkan kontrollerade medborgarnas sexualitet bland annat genom bikten, där församlingsmedlemmar bekände sina sexuella fantasier och handlingar för prästen. Individen behövde göra bot för sina försyndelser och kunde då erhålla Guds förlåtelse.

Den sexualmoral man utgick ifrån byggde i stor utsträckning på auktoritativa skrifter av senantikens kyrkofader Augustinus och den medeltida teologen Thomas av Aquino. Enligt Augustinus var äktenskapet en tredelad ”godhet” som bestod av trohet, avkomma och sakrament (där sakramentet innebar att äktenskapet inte kunde upplösas). Mot detta ställde man den syndiga sexuella lystnaden som bara strävade efter omedelbar tillfredsställelse. Alla sexuella handlingar som inte hade till syfte att alstra barn och utfördes inom äktenskapet betraktades som syndiga. Thomas av Aquino, som under 1200-talet övertog Augustinus tredelade sexualmoral, menade till

skillnad från denne att njutning under sexualakten inte var syndigt, om akten utfördes av rationella skäl.⁶ Alla djur inklusive människan hade utrustats med förmågan att känna sexuell lust, vars ändamål var att ge upphov till nytt liv. Mänskliga handlingar som inte låg i linje med detta ändamål var, menade Thomas av Aquino, irrationella och i många fall naturvidriga. Sexuella handlingar som inte kunde resultera i graviditet kategoriserade han som brott mot naturen. I denna kategori intog sodomi (anal penetration mellan män) en central position, men även tidelag och självbefläckelse ingick.

Således delade den katolska sexualmoralen in sexuella aktiviteter i dels moraliskt påbjudna, det vill säga rationella och naturliga handlingar som utfördes i den äktenskapliga sängen, dels förbjudna, som föll utanför normen och ansågs irrationella och naturvidriga. Denna sexualmoral kom i hög utsträckning att reproduceras i de tidiga medicinska sexualkategoriseringarna under 1880-talet.

Men grunden till medikaliseringen av sexualiteten hade lagts redan under 1700-talet, då kritiska röster hade börjat höjas mot den strikta katolska sexualmoralen och uppfattningen om den syndiga sexualiteten. Den religiöst förankrade synen på sexualitet började ge vika för en biologisk, som betraktade könsdriften som en grundläggande mänsklig drift och dess tillfredsställelse som något naturligt och sunt.⁷ Läkaren Nicolas Venettes betonade redan 1686 i verket *Tableau de l'amour humain considéré dans l'état du mariage* sexualitetens biologiska grundval och vikten av en sund sexualitet för samhällsutvecklingen. Sexualitetens, och sedermera könens, biologiska grund innebar ett allt större engagemang av läkarna, vilka i samhällsintressets namn sökte urskilja en sjuklig och samhällsfarlig sexualitet från en sund.

Enligt Michel Foucault skedde under denna tid en övergång från kyrkans reglering av äktenskapets sexuella aktiviteter till en medicinsk kontroll och disciplinering av uppfattade avvikelser.⁸ Människans sexualitet blev föremål för vetenskapliga bedömningar och statliga interventioner. Ett verk i detta tidiga stadium av patologisering av sexuella praktiker är den schweiziske läkaren Samuel-August Tissots

L'onanisme. Dissertation sur les maladies produites par la masturbation från 1760, där han pekar på masturbationens samhällsskadliga verkningar, i synnerhet för unga män. Den energiförlust de onanerande drabbas av ointetgör ambitioner, som ersätts av slöhet, likgiltighet och sjukdom.⁹ Medicinska skrifter som dessa kom att lägga grunden till psykiatrins syn på sexuella avvikelser.¹⁰

Vid 1800-talets ingång var läkarna en allt viktigare beståndsdel i nationernas samhällsbyggande och deltog, med Foucaults ord, i att ”trygga samhällskroppens fysiska vigör och moraliska renlighet”.¹¹ Lagar mot otukt mot naturen och annat oanständigt beteende krävde en kader av rättsläkare för domstolarna att tillgå. När de anlätades som experter i sexualbrottsliga fall utförde de fysiska undersökningar av bland annat vaginor och anus för att finna spår av penetration och övergrepp.

Fram till 1860-talet förblev det medicinska intresset för sexuella avvikelser nära förbundet med rättsmedicin och dess fysiska aspekter. Läkare som Ambroise Tardieu, som i sitt verk *Attentats aux mœurs* från 1857 hävdade att otyglad sexualitet låg bakom en stor andel av brottsfallen och i många fall utgjorde den främsta drivkraften, inte minst lustmorden, underströk kopplingen mellan sexuella anomalier och kriminalitet.

Men ett fokusskifte hade börjat äga rum. Psykiatrikerna funderade över en möjlig koppling mellan sexuella överträdelser och individens psykiska och emotionella hälsa. Istället för ett tillfälligt omdömeslöst beteende kunde ett patologiskt tillstånd ligga bakom den anklagades handlande. Om så var fallet var individen sjuk och därmed inte ansvarig för sitt agerande. En sådan situation krävde en medicinsk intervention snarare än moraliska fördömanden och straffpåföljder. Med detta synsätt stod inte längre endast den fysiska kroppen eller den omoraliska eller kriminella överträdelser i centrum, inte ens i vanesyndarens fall. Istället började intresset riktas mot individens karaktär och läggning och i förlängningen hennes identitet. En helhetsbedömning av den anklagade behövdes, något som endast utbildade psykiatriker var skickade att göra.¹²

Psychopathia sexualis och kategoriernas polarisering

En läkare som var en flitigt anlitad expert i rätten var Richard von Krafft-Ebing. Han var född 1840 i en adlig katolsk familj i Mannheim i södra Tyskland och tog sin läkarexamen vid universitetet i Heidelberg. Efter ett antal kortare universitetstjänster erhöll han en anställning vid universitetet i Strassburg, där han grundade en psykiatrisk klinik. 1873 flyttade han till Graz och blev medicinskt ansvarig för det överfulla mentalsjukhuset Feldhof bei Graz, en erfarenhet som lämnade honom med en bitter eftersmak. Hans försök att ändra på de missförhållanden han såg och erbjuda patienterna vård och medicinska behandlingar klingade för döva öron. I en tid då mentalsjukhus mer betraktades som förvaringsanstalter än behandlingshem fanns det varken intresse eller resurser för hans reformförslag. Det ointresse och den okunskap om psykiska sjukdomar som han mötte kom att påverka hans fortsatta arbete.¹³

Med alltför många uppdrag som rättsmedicinsk expert på sexuella avvikelser insåg von Krafft-Ebing att det begränsade intresset för människors mentala hälsa även innefattade rättsväsendet. Trots att ”medmänniskors liv, frihet och heder” stod på spel var kunskapen ”beklämmande klen”.¹⁴ Domare och läkare tenderade att basera sina rättsmedicinska utsagor på gissningar istället för kunskap. von Krafft-Ebing kände sig manad att åtgärda dessa brister och fylla det vetenskapliga tomrummet, varvid han började undersöka och kartlägga sexuellt avvikande beteenden. Hans arbete resulterade i verket *Psychopathia sexualis* (1886) med det uttalade syftet att sprida kunskap om sexuallivets skilda patologiska uttryck till jurister och rättsläkare.

Utan ett etablerat medicinskt forskningsområde i sexualpatologi samlade von Krafft-Ebing in den kunskap som fanns inom medicinen och fyllde på med reflektioner och insikter från antropologi, filosofi, poesi och skönlitteratur. Det viktigaste kunskapsunderlaget var dock de empiriska fallstudierna med patientberättelser hämtade från både hans egen klinik och andras. Över årens lopp kom dessa att utgöra ett alltmer betydelsefullt underlag för hans tolkningar

och kategoriseringar. I den första utgåvan av *Psychopathia sexualis*, en ganska kort bok på 110 sidor, fanns 51 fallstudier förtecknade, mestadels insamlade från och bedömda av andra läkare. I de följande utgåvorna, som följde ganska tätt efter varandra, växte kasuistiken, och i tolfte utgåvan kunde läsaren ta del av över 300 fall. Verket hade vid det här laget vuxit till 437 sidor, översatts till ett flertal språk och nått en bred läsekrets.

von Krafft-Ebings försök att katalogisera sexuella avvikelser var emellertid inte det första. Redan 1844 hade Heinrich von Kaan skrivit ett översiktsverk, också det med titeln *Psychopathia sexualis*. von Krafft-Ebings samtida, den ryske åklagaren Dimitri Stefanowski, gjorde också en ansats till kartläggning, och han konkurrerade dessutom med von Krafft-Ebing om att skapa en sexualpatologisk taxonomi. Det var dock von Krafft-Ebings *Psychopathia sexualis* som blev det tongivande verket och von Krafft-Ebing etablerades som en av sin tids främsta medicinska auktoriteter på området.

Undertiteln på von Krafft-Ebings bok är *Eine klinisch-forensische Studie*, och som den antyder är det medicinska och rättsmedicinska anslaget i *Psychopathia sexualis* mycket tydligt. Bokens första kapitel innehåller en genomgång av människans fysiologi och individens psykosexuella mognadsprocess samt spridda tankar om utvecklingsstadier i människans sexuella kulturhistoria. Vidare finner man en tidstypisk syn på könsrollerna och en traditionell katolsk sexualmoral enligt vilken det sexuella livet är förbehållet gifta par, och då endast i fortplantningssyfte. Kapitlet innehåller också ett avsnitt om den kristna världens moraliska överlägsenhet över den muslimska. Bokens femte och sista kapitel riktar sig särskilt till domare och jurister. von Krafft-Ebing kritiserar här bristen på vetenskapligt grundad kunskap inom rättsväsendet och lyfter fram behovet av utbildade läkare för att bedöma de anklagades psykiska hälsotillstånd.

I mitten av boken finner man fallstudierna med egna och andras rättsfall och kliniska fall med patienter som lider av diverse sexuella rubbningar. von Krafft-Ebing delar in de så kallade perversionerna i fyra huvudkategorier: *paradoxia* (fel tid), *anesthesia* (för lite), *hyperesthesia* (för mycket) och *paresthesia* (fel inriktning eller objekt).

Under *paradoxia* samlar han barn och äldre personer som levt ut sina sexuella begär och trotsat föreställningen att de yngsta och äldsta i befolkningen inte har någon nämnvärd seximpuls. De som lider av *anesthesia* och *hyperesthesia* har för lite respektive för mycket sexuell lust. Under *paresthesia* samlas individer vars sexlust inte riktas mot det motsatta könet (de antipatiska) eller vars könsdrift har fel fokus (till exempel fetischister). Sammantaget rymmer kategorin ett mycket brett spektrum av sexuella läggningar, bland annat nekrofil och exhibitionism men också några som ännu inte hade fått något namn: sadism, masochism och fetischism.

Den brokiga skaran av perversioner väcker frågan hur vi kan förstå von Krafft-Ebings definitioner av perversion och normalitet. Ordet "normal" kommer från "norm", som i sin tur har sitt ursprung i grekiskans *nomos*, som betyder "lag" och innefattar sociokulturella regler och förväntningar som individer måste förhålla sig till i samhället. Begreppet "normal" har således en värderande, preskriptiv, komponent; det anger vad som anses bra och rätt, kanske till och med idealiskt. Det har också en deskriptiv komponent; om än vagt och oprecist betecknar det sådant som anses typiskt, genomsnittligt eller följer en standard. Det tenderar därtill att ha en kvantifierbar, statistisk aspekt, där det normala är den norm vilken majoriteten följer. Till denna majoritet förhåller sig minoriteten som avvikare från normen.¹⁵ I von Krafft-Ebings föreställningsvärld följer den normala och friska majoriteten av befolkningen den katolska sexualmoralen och dess fysiska uttryck tar sig bara en form. "I den mån kärlek vilar på sinnligt begär, kan den bara betraktas som normal mellan individer av motsatt kön som är förmögna till sexuellt umgänge."¹⁶ von Krafft-Ebings normalitetsbegrepp bygger vidare på uppfattningen om sexuell lust som en funktionell norm. Genom Guds försorg har naturen utrustat människan med en lustfylld sexuell instinkt för att arten ska kunna föröka sig. När störningar i funktionen uppstår drabbas individen av en perversion.

Begreppet "perversion", från latinets *perversio* som betyder förvrängning eller omstörtning, blev i slutet av 1800-talet närmast en fackterm inom sexualvetenskapen.¹⁷ Hos von Krafft-Ebing är

perversionen en förvridning av den naturgivna instinkten som uttrycks på sätt som inte ligger i linje med den gängse sexualmoralen och därmed inte främjar samhällets intressen. "När möjlighet erbjuds till den sexuella instinkts naturliga tillfredsställelse måste varje uttryck av den som inte överensstämmer med naturens syfte, det vill säga fortplantning, betraktas som perverst."¹⁸ Denna negativa definition medför att alla sexuella uttryck som inte faller inom normen blir perversa, och så vitt skilda grupper som förpubertala barn, postmenopausala kvinnor, lustmördare, pedofiler och nekrofiler kategoriseras alla som perversa. von Krafft-Ebing gör dock en rättsmedicinskt viktig distinktion mellan perversion, som är en sjuklig avvikelse av sexlusten (och är von Krafft-Ebings huvudfokus) och perversitet, som innebär att individen begår en kriminell handling till följd av sedefördärv och brister i "sitt moralisk-estetiska sinne och sin rättskänsla".¹⁹ Perversitet är alltså en enskild omoralisk handling som utförs av i övrigt normala och mentalt friska personer. Dessa individer är ansvariga för sina handlingar och kan därför straffas. För att skilja mellan perversion och perversitet krävs enligt von Krafft-Ebing att en läkare gör en grundlig medicinsk bedömning av "hela individen". Både den psykiska och den fysiska hälsan måste undersökas och ursprungsmotivet till handlingen analyseras.²⁰

Med sin uppdelning mellan normalt och onormalt drog von Krafft-Ebing en gräns mellan en majoritet av personer som var normala och en avvikande minoritet som var sjuka. Den tydliga uppdelningen är enligt Cryle och Stephens historiskt unik; det var troligen första gången det "onormala" betraktades som en egen kategori.²¹ Med det begreppsliga avstånd som von Krafft-Ebing skapade mellan normalt och onormalt lade han grunden till en medicinskt och snart nog socialt och kulturellt polariserad relation mellan det önskvärda och det avskyvärda.

Den komplicerade sexualiteten

Före klassificeringarna av sexuella avvikelser "upptäcktes" dessa oftast av en händelse. Det kunde röra sig om patienter som var inskrivna på sjukhus för andra psykiska besvär och där avvikelserna

uppmärksammades av den behandlande läkaren och antecknades i deras journaler.²² Men i slutet av 1880-talet ökade läkarnas fokus på sexuella anomalier och patienter blev allt oftare diagnosticerade med perversioner. Snart exploderade kunskapsområdet, företrädesvis i Tyskland och Österrike, men intresset var stort även i Frankrike, Italien och Storbritannien.

De medicinska observationerna ledde till en kaskad av nya beteckningar på sexuella avvikelser. Den läggning som småningom stabiliserades under beteckningen "homosexualitet" hade mellan 1860-talet och sekelskiftet en rad benämningar, såsom "sodomi", "pederasti", "antipatisk instinkt", "uranism", "konträr sexuell impuls" och "inversion". Ordet "homosexualitet" hade, tillsammans med "heterosexualitet" myntats redan 1868–1869 av den österrikisk-ungerske skribenten Karl-Maria Kertbeny, men det var von Krafft-Ebing som kom att popularisera termerna.²³ Begreppet "exhibitionism" myntades 1877 av neurologen Ernest-Charles Lasègue. Valentin Magnan, den franske psykiatriker vars fallstudier och teorier von Krafft-Ebing ofta använde sig av, lanserade 1885 det sedermera flitigt använda uttrycket "sexuell perversion". Tre år senare myntade den franske psykologen Alfred Binet "fetischism" och åtta år därefter kom von Krafft-Ebings begrepp "pedofili". 1890 valde von Krafft-Ebing termen "masochism" efter författaren Leopold von Sacher-Masoch, och olyckliggjorde därmed en man som redan befann sig i en socialt prekär situation. Begreppet "sadism" fanns då redan – även om von Krafft-Ebing ofta tillskrivs som dess upphovsman, men det var den franske lexikografen Pierre Boiste som 1834 hade hedrat den franske författaren Marquis de Sade med eponymet. Det var dock von Krafft-Ebings val att integrera begreppet i sin taxonomi som etablerade det på det medicinska fältet. De tidigare begreppen "aktiv späkning" och "passiv späkning", som nu reserverades för sadomasochistiska aktiviteter snarare än själva sjukdomstillståndet, ersattes därmed enligt von Krafft-Ebing av mer vetenskapligt korrekta benämningar.

Etableringen av nya kategorier speglas i den fjärde utgåvan av *Psychopathia sexualis*, som utkom 1889, och det är tydligt att det sexualvetenskapliga kunskapsområdet hade expanderat märkbart

under den korta tid som gått sedan den första utgåvan 1886. Boken innehåller en rad nya observationer av såväl von Krafft-Ebing som andra psykiatriker, och även röster från patienter och reaktioner från en ökande ström av läsare.

De kliniska observationerna och läsarreaktionerna motiverade von Krafft-Ebing att justera kategoriseringarna, eftersom de etablerade kategorierna inte täckte in alla avvikelser och variationer som noterades. Många perversioner hade redan delats upp i en medfödd och en förvärvad variant; vad beträffar konträr sexuell instinkt, det vill säga homosexualitet, infördes denna differentiering i andra utgåvan av *Psychopathia sexualis*. I fjärde utgåvan kompletterades de medfödda och förvärvade varianterna av homosexualitet med fyra underkategorier var; de placerades på en skala och korrelerades med olika stadier av degeneration.²⁴

Några år senare delade von Krafft-Ebing in sexuell attraktion till och umgänge med djur i flera underkategorier. Han skilde mellan å ena sidan omoraliska och brottsliga (perverterade) gärningar, såsom tidelag, och å andra sidan en psykiskt sjuk läggning (perversion) där den sexuella instinkten var inriktad mot djur. Den sjukliga läggningen delade han i sin tur upp i underkategorier beroende på hur det sexuella begäret kom till uttryck: zooerasti innebar att personen hade sex med djur, erotisk zoofili innebar att personen var sexuellt attraherad av djur men inte gav efter för impulsen. Det sistnämnda kom von Krafft-Ebing så småningom att omkategorisera till en form av fetischism. Därutöver fanns en viss variation inom underkategorierna med en rad specialfall med subtila nyansskillnader som var tillräckligt anmärkningsvärda för att de skulle få egna rubriker.²⁵ Inventeringsarbetet innebar således att kategorierna kontinuerligt finfördelades och nya underkategorier skapades. I några fall flyttades gränserna och ett antal fall ometiketterades. Kartan över den mänskliga sexualiteten blev alltmer detaljerad och svåröverblickbar.

Den ständigt föränderliga kartan över avvikelserna skulle kunna tolkas som ambivalens, mångtydighet och fluiditet i kategorierna. Men istället för att uppfatta dessa spänningar underströk von Krafft-Ebing emfatiskt vetenskapligheten i projektet och framställde

nykategoriseringarna och omorganiseringen som resultatet av en fortskridande kunskapsackumulation. Inte heller fann von Krafft-Ebing anledning att ändra sina definitioner av det normala eller det perversa. Normen för det sexuella umgänget förblev den katolska sexualmoralen trogen och polariteten mellan normal och onormal, frisk och sjuk, samhällsbefrämjande och samhällsfarlig fortsatte att upprätthållas. Gränsen var skarp och hårt bevakad; minsta tendens till avvikelse kunde leda till att individen sjukförklarades.

I 1889 års utgåva skrev von Krafft-Ebing under rubriken *hyperaesthesia*, alltför kraftig könsdrift, om kvinnor som visade tecken på beteendestörning. Eftersom naturen enligt von Krafft-Ebing hade utrustat kvinnor med påtagligt svagare könsdrift än män manade han till vaksamhet på tecken på förhöjd libido. Om en kvinna smyckar sig och "gör sig vacker, flörtar eller umgås i manligt sällskap" kan det vara tecken på en patologisk rubbning. Som exempel nämner von Krafft-Ebing ett fall som hans franske kollega Valentin Magnan har beskrivit, en "översexuell" kvinna, "en messalina"²⁶ (efter den romerske kejsaren Claudius tredje fru Messalina, som historien utmålat som promiskuös):

Magnan (*op. cit.*) rapporterar om ett fall med en ung kvinna som sedan puberteten upplevde ökad sexuell lust, vilken hon tillfredsställde genom onani. När hon blev äldre blev hon sexuellt upphetsad vid åsynen av män som behagade henne. Eftersom hon inte kunde kontrollera sig själv, stängde hon ibland in sig i ett rum tills känslostormen avtagit. För att erhålla lindring från sina plågsamma begär började hon ge sig till män som hon valt ut; men varken samlag eller onani gav lindring, och hon skrev in sig på dårhus.²⁷

Förändringar i det sexuella beteendet, tillfällig förvillelse eller avvikelser, för låg eller för hög aktivitet var alla anledningar till grundlig analys och eventuellt intervention. Unga människors sexuella aktiviteter måste bevakas särskilt strängt. Här lurade onanins faror, och de vållade stor oro. Onanin, som patologiserats redan av Tissot,

utmålades ömsom som en orsak till svåra sjukliga avvikelser, ömsom som ett symptom på sådana avvikelser.

Michel Foucault, liksom ett flertal kommentatorer i hans efterföljd, har förhållit sig kritisk till vad han ser som psykiatrikers intrång i och kontroll av människors sexualliv, men den nederländske historikern Harry Oosterhuis, som skrivit en biografi om von Krafft-Ebing, hävdar att föreställningar om vad som var friskt och sjukt, normalt och perverst var en samproduktion mellan psykiatriker och patienter.²⁸ Många av de fallstudier som psykiatriker skrev ner byggde på patienters självbiografiska berättelser och utgjorde ett oundgängligt empiriskt material för läkarna. De användes för att exemplifiera läkarnas kategorier, underbyggde deras giltighet, belyste ny kunskap, befäste teoretiska ståndpunkter eller problematiserade uppfattningar. Genom de kommenterade fallstudierna kunde läkarna förmedla sina insikter såväl till kollegor inom professionen som till en intresserad allmänhet.²⁹ En bred läsekrets kunde ta del av patienternas öden och relatera berättelserna till sina egna liv, erfarenheter, funderingar och känslor. Fallstudierna blev också en viktig arena för tolkningar, om-tolkningar, debatt och motstånd, med inspel från såväl läkare som patienter och läsare, i form av brev, tidskriftsartiklar, insändare i dagspress etc.

Psychopathia sexualis var egentligen tänkt att endast läsas av jurister och läkare, varför von Krafft-Ebing skrev de mer pikanta detaljerna på latin. Verket kom dock att läsas av en allt större lekmannapublik.³⁰ Brev från läsare strömmade in till von Krafft-Ebing, och i ett flertal fall införlivade han deras reaktioner i kommande utgåvor av boken. Vissa sökte råd, andra tackade honom och flera kompletterade hans observationer med egna erfarenheter. De brevskrivare som hade läst boken för att få bättre insikt i sin egen sexuella läggning hade många gånger svårt att erkänna sina avvikande impulser och begär. Trots detta tog de oftast till sig den vetenskapliga auktoritetens kategoriseringar av vad som var normalt och onormalt. Många uttryckte skuld och skam kring böjelser som de uppfattade som onaturliga och sjukliga. Äcklade och förtvivlade över sina egna beteenden och fantasier

sökte de hjälp för att bli kvitt sina persioner. Andra brevskrivare var mindre medgörliga och ifrågasatte såväl kategoriseringarna som patologiseringen. Den kanske skarpaste kritiken kom från homosexuella män, och synen på homosexualitet som friskt eller sjukt, naturligt eller onaturligt blev föremål för en dragkamp om tolkningsföreträdet mellan den levda erfarenheten och de medicinska teorierna.

En av de mest högljudda av dessa kritiker var Karl Heinrich Ulrichs, en jurist från norra Tyskland som sedan unga år varit öppen inför sin familj och sina vänner med sin homosexuella läggning. I en tid då homosexualitet reglerades av lagen och kyrkan i de flesta europiska länder tog Ulrichs till pennen och publicerade (under pseudonymen Numa Numantius) ett flertal skrifter om "mansälskande män", vilka han kallade urningar (*Urninge*). Människors kärlek till andra människor är naturligt och sund, deklarerade han, och alla naturligt förekommande sexuella preferenser ska ses som likvärdiga. Istället för att bestraffas hårt och vara socialt stigmatiserat borde homosexualitet avkriminaliseras och bli kulturellt accepterat. Hans brott mot rådande normer gick så långt att han inte ens skyggade för tanken att urningar borde få gifta sig.³¹

von Krafft-Ebing, som redan i andra utgåvan av *Psychopathia sexualis* gav titeln tillägget *med särskild betoning på den konträra sexuella instinkten*, skänkte särskilt stort utrymme åt denna "gåtfulla" läggning. Han hade läst de egenförfattade skrifter som Ulrichs skickat till honom och han fascinerades av Ulrichs teorier och tankar. Efter en livlig korrespondens utvecklade de båda männen en ömsesidig respekt för varandra³² och von Krafft-Ebing antog Ulrichs begrepp "urning", senare parallellt med andra termer, såsom "homosexuell".³³ På flera punkter skilde sig dock deras ståndpunkter åt, och de kan ses som representativa för samtidens skilda synsätt på homosexualitetens natur.³⁴ I meningsutbytet som framträder i de olika utgåvorna av *Psychopathia sexualis* verkar båda vara överens om att homosexualitet kan vara en medfödd läggning. von Krafft-Ebing kände till Ulrichs aktivism och uppmaningar till större samhällelig acceptans, och han noterade också att Carl Friedrich Otto Westphal, vars artikel "Die Konträre Sexualempfindung" 1869–1870 hade inlett den medicinska

diskussionen om homosexualitet, hade påpekat att urningarna mest verkade lida av samhällets sociala och rättsliga regelverk. Deras perversa tillstånd verkade de inte må dåligt av och endast ett fåtal upplevde sin läggning som skamlig eller kände att det var något fel på dem.³⁵

von Krafft-Ebing höll med Ulrichs om att lagar riktade mot urningarna borde avskaffas, då individer vars könsdrift är helt inriktad på samkönad kärlek inte är kriminella. Däremot är urningar inte friska, vidhåller von Krafft-Ebing och ansluter sig till den rådande psykiatriska synen på homosexualitet. Många urningar lyckas dölja sin läggning för sin omgivning, trots sin sjukdom, och förblir därför oupptäckta. Eftersom de oftast inte är pederaster blir de inte heller föremål för rättsväsendet. Vidare konstaterar han att ett flertal homosexuella män är välutbildade och intellektuellt eller konstnärligt framstående, och emellanåt återfinns de på högt uppsatta positioner i samhället. Icke desto mindre är homosexualitet en perversion; den konträra sexuella instinkten är ett neuropsykopatiskt ärftligt tillstånd som visar på en funktionell degeneration.³⁶ På grund av sin sjukdom är urningarna dock oftast omedvetna om sitt sjukdomstillstånd och inser inte att deras sexuella läggning och deras handlingar är perversa. von Krafft-Ebing avvisar därför Ulrichs påstående att urningarnas medfödda läggning gör den till en naturlig variation och därmed inte sjuklig.³⁷

Ulrichs biologiskt baserade syn ser på urningar som ett "tredje kön", lika naturligt och normalt som de två andra könen. Synsättet är dock fast i den traditionella binära könsuppdelningen och "det tredje könet" definieras som blandning av man och kvinna; urningen är född med en kvinnlig könsdrift, men en manlig kropp.³⁸ von Krafft-Ebing, som trots sin tilltro till den brett accepterade degenerationsteorin, enligt vilken homosexualitet är ett uttryck för en degenerativ sjukdom nedärvd genom flera generationer, delar Ulrichs föreställning att homosexuella utgör en blandning av kvinnliga och manliga element. Könsimpulsen har inte utvecklats normalt i fostret och den prenatala störningen har gett urningen en inverterad genusidentitet; mannen föds med en kvinnlig könsdrift.

Tankegången om omkastningar av manliga och kvinnliga element hade sin grund i den mycket populära inversionsteorin. Teorin utgick

från att det fanns två biopsykologiska modeller, en manlig och en kvinnlig, som var varandras motsatser. Den var född ur 1700-talets biologiska teori om könens skilda fysiska, mentala och emotionella egenskaper. Teorin, som i det viktorianska samhället utvecklades till en tro på två naturgivna "separate spheres", framställde män och kvinnor metaforiskt som motsatta elektriska eller magnetiska poler som attraherar varandra.³⁹ von Krafft-Ebing, som ansluter sig till denna tidstypiska syn, utvecklar i *Psychopathia sexualis* hur denna teori uttrycks i kvinnors och mäns skilda psykosexuella naturer. Män har en stark könsdrift, medan "normala" kvinnors lust är blygsam. "Om den inte var det, skulle hela världen bli en bordell", tillägger han lite förfärat. Kvinnor står för sedesamheten i samhället och är monogama, medan män tenderar att vara polygama. Han konstaterar vidare att män attraheras av kvinnors fysiska attribut, men kvinnor av mäns karaktär. För kvinnan är kärleken livet, för mannen är kärleken glädjen i livet. Av en ungkarl fordras att han är anständig, av en ungfru även att hon är kysk.⁴⁰ Könens polära naturer upprätthåller på det här viset en balans i samhället.

Tanken att sexuell attraktion inte var tänkbar utan en fysisk och psykologisk polarisering och matchning av manliga och kvinnliga principer förstärkte den binära oppositionen. För sexualpsykiatrikerna var denna modell en grundförutsättning för synen på homosexuella och heterosexuella som varandras motsatser, men också för den övergripande binariteten mellan normalt och perverst. Teorin om en könens polaritet underbyggde alltså inte bara den statiska synen på könsrollerna, utan alla perversioner var beroende av dess legitimitet.

Från begreppspolarisering till gränsupplösning

Med sexualpatologins snabba expansion under 1890-talet ökade förståelsen av mänsklig sexualitet. Resultatet blev att den strikta uppdelningen utmanades alltmer och en större bredd av sexuella uttryck började ses som normala. Normaliseringen skedde på flera plan. Den ständiga utvecklingen av nya kategorier och underkategorier av "per-versa" praktiker ökade komplexiteten och ledde till alltmer porösa

gränser. Inom biologin producerades rön som problematiserade enkla uppdelningar, inte minst den statiska binära relationen mellan könen. Slutligen innebar, enligt Birgit Lang, kunskapsområdets övergång från "patienters kroppar till deras berättelser" ett paradigmatiskt skifte som skapade en större gråzon för läkares bedömningar.⁴¹ När den fysiska kroppen inte längre var läkarnas primära intresse, utan de psykiska och känslomässiga aspekterna vägde minst lika tungt, suddades de tydliga och fasta bedömningsgränserna ut och utrymmet för subjektiva diagnoser ökade.

von Krafft-Ebings patienter hade tidigare kommit från mental-sjukhus och rättsanstalter, men med öppnandet av hans privatklinik 1886 förändrades klientelet avsevärt. Patienterna kom nu i större utsträckning från medel- och överklassen. Efter att ha läst *Psychopathia sexualis* sökte de råd om och hjälp med att hantera sina förmodat avvikande fantasier eller beteenden. von Krafft-Ebing tenderade att utveckla annorlunda relationer till dessa patienter än till de tidigare patientgrupperna. De nya patienterna var ofta högutbildade, välanpassade och vältaliga och von Krafft-Ebings kommentarer tyder på att ömsesidig respekt, förtrolighet och tillit växte fram. Medan fallstudierna nedtecknade i första utgåvan av *Psychopathia sexualis* mest bestått av korta och hårt redigerade referat av den behandlande läkaren, är berättelserna i tolfte utgåvan i långt större utsträckning patienternas egna och spänner inte sällan över flera sidor. I vissa fall publicerar von Krafft-Ebing dessutom delar av patienternas brev till honom, och deras ton understryker patienternas tillförsikt och tacksamhet. Av von Krafft-Ebings kommentarer framgår det tydligt att han tillskriver ett flertal av berättelserna, företrädesvis från männen, stort vetenskapligt värde. Inte minst de patienter som delade von Krafft-Ebings vetenskapliga engagemang fick uppskattande kommentarer och deras inställning bidrog säkert till hans empatiska hållning.

Genom de berättelser som publicerades i de senare utgåvorna av *Psychopathia sexualis* och i andra av von Krafft-Ebings vetenskapliga skrifter fick perversionen en röst. Flera av patienterna framstod som sympatiska och perversionerna till trots levde många av dem välanpassade liv, utan inblandning av vare sig rättsväsendet eller

Vykort skickat anonymt från Paris till von Krafft-Ebing (Wellcome collections, London). Scenen korresponderar väl med ett av Krafft-Ebings fall, vilket kan ha stärkt autenticiteten av denna form av masochism. Patienten berättar om hur han njuter av att bli riden som en häst av en välklädd kvinna. "... jag gjorde min rygg horisontell, och hon satte sig gränsle, precis som en man. Jag gjorde så gott jag kunde för att imitera en hästs rörelser och älskade när hon behandlade mig som en häst, utan hänsyn till mig. Hon kunde slå, sticka, skrika på eller klappa mig, precis som hon kände för. [...] Jag gillade bäst att ha bar överkropp, så att jag kunde känna rytteren bättre. Härskarinnan måste vara anständigt klädd. Jag gillade henne bäst i vackra skor och strumpor, med korta byxor som sträckte sig till knäet; på överkroppen fullt påklädd med hatt och handskar." (Källa: *Psychopathia sexualis* [1892], 113)

mentalvården. Till skillnad från de tidigare patienterna kunde de inte så lätt avfärdas som dårar, brottslingar eller moraliska skamfläckar i samhällets ytterkant, utan de levde som om de var normala. Därmed utmanade de den tidigare så skarpa skiljelinjen mellan det friska och sjuka, det normala och perversa. Deras erfarenheter öppnade upp för omtolkningar och nyanseringar. Kanske befann sig inte kategorier-na i ett fast antingen-eller-förhållande utan rörde sig på ett bredare spektrum. Kanske var "det tillräckligt normala" en tänkbar chans till ett "vanligt" liv.⁴² Det verkade i varje fall en 35-årig man anse, som hade kontaktat von Krafft-Ebing och vars situation beskrivs i sjunde utgåvan av *Psychopathia sexualis* (1892). Mannen upplevde att hans masochistiska fantasier, som han njöt av i umgänget med prostituerade, varken påverkade hans arbete eller hans privatliv med hustrun. På det hela taget kändes hans liv ganska normalt: "När jag inte befinner mig i ett masochistiskt tillstånd, beträffande känslor och handlingar, är jag en fullständigt normal människa." Detta menade han underströks av att han såg sig som väldigt maskulin, med en hårig kropp och ett dominant förhållningssätt gentemot kvinnor. von Krafft-Ebing noterade att mannen inte verkade sjuk, även om hans *vita sexualis* var pervers. Hans liv framstod överlag som normalt.⁴³ Sådana berättelser undergrävde den absoluta åtskillnaden mellan normal och pervers och gjorde motstånd mot enkla kategoriindelningar.

Under loppet av 1890-talet fortsatte de strikta distinktionerna att undergrävas och flera observationer gav vid handen att verkligheten var flytande; blandformer av det perversa och det normala var vanligt förekommande. Exempelvis kunde fetischism betraktas som en grundläggande komponent i normal sexualitet. Den normala heterosexuella förälskelsen, hävdar von Krafft-Ebing i den sjunde utgåvan av *Psychopathia sexualis*, antar formen av fetischism. Den nyförälskade blir så fixerad vid objektet för sina känslor att han endast kan tänka på sin älskade och ingen annan, och knappt något annat heller. Kärleksobjektet utvecklas därmed till en fetisch med en oemotståndlig dragningskraft.⁴⁴ I detta tillstånd uttrycks de sexuella begären inte heller alltid som en önskan att skaffa barn.

Denna enkelspåriga sexlust var den ursprungliga definitionen av ordet "heterosexualitet". I Dorlands *American illustrated medical dictionary* (1901) definieras heterosexualitet som en "abnormal or perverted appetite towards the opposite sex".⁴⁵ Förälskelsen framstod som pervers både genom sitt överdrivna fokus på sex snarare än reproduktion och genom sin fetischistiska fixering på en individ. Samtidigt var en sådan initial fixering på en enskild individ och dennas fysiska och mentala attribut grunden för monogam kärlek. Faktum är, konstaterar von Krafft-Ebing att "fysiologisk fetischism" håller ihop äktenskapet.⁴⁶

Inte endast fetischism var en grundläggande komponent i en normal sexualitet, utan även sadism och masochism. De var enligt von Krafft-Ebing i grunden könsspecifika naturinstinkter. Kvinnan var masochistiskt lagd, både till sin natur och som resultat av kulturellt färgade könsroller.⁴⁷ Mannen var på liknande sätt aggressiv. De motsatta karaktärerna kompletterade varandra och skapade tillsammans en kärlekens harmoni.

I samspelet mellan könen tillhör den aktiva eller aggressiva rollen mannen; kvinnan förblir passiv och defensiv. Det ger mannen stort nöje att vinna en kvinna, att erövra henne och i *ars amandi* [kärlekskonsten] har denna blygsamhet hos kvinnan, som värjer sig fram tills det ögonblick hon kapitulerar, en stor psykologisk betydelse. I tillvaron möter mannen ständigt hinder som han måste övervinna, varför naturen gett honom en aggressiv karaktär.⁴⁸

De två impulserna sadism och masochism kunde under kärleksakten betraktas som normala fenomen, menade von Krafft-Ebing. I det lustfyllt upphetsade tillståndet tilltalas individen av allt som den andra gör. Det är därför naturligt att en "lekfull klatsch eller ett lätt slag" tas för en smekning – "like the lovers pinch which hurts and is desired" (*sic*) tillägger von Krafft-Ebing, med ett citat från Shakespeares *Antonius och Cleopatra*.⁴⁹ Det var alltså inte beteendet i sig utan den kvantitativa graden som skilde den sjuke från den friske. Det var först med "överdriven och monstruös patologisk intensifiering" som den

aggressiva impulsen blev till en perversion.⁵⁰ Liksom homosexualitet handlade sadism och masochism, om än bara i sina mest perversa former, om en inversion av kvinnliga och manliga element. Eftersom lagom mycket aggressivitet hos mannen föll inom ramen för det normala var det lättare att identifiera perversion hos den masochistiske mannen och den aggressiva kvinnan än vice versa.

I ett alltmer komplext system med blandformer av sjukt och friskt, ständigt nya underavdelningar och subtila nyansskillnader blev kategoriindelningarna allt diffusare. Men det som kanske främst undergrävde von Krafft-Ebings ambition att skapa en tydlig och uttömmande sexualpatologisk katalog var betydelsen av psykiska, känslomässiga och relationella aspekter i människans sexualitet. von Krafft-Ebing kom att inse att det inte räckte med fysisk lust och normal anatomi för en sund sexualitet, utan människans känsloliv spelade en väldigt viktig roll. Sadism och masochism byggde mer på ”psykiska stimuli” än på fysiska, slog von Krafft-Ebing fast. Masochister gillade inte fysisk smärta så mycket som den inre känslan av att bli dominerad och misshandlad.⁵¹

Vikten av den psykologiska dimensionen i sexuallivet illustreras bland annat av en olycklig 29-årig man som sökte von Krafft-Ebings hjälp. Mannen kände att han saknade det romantiska och sexuella känsloliv som förväntades åtfölja en relation med en kvinna. Han var inte impotent, men de samlag han haft med prostituerade fyllde endast ett basalt biologiskt behov och han var inte i stånd att vare sig uppskatta nakna kvinnor eller förstå kärleken till en kvinna. Kvinnor var för honom blott instrument för att mekaniskt tillfredsställa könsdriften. Mannen önskade gifta sig, men visste inte hur han skulle hantera sin belägenhet.⁵² Trots mannens potens kategoriserade von Krafft-Ebing fallet som sexuell *anesthesia*, för låg könsdrift, då en normalt utvecklad könsdrift även innefattar förmågan till god psykologisk kontakt med sin partner. En välfungerande sexuell relation, konstaterade von Krafft-Ebing, kräver tillfredsställelse av både de fysiska och de psykologiska behoven och endast ”sann kärlek” skänker sådan tillfredsställelse efter sexualakten.⁵³

Den relationella aspekten var inte bara betydelsefull för heterosexuella par utan tillmättes allt större vikt i bedömningen av homosexuella. Under 1890-talet höjde alltfler homosexuella sina röster mot den medicinska synen på homosexualitet som något perverst, degenererat och sjukligt, som om möjligt borde botas.⁵⁴ Homosexuella i gemen upplevde allt mindre sin läggning som onaturlig och omoralisk och inte heller bekräftade de den gängse inversionsteorin. Faktum var att ett stort antal homosexuella inte alls ansåg sig vara feminina, utan både kände sig och såg ut som män.

Samtidigt som von Krafft-Ebing noterade de homosexuellas kraftigare motstånd mot den medicinska patologiseringen började han uppmärksamma de likheter som fanns mellan dem och heterosexuella par. Män och kvinnor i sexuella relationer bands samman av kärlek, omsorg och respekt. Dessa ingredienser fanns i både heterosexuella och homosexuella relationer, varför kärleken mellan två människor kunde ses som jämförbar oberoende av begärsobjektets kön. Om de relationella aspekterna var viktigare än de kroppsliga kunde homosexualitet formuleras som en variation inom ramen för det normala. von Krafft-Ebing insåg att med en sådan förändring i synsätt kunde homosexualitet inte längre betraktas som en sjukdom och om homosexualitet avkriminaliserades skulle homosexuella kunna fungera i samhället som normala människor.⁵⁵ Därmed skulle behovet för medicinska företrädare och andra samhällsinrättningar att ingripa bortfalla. Utifrån synen på relationen som kärnan i romantisk kärlek och normaliseringen av homosexualitet breddades uppfattningen av normal sexualitet, och kärlek, ömhet och njutning som ett huvudsakligt motiv till samlag, snarare än barnalstrande, började göra sig gällande.

Även nya forskningsrön, företrädesvis inom livsvetenskaperna, bidrog till normaliseringen av det som dittills betraktats som perversioner. Inom embryologin framkom det att det tidiga fostret inte hade något entydigt kön, vilket gjorde att psykiatriker började sälla sig till föreställningen att människan i ett tidigt stadium var bisexuell. Baserat på Ernst Haeckels teori att individens livsprocess speglar artens evolutionära utvecklingsprocess (ontogenesen upprepar fylogenesen), slog

under 1890-talet idén rot att homosexualitet kunde förklaras utifrån människans ursprungliga bisexualitet; människans tidiga förfäder hade varit bisexuella och i fostrets utveckling till pojke eller flicka uppstod i vissa fall störningar som kunde invertera könsdriften.⁵⁶ Biologin verkade därmed bekräfta psykiatrins bedömning att den homosexuelle mannen, som enligt historikern Élisabeth Roudinesco under det sena 1800-talet framstått som den ”paradigmatiske symbolen för perversion”, föll inom normalvariationen.⁵⁷ Till denna syn bidrog Darwins tes om *survival of the fittest* och tanken att evolutionens små gradvisa förändringar handlade om individens förmåga att anpassa sig till sin miljö. Det innebar att könen inte var statiska utan genomgick ständiga förändringar. Därmed undergrävdes också inversionsteorin och dess syn på könen som naturgivna stabila element.

Efter hand som mer forskning utfördes om barns och ungdomars sexualitet blev sexualitetens komplexitet allt tydligare. Barn visade intresse för sex tidigare än vad man trott, samtidigt som många unga människors sexuella identitet inte var stabil utan trevande och utforskande. Till och med masturbationens skadlighet ifrågasattes i början av 1900-talet. Den kunde förstås som del av barnets naturliga utveckling av lust och begär.

Vid 1900-talets början sökte man sig bort från att dela in avvikelser i tydliga kategorier. Istället breddade man perspektivet och individer inordnades på en skala från normal till pervers. Även synen på manligt och kvinnligt relativiserades. Istället för ett absolut motsatsförhållande introducerades också här en skala som individen kunde förstås utifrån.⁵⁸

Med dessa nyanseringar av människans sexualitet destabiliserades den binära antingen-eller-synen på normalitet och perversion. De flesta människor var inte antingen normala eller perversa, utan blandformer, med mer eller mindre perversa inslag i sin sexualitet.

Den kunskapsutveckling som sexualpsykiatri genomgick under 1880- och 1890-talen kan relateras till Gamble och Gambles påpekande om hur vårt språk, som i mångt och mycket formar vår uppfattning av världen, ofta lurar oss till att tro att vi lever i en antingen-eller-värld där vi bara har två positioner att välja mellan. Språkets uppbyggnad

i motsatsförhållanden tenderar att begränsa vilka synsätt som är tillgängliga för oss; ord och begrepp för mellanpositioner är få och tillvarons mångfald och nyanser är svåra att upptäckta.⁵⁹ I psykiatrins fall var det först vid sekelskiftet som de tidigare polariserade positionerna relativiserades, och en mångfald av perspektiv blev åtkomliga.

von Krafft-Ebing, som inrättat gränsen mellan normal och onormal i ett försök att organisera, kategorisera och sprida kunskap om sexuella avarter som bedömningshjälp för olika samhällseliga instanser, förändrade aldrig sina principiella utgångspunkter. Skiljelinjen mellan normal och pervers förblev densamma i utgåvorna av *Psychopathia sexualis*. I realiteten utvecklades hans arbete under 1890-talet dock alltmer till ett projekt om det individuella subjektets psykologi.⁶⁰ Resultatet av hans ambitiösa empiriska inventeringsarbete blev också en byggsten i det spirande tvärvetenskapliga fältet sexologi. Här växte en ny syn fram på jaget och sexualiteten. Åtskild från reproduktionen knöts sexualiteten till begär, njutning och känslomässig intimitet.⁶¹

Noter

- 1 "Parafili" är en övergripande medicinsk term för psykiska sexuella störningar som har en tydlig påverkan på individens liv. Se "Paraphilic Disorders" på Karolinska Institutets sajt om medicinska termer, <https://mesh.kib.ki.se/term/Do10262> (hämtad 22 mars 2022).
- 2 Christina Parte, "Falling for the Wall", *Journal of Liberal Arts and Humanities*, 1:7; juli 2020, s. 48–58. Filip Hammar och Fredrik Wikingsson intervjuade Eklöf i tv-serien "100 höjdare – Sveriges skönaste människor" 2006. Inslaget kan ses på Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=-f17hZFoPiM> (hämtad 12 januari 2022).
- 3 Peter Cryle & Elisabeth Stephens, *Normality. A Critical Genealogy* (Chicago & London: The University of Chicago Press, 2017), s. 263f.
- 4 Teri Gamble & Michael Gamble, *Communication Works* (New York: McGraw-Hill, 2013), s. 86. Denna förståelse ligger också nära journalisten Arthur Koestlers som började använda termen polarisering 1945 och utifrån politiska sammanhang beskrev innebörden av begreppet som accentuering av skillnader.
- 5 von Krafft-Ebing hann författa den tolfte utgåvan av *Psychopathia sexualis*, men dog innan den hann publiceras. Efter hans död har andra redaktörer valt att ge ut nya utgåvor av verket.
- 6 Todd A. Salzman & Michael G. Lawler, *The Sexual Person. Toward a Renewed Catholic Anthropology* (Washington: Georgetown UP 2008), s. 30ff.

- 7 Philipp Sarasin, "Die Erfindung der 'Sexualität'. Zum Verständnis von Geschlechtlichkeit von der Aufklärung bis Freud". *Sozial-wissenschaftliche Informationen*, 2 (2002), s. 34–44.
- 8 Michel Foucault, *Sexualitetens historia. Viljan att veta*, band 1, översättning Britta Gröndahl (Uddevalla: Daidalos, 2002), s. 58f.
- 9 Samuel-August Tissot, *Lonanisme. Dissertation sur les maladies produites par la masturbation* (Lausanne: A. Chapuis, 1760), s. 89.
- 10 Andreas de Block & Pieter R. Adriaens, "Pathologizing Sexual Deviance: A History", *Journal of Sex Research*, 50:3–4 (2013), s. 276–298.
- 11 Foucault, s. 72.
- 12 Harry Oosterhuis, *Stepchildren of Nature. Krafft-Ebing, Psychiatry, and the Making of Sexual Identity* (Chicago: University of Chicago press, 2000), s. 38f.
- 13 Volkmar Sigusch, "Richard von Krafft-Ebing (1840–1902)", *Nervenarzt*, 75 (2004), s. 92–96.
- 14 Richard von Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis. Eine klinisch-forensische Studie* (Stuttgart: Enke, 1886), s. iv. Hädanefter PS, 1886.
- 15 Cryle & Stephens, *Normality*, s. 1.
- 16 "Insofern die Liebe ein sinnliches Verlangen zur Voraussetzung hat, ist sie nur denkbar normaliter zwischen geschlechtsverschiedenen und zu geschlechtlichem Verkehr fähigen Individuen." PS, 1886, s. 9 (Alla översättningar är mina.)
- 17 Friedemann Pfäfflin, "Perversion", i Joachim Ritter & Karlfried Gründer (red.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Basel: Schwabe Verlag, 1989).
- 18 "Als pervers muss – bei gebotener Gelegenheit zu naturgemässer geschlechtlicher Befriedigung – jede Aeusserung des Geschlechtstribs erklärt werden, die nicht den Zwecken der Natur, i.e. der Fortpflanzung entspricht." Richard von Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis, mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung. Eine klinisch-forensische Studie*, sjunde utgåvan (Stuttgart: F. Enke, 1892), s. 56. Hädanefter PS, 1892. Så länge det slutgiltiga målet var penetration i avsikt att åstadkomma graviditet var sexuella handlingar mellan en man och en kvinna, exempelvis oralsex för att öka lusten, inte perversa (om än onaturliga) enligt von Krafft-Ebing.
- 19 PS, 1892, s. 56.
- 20 PS, 1889, s. 43.
- 21 I och med att von Krafft-Ebing tog hela individen i beaktande, inte enbart det kroppsliga, var det också första gången som både mentala och fysiska komponenter ingick i normalitetsbegreppet. Cryle & Stephens, *Normality*, s. 271f.
- 22 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, s. 137.
- 23 von Krafft-Ebing använde flera av benämningarna för homosexualitet synonymt i sina texter.
- 24 PS, 1889, s. 88. De fyra stadierna rörde sig från mild till grav degeneration:
 1. Viss attraktion till motsatt kön finns kvar (psykosexuell hermafrodisism).
 2. Individen är endast intresserad av egna könet (homosexualitet).
 3. Individen är mentalt helt inriktad på egna könet (*Effeminatio* och *Viraginität*).
 4. Individen börjar till sin kroppsform likna en medlem av det motsatta könet, dock utan att detta utvecklas till hermafrodisism (*Androgynie* och *Gynandrie*).

- Anatomiskt är könsorganen oftast normala. Däremot kan homosexuella ha mindre hår än andra män, ljusare röst och hy samt kvinnligare kroppsformer, exempelvis bredare höfter.
- 25 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, s. 50.
- 26 PS, 1889, s. 37.
- 27 *Ibid.*
- 28 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, s. 12f.
- 29 Birgit Lang, Joy Damousi & Alison Lewis (red.), *A History of the Case Study. Sexology, Psychoanalysis, Literature* (Manchester: Manchester university press, 2017), s. 1f.
- 30 Heike Bauer skriver att vissa läsare konsumerade innehållet som erotisk underhållning. Heike Bauer, "Richard von Krafft-Ebing's Psychopathia sexualis as sexual sourcebook for Radclyffe Hall's *The well of loneliness*", i *Critical Survey*, vol. 15, nr 3 (2003), s. 23–38.
- 31 Ulrichs, Karl Heinrich (alias Numa Numantius), *Forschungen über das Räthsel der mannmännlichen Liebe. Sozial-juristischer Theil*, band 1 (Leipzig, 1864). Heterosexuella kallar han *Dioninge*. De tyska begreppen *Urninge* och *Dioninge* hämtar han från Platons *Symposium*. Ulrichs, *Ibid.*, s. 2.
- 32 Enligt Vern Bullough hade Ulrichs skrifter stor betydelse för von Krafft-Ebing, vilka hjälpte honom att utveckla teorier och begrepp om homosexualitet. Vern Bullough, *Science in the Bedroom: A History of Sex Research* (New York: Basic Books, 1994), s. 38.
- 33 Även om von Krafft-Ebing åtminstone i tanken inkluderade lesbiska kvinnor i kategorin homosexuella utgick han i sina resonemang nästan uteslutande från män. Under rubriken "*Amor lesbicus*" samlade han några tankar om lesbiska kvinnor, men eftersom han ansåg att kvinnliga homosexuella uppträdde på ett snarlikt sätt som manliga tenderade han att slå ihop dem till en kategori. PS, 1886, s. 61.
- 34 Hubert Kennedy, "Research and Commentaries on Richard von Krafft-Ebing and Karl Heinrich Ulrichs", *Journal of Homosexuality*, vol. 42, nr 1 (2001), s. 165–170.
- 35 PS, 1886, s. 62.
- 36 PS, 1886, s. 59.
- 37 PS, 1886, s. 104.
- 38 Ulrichs, *Forschungen über das Räthsel der mannmännlichen Liebe*, s. 5.
- 39 Geertje Mak, *Doubting Sex. Inscriptions, Bodies, and Selves in Nineteenth-Century Hermaphrodite Case Histories* (Manchester & New York: Manchester University Press, 2012), s. 121.
- 40 PS, 1886, s. 9ff. "Anders das Weib. Ist es geistig normal entwickelt und wohlgezogen so ist sein sinnliches Verlangen ein geringes. Wäre dem nicht so, so müsste die ganze Welt ein Bordell und Ehe und Familie undenkbar sein", s. 10. Enligt von Krafft-Ebing är det oomstritt att det perversa tillståndet "kronisk nymfomani", det vill säga en stark och oupphörlig sexuell aptit, leder kvinnan in i prostitution. PS, 1886, s. 90.
- 41 Birgit Lang, "The Shifting Case of Masochism. Leopold von Sacher-Masoch's *Venus im Pelz* (1870)", i Birgit Lang, Joy Damousi & Alison Lewis (red.), *A history of the case study. Sexology, psychoanalysis, literature* (Manchester: Manchester university press, 2017), s. 22.
- 42 Se också Birgit Lang, som skriver: "Krafft-Ebing normalized perversion through giving 'perverts' a voice without necessarily listening to them." Birgit Lang, "Normal

- Enough? Krafft-Ebing, Freud and Homosexuality”, *History of the Human Sciences*, vol. 34, nr 2 (2021), s. 90–112. Citat på s. 93.
- 43 ”In nicht masochistischem Zustande bin ich, was fühlen und handeln anlangt, ein äusserst normaler Mensch.” PS, 1892, s. 105–110. Citat på s. 108.
- 44 PS, 1892, s. 17ff.
- 45 Dorland, W.A. Newman. *The American Illustrated Medical Dictionary* (Philadelphia och London: W.B. Saunders & co, 1900), Sökord: heterosexuality.
- 46 PS, 1892, s. 19.
- 47 Med kvinnan som naturligt och socialt underordnad mannen hade von Krafft-Ebing svårt att hitta dokumenterade fall av kvinnlig masochism och kunde bara hitta ett. PS, 1892, s. 138ff.
- 48 ”Im Verkehr der Geschlechter kommt dem Manne die aktive, selbst aggressive Rolle zu, während das Weib passiv, defensiv sich verhält. Für den Mann gewährt es ein grossen Reiz, das Weib sich zu erobern, es zu besiegen und in der Ars amandi bildet die Züchtigkeit des in der Defensive bis zum Zeitpunkte der Hingebung verharrenden Weibes ein Moment von hoher psychologischer Bedeutung und Tragweite. Unter normalen Verhältnissen sieht sich also der Mann einem Widerstande gegenüber, welchen zu überwinden seine Aufgabe ist und zu dessen Ueberwindung ihm die Natur den aggressiven Charakter gegeben hat.” PS, 1892, s. 59f.
- 49 PS, 1892, s. 142. Den korrekta mening hos Shakespeare och som uttalas av Kleopatra när hon tar sitt liv genom att låta sig bli biten av en orm är: ”The stroke of death is as a lover’s pinch, which hurts, and is desired.”
- 50 von Krafft-Ebing skriver: ”Sadism is thus nothing else than an excessive and monstrous pathological intensification of phenomena, – possible, too, in normal conditions in rudimental forms, – which accompany the psychical *vita sexualis*, particularly in males.” PS, 1931, s. 86.
- 51 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, s. 60f.
- 52 Refererat från Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, s. 63.
- 53 PS, 1931, s. 20.
- 54 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, s. 167.
- 55 Harry Oosterhuis, ”Sexual Modernity in the Works of von Krafft-Ebing and Abert Moll”, *Medical History*, april (2012), vol. 56, nr 2 s. 133–155. Enligt Oosterhuis var von Krafft-Ebing en av de första att skriva under den tyske aktivisten Magnus Hirschfelds upprop 1891 för avkriminalisering av homosexuella handlingar.
- 56 Lachlan MacDowall, ”Historicising contemporary bisexuality”, *Journal of Bisexuality*, vol. 9, nr 1 (2009), s. 3–15.
- 57 Élisabeth Roudinesco, *Our dark side. A History of Perversion* (Cambridge, Polity press, 2009), s. 34.
- 58 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, s. 58.
- 59 Gamble & Gamble, *Communication Works*, s. 86.
- 60 Oosterhuis, ”Sexual modernity in the works of Krafft-Ebing and Albert Moll” (2012).
- 61 Katie Sutton, *Sex Between Body and Mind. Psychoanalysis and Sexology in the German Speaking World, 1890–1930* (Ann Arbor: University of Michigan press, 2019) s. 9.

Referenser

- Bauer, Heike, "Richard von Krafft-Ebing's *Psychopathia Sexualis* as Sexual Source-book for Radclyffe Hall's *The Well of Loneliness*", *Critical Survey*, vol. 15, nr 3 (2003), s. 23–38.
- de Block, Andreas & Adriaens, Pieter, "Pathologizing Sexual Deviance: A History" *Journal of Sex Research*, vol. 50, nr 3–4 (2013), s. 276–298.
- Bullough, Vern, *Science in the Bedroom: A History of Sex Research* (New York: Basic Books 1994).
- Cryle, Peter & Stephens, Elisabeth, *Normality. A Critical Genealogy* (Chicago & London: The University of Chicago press, 2017).
- Dorland, W.A. Newman, *The American Illustrated medical Dictionary* (Philadelphia and London: W. B. Saunders & co, 1900).
- Foucault, Michel, *Sexualitetens historia. Viljan att veta*, band 1, översättning Britta Gröndahl (Uddevalla: Daidalos, 2002).
- Gamble, Teri & Gamble, Michael, *Communication Works* (New York: McGraw-Hill, 2013).
- Hammar, Filip & Wikingsson, Fredrik, "100 höjdare – Sveriges skönaste mäniskor" 2006. Video. <https://www.youtube.com/watch?v=-f17hZFoPiM> (hämtad 12 januari 2022).
- Kennedy, Hubert, "Research and Commentaries on Richard von Krafft-Ebing and Karl Heinrich Ulrichs", *Journal of Homosexuality*, 42:1 (2001), s. 165–170.
- von Krafft-Ebing, Richard, *Psychopathia sexualis. Eine klinisch-forensische Studie* (Stuttgart: F. Enke, 1886).
- von Krafft-Ebing, Richard, *Psychopathia sexualis, mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung. Eine klinisch-forensische Studie*, fjärde utgåvan (Stuttgart: F. Enke, 1889).
- von Krafft-Ebing, Richard, *Psychopathia sexualis, mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung. Eine klinisch-forensische Studie*, sjunde utgåvan (Stuttgart: F. Enke, 1892).
- von Krafft-Ebing, Richard, *Psychopathia sexualis, with especial reference to the anti-pathic sexual instinct*, översättning F. J. Rebman, tolfte utgåvan (London: William Heinemann, 1931).
- Lang, Birgit, "The Shifting Case of Masochism. Leopold von Sacher-Masoch's *Venus im Pelz* (1870)", i Lang, Birgit, Damousi, Joy & Lewis, Alison (red.), *A history of the case study. Sexology, Psychoanalysis, Literature* (Manchester: Manchester University press, 2017).
- Lang, Birgit, "Normal enough? Krafft-Ebing, Freud and Homosexuality", *History of the Human Sciences*, vol. 34, nr 2 (2021), s. 90–112.
- MacDowall, Lachlan, "Historicising Contemporary Bisexuality", *Journal of Bisexuality*, vol. 9, nr 1 (2009), s. 3–15.
- Mak, Geertje, *Doubting Sex. Inscriptions, Bodies, and Selves in Nineteenth-Century Hermaphrodite Case Histories* (Manchester & New York: Manchester University Press, 2012).
- Oosterhuis, Harry, *Stepchildren of Nature. Krafft-Ebing, Psychiatry, and the Making of Sexual Identity* (Chicago: University of Chicago press, 2000).

- Oosterhuis, Harry, "Sexual Modernity in the Works of Krafft-Ebing and Albert Moll", *Medical history*, vol. 56, nr 2, april (2012), s. 133–155.
- Parte, Christina, "Falling for the Wall", *Journal of Liberal Arts and Humanities*, 1:7, juli (2020), s. 48–58.
- Pfäfflin, Friedemann, "Perversion", i Joachim Ritter & Karlfried Gründer (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Basel: Schwabe Verlag, 1989).
- Roudinesco, Élisabeth, *Our Dark Side. A History of Perversion* (Cambridge, Polity press, 2009).
- Salzman, Todd & Lawler, Michael. *The Sexual Person. Toward a Renewed Catholic Anthropology* (Washington: Georgetown UP, 2008).
- Sarasin, Philipp, "Die Erfindung der 'Sexualität'. Zum Verständnis von Geschlechtlichkeit von der Aufklärung bis Freud". *Sozial-wissenschaftliche Informationen*, 2 (2002), s. 34–44.
- Sigusch, Volkmar, "Richard von Krafft-Ebing (1840–1902)", i *Nervenarzt*, nr 75, 2004, 92–96.
- Sutton, Katie, *Sex Between Body and Mind. Psychoanalysis and Sexology in the German Speaking World, 1890–1930* (Ann Arbor: University of Michigan press, 2019).
- Tissot, Samuel-August, *L'onanisme. Dissertation sur les maladies produites par la masturbation* (Lausanne, 1760).
- Ulrichs, Karl Heinrich (alias Numa Numantius), *Forschungen über das Räthsel der mannmännlichen Liebe. Sozial-juristischer Theil*, band 1 (Leipzig, 1864).

Svartmålning i det godas tjänst

Polarisering i skapandet av Albert Schweitzer som ”världens finaste människa”

Fredrik Eklöf

Åren efter andra världskriget blir Albert Schweitzer (1875–1965), missionsläkare, teolog, filosof och organist, en moralisk förebild för hela världen. Hans livslånga engagemang för fattiga människor i Afrika och hans etiska motto ”vördnad för livet” väcker stort medialt och folkligt engagemang. När Schweitzer inte är på sitt sjukhus i Lambaréné, i nuvarande Gabon, reser han till olika länder på konsert- och föreläsningsturnéer.

Det bildas Schweitzersällskap runtom i världen som samlar in pengar till hans missionssjukhus och översätter hans böcker. I internationell media omskrivs Schweitzer som ”man of our century”, ”the great men’s greatest man” och ”the thirteenth disciple”.¹ Hans karaktäristiska mustasch och hårsvall får *Der Spiegel* att skriva att ”han ser ut som en nära släkting till vår käre Gud”.² Många av samtidens stora politiker och tänkare återfinns i Albert Schweitzers stora brevarkiv. Generalsekreterare Dag Hammarskjöld har beundrat Schweitzer sedan barnsben och placerar hans skrifter på hedersplats på sitt kontor i FN-skrapan.

Detta kapitel handlar om på vilket sätt polariserande svartmålning var en viktig ingrediens i skapandet av Albert Schweitzer som en moralisk förebild. Men eftersom han numera är nästan helt bortglömd behöver vi först titta på vad han var känd för.

När Albert Schweitzer får Nobels fredspris för 1952 förklarar Nobelkommittén på vilket vis och varför han fått global superstjärnestatus

med helgonlika förtecken: genom ”hela sitt liv och allt sitt arbete” vänder sig Schweitzer till ”alla människor oavsett nationalitet och ras”. Hans ”personlighet och spridandet av hans kärleksevangelium kommer i slutändan [...] att stimulera brödraskap mellan raserna”. I dessa svåra och osäkra tider söker människor efter ”något som kan låta dem tro att mänskligheten en dag ska åtnjuta ett fredligt och välvilligt styre”. Albert Schweitzer ”har levandegjort brödraskapstanken och hans ord har nått och slagit rot i otaliga människors sinnen”.³

Albert Schweitzer är mer populär än någon fredspristagare före honom. När han 1954 besöker Norge för att hålla sin Nobelföreläsning går tiotusentals Oslobor ut på gatorna för att hylla honom med fackeltåg, tidningarna kallar honom ”verdens fineste menneske” och norrmännen samlar på några dagar in ett belopp som vida överstiger Nobelsprissumman för att hjälpa Schweitzer att bygga färdigt sin by för spetälska.⁴

Schweitzer doktorerade i filosofi, teologi och medicin och vann internationellt erkännande även som organist, orgelbyggarexpert och Bachkännare. Hans avhandling om Jesu-liv-forskningen anses ha brutit ny mark inom teologin och bland Schweitzerforskarna återfinns mest teologer. Han såg sig själv som filosof men var mer en folklig och medial filosof än en akademisk. Inom den akademiska filosofin är han inte något namn. Läkare och musikvetare har också skrivit om honom, men oftast i genren okritiska hagiografier, dit den allra största mängden text om Schweitzer kan räknas.

Under Schweitzers sista levnadsår publicerades det en hel del kritiska texter om honom, varav de flesta skrevs av journalister. Nyanserade, vetenskapliga framställningar av Schweitzer och hans gärning kom först på 2000-talet.

Albert Schweitzers status som uppburen kulturfilosof och förebildlig humanist vilar på ett par förutsättningar. Han lanserar sin etik, ”vördnad för livet”, ett moraliskt rättesnöre ämnat för såväl kristna som för ateister och anhängare av andra religioner. Han ses som en man som lever som han lär, och han presenteras som ett geni. Hans rykte och status byggs upp under mycket lång tid, flera decennier, och av många aktörer: av Schweitzer själv, av författare som skriver

beundrande om honom, av Schweitzersällskapen runtom i världen och av hans beundrare såväl inom kristenheten och mainstreammediaerna som inom den begynnande miljörörelsen och djurrättsrörelsen.

Jag vill i denna essä visa att Schweitzers rykte och status i mångt och mycket byggdes upp med hjälp av polariseringar. Jag vill också förklara varför många av de polariserande narrativen kring Schweizer ledde till en känsla av hopp och enighet, trots att de är av samma generaliserande, svartmålande karaktär som den splittrande politiska polarisering som ofta ses som problematisk idag på 2020-talet.

Polariseringen i skapandet av Albert Schweitzer som offentlig person rörde sig på tre nivåer, som jag kommer att behandla i varsitt avsnitt av kapitlet. Den enklaste nivån av polarisering var de motsattpar som ofta lyftes fram i beskrivningar av Schweitzers val och livshistoria, till exempel att han lämnade sitt trygga, välbärgade liv bland Europas intellektuella och kulturella vita elit för att utföra strävsamt, praktiskt arbete i den farliga afrikanska djungeln för att hjälpa fattiga, svarta människor.

Ett mindre uppenbart polariserande grepp var att Schweitzer ofta, särskilt efter de båda världskrigen, framställdes som en brobyggare mellan parter eller områden som uppfattades vara åtskilda eller till och med stå i konflikt med varandra, till exempel Tyskland/Frankrike, och olika kunskapsdomäner.

Den tredje formen av polarisering kan sammanfattas med att Schweitzer framställdes som god och moraliskt högtstående genom att samtiden svartmålad som mörk och ond.

Detta kapitel är del av mitt avhandlingsarbete i idéhistoria om Albert Schweitzer som moralisk förebild. Materialet utgörs av böcker av och om Albert Schweitzer, samtida och sentida biografier, tidnings- och tidskriftsartiklar samt beundrabrev från Sverige och Norge.

Polariserande narrativ i biografier om Schweitzer

Dikotomier och polariserande, svartmålande retoriska grepp används ofta för att berätta Albert Schweitzers historia och göra honom remarkabel. Detta är inte polarisering i den mening att Schweitzer själv

eller beundrande skribenter försöker svartmåla meningsmotståndare för att undergräva förtroendet för dem. Men det är samma slags polariserande svartmålning av den Andre som vi ser i andra kapitel i denna antologi. Och det fyller samma funktion: att framhäva sig själv och sin egen åsikt som det goda och det rätta, eller, som i detta fall, att framhäva Schweitzer som moralisk förebild.

I slutet på fyrtioalet publicerar *Time Magazine* ett par artiklar om Schweitzer. 1949 pryder han tidskriftens förstasida, vilket är ett stort erkännande. Artiklarna illustrerar väl vad Schweitzer är berömd för och är exempel på hagiografin kring Schweitzer. Så jag utgår från dem för att visa på vanliga polariserande narrativ i skapandet av Albert Schweitzer.⁵

Den första *Time*-artikeln publiceras 1947, efter att ett par biografier släppts i USA. Schweitzers rykte är i stigande. Artikeln inleds med Jesus svar till den unge mannen som ville ha evigt liv:

”Gå och sälj allt du har och ge åt de fattiga; då får du en skatt i himlen. Kom sedan och följ mig.” Vid de orden mörknade mannen och gick bedrövad sin väg, för han ägde mycket.⁶

Därefter beskrivs hur Schweitzer som ”en annan ung man med stora rikedomar” meddelar familj och vänner att han bestämt sig för att lämna sina karriärer som teolog, filosof och musiker.⁷

Time skildrar hans liv och val genom ett antal biografiska anekdoter. Under rubriken ”Overcoat & Broth” berättas hur Schweitzer som ung prästson och medlem av den elsassiska barndomsbyns överklass hellre tog emot stryk från sina föräldrar än bar överrock, eftersom hans klasskamrater inte hade råd med sådana plagg, och hur han tappade smaken för köttbuljong efter att ha vunnit en brottningsmatch mot en jämnårig som utbrast: ”Om jag fick buljong två gånger i veckan som du skulle jag vara lika stark.”

Schweitzer förklaras under hela sin barndom ha burit med sig en känsla av plikt att återbetala en del av sina privilegier, återställa den obalans han såg. Lösningen på det moraliska dilemma kom en vacker vårmorgon när han var tjuogoett år och låg i sin säng. Han fattade då

beslutet att fram tills han blev trettio år skulle han ägna sig åt musik och akademiska studier, vilket han älskade. Resten av sitt liv skulle han viga åt att tjäna mänskligheten.

Därefter beskrivs hur Schweitzer innan han fyllde trettio lyckades etablera sig inom tre områden: han blev doktor i såväl teologi som filosofi och därtill internationellt erkänd musiker och musikvetare, organist, Bachkännare och orgelbyggarexpert. Schweitzers stora arbetskapacitet ges ett mytiskt skimmer genom en matematiskt omöjlig beskrivning av hans sätt att disponera dygnets timmar: "Often he worked all day and night, pausing only to eat, and still finding time for an active social life." De sex åren efter trettio beskrivs som en "continuous struggle with fatigue" då Schweitzer fortsatte med sina karriärer samtidigt som han läste till läkare.⁸

Efter denna blandning av hårt arbete och berömmelse seglade Schweitzer och hans fru på långfredagen 1913 iväg till Lambaréné i Franska Ekvatorialafrika, nuvarande Gabon, där han skulle arbeta som missionsläkare. Artikeln beskriver anläggningen i Lambaréné som så eftersatt att Schweitzer måste börja operera i ett hönshus utan fönster och med ett trasigt tak. Patienterna kommer i "horder" i kanoer. Som läkare kämpade han mot pest, okunnighet, likgiltighet och "ett av världens värsta klimat". Som präst predikade han evangeliet på söndagar, och "varje dag i veckan" verkade han dessutom som arkitekt, snickare, domare och byggförman.

Att resan påbörjades på långfredagen är en viktig detalj. Schweitzer hade väntat till trettio års ålder med att viga sitt liv åt mänskligheten, Jesus ålder när han gav sitt liv för mänskligheten på korset. Och Schweitzer sägs alltså ha påbörjat sin mission på minnesdagen av Jesus korsfästelse. En stor del av artikeln ägnas sedan åt Schweitzers tolkning av Jesus.

Time citerar en av Schweitzers böcker om Lambaréné där han berättar hur han förklarar för överlyckliga, nyopererade patienter att det är Herren Jesus som har sagt till honom och hans fru att komma till dem, och att vita kristna i Europa ger dem pengar för att de ska kunna bota de sjuka:

Den afrikanska solen lyser genom kaffebuskarna in i det mörka skju-
let, men vi, svart och vit, sitter sida vid sida och känner betydelsen
av orden "Och alla är ni bröder".⁹

Den Jesus som har talat till Schweitzer är inte den ortodoxa Kristus-
figur som han fått lära sig om som barn. Schweitzer är rationalist och
anser att alla religiösa sanningar måste hålla för logiska resonemang.
Enligt Schweitzer var Jesus inte en gud utan en vanlig människa som
liksom många andra judar på den tiden trodde att Guds rike snart
skulle komma och göra slut på den fysiska världen, och som skickade
ut sina lärjungar för att predika en etik som skulle förbereda männi-
skorna för världens slut. Schweitzer citeras igen:

Sanningen är att det inte är Jesus som vi historiskt känner honom,
utan den Jesus som andligen har uppstått i människor, som är me-
ningsfull för vår tid och som kan vara till hjälp. Det är inte den
historiska Jesus, utan den moraliska anda som utgår från Jesus och
som genom människors ande eftersträvar nytt inflytande och styre,
som betvingar världen.¹⁰

Trettio år efter att Schweitzer började publicera sina kulturfilosofiska
verk blev hans motto "vördnad för livet" känt och uppskattat i breda
lager. *Time* återger Schweitzers argument att vördnad för livet är Jesus
etik som har "utvidgats till en kosmisk form och framställts som en
intellektuell nödvändighet".¹¹ Skribenten liknar Schweitzer vid den
helige Franciskus och nämner att han hellre flyttar och planterar om
träd än hugger ner dem. Schweitzer citeras igen:

Den man är sant etisk som inte splittrar iskristallen som glittrar i
solen, inte river ett löv från trädet [...] Bonden som har mejat ner
tusentals blommor på sin äng till foder åt sina kor måste vara för-
siktig på vägen hem för att inte som tanklöst tidsfördriv bryta en
enda blomma, för därigenom begår han en orätt mot livet utan att
nödvändigheten tvingar honom därtill.¹²

Artikeln avslutas med ett Schweitzer-citat om att Jesus ska visa sig för dem som lyder honom och att ”de i sin egen erfarenhet ska få veta vem han är”.¹³

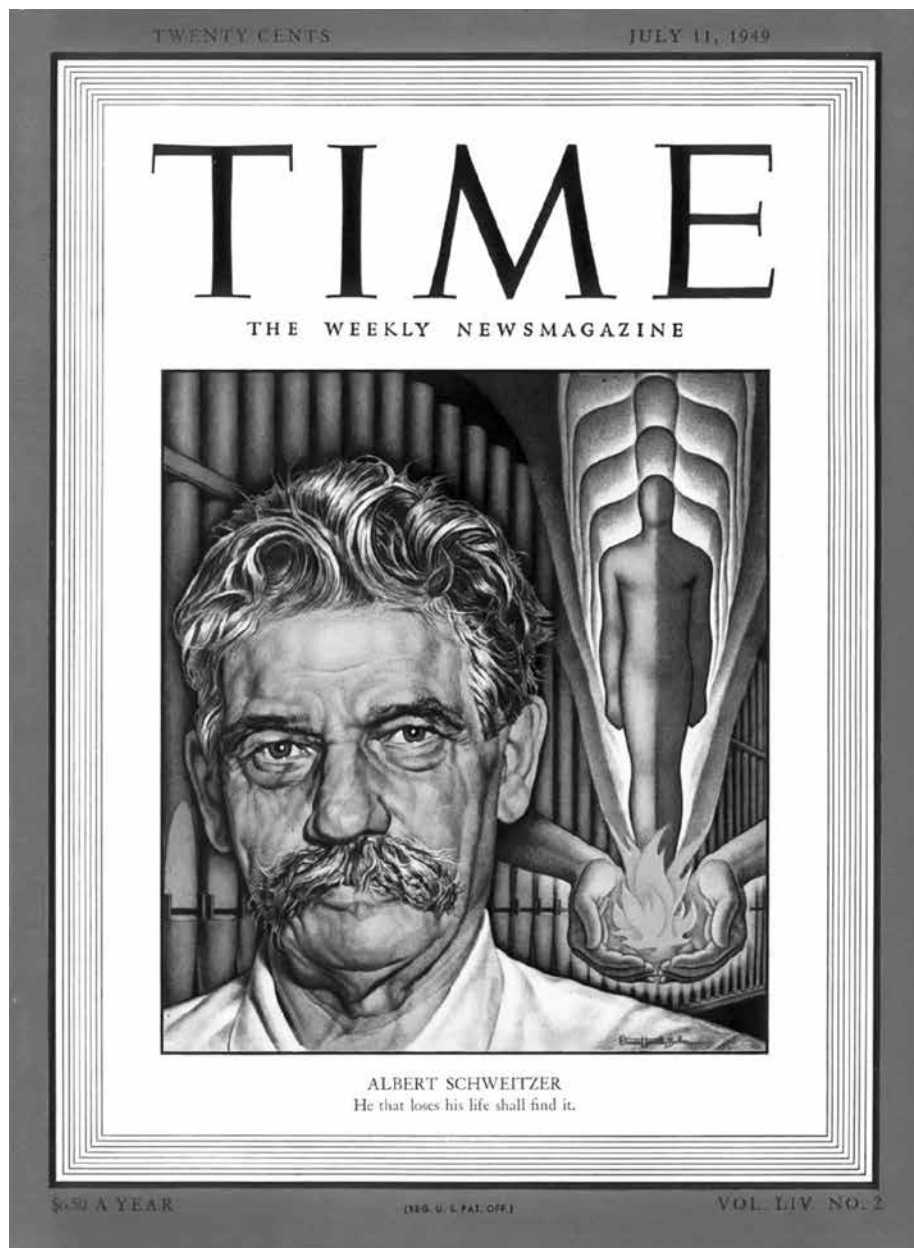
Artikeln i *Time*, liksom många andra böcker och artiklar om Schweitzer, målar upp en bild av Albert Schweitzer som ett moraliskt föredöme i Jesu efterföljd genom att framhäva och understryka skillnader mellan rik och fattig, svag och stark, privilegier och uppoffringar, mörker och ljus, vit och svart, vördnad och hänsynslöshet, ortodox tro och logiska resonemang, historiska fakta och andliga upplevelser.¹⁴

1949, två år efter den första artikeln, har Schweitzer blivit ett så stort namn i USA att han får pryda omslaget till *Time*.¹⁵ Artikeln i det numret tillkom med anledning av Schweitzers första resa till USA. Han har motvilligt tackat ja till att medverka i en konferens i Aspen för att uppmärksamma 200-årsjubileet av Goethes födelse. Schweitzer är innan resan skeptisk mot USA i allmänhet och har alltid tidigare tackat nej till USA-resor. Det är en väldigt lång resa för en gammal man, över 70 år, som beskriver sig själv som trött och som reser med tåg och båt och aldrig med flyg. Men ersättningen, en mycket stor donation till hans sjukhus, kan han inte säga nej till efter de tuffa krigsåren.¹⁶ För Schweitzers karriär som moralisk förebild är det en mycket viktig resa. Han vidgar sin vänkrets långt utanför den europeiska kyrkobesökande kristenhet som dittills utgjort dess bas.

Denna andra artikel i *Time* är mindre fokuserad på Jesus än den första och etablerar Schweitzer mer som en kändis. Bildtexten på omslaget är likafullt ett Jesus-citat: ”He who loses his life shall find it”. Bilden är en teckning av Albert Schweitzers ansikte med den karaktäristiska mustaschen och det gråa hårsvallet, en brinnande eld i två kupade händer. I elden en anonym människofigur, vars form upprepas och växer uppåt och bakåt. Allt mot en bakgrund av orgelpipor.

Artikeln börjar med att beskriva Schweitzer som

en av de mest extraordinära personligheterna i modern tid ... en av världens stora människovänner [med] ett livsverk bakom sig som få samtida kan matcha.¹⁷

"He that loses his life shall find it." Förebild i Jesu efterföljd. (Källa: *Time Magazine*, 11 juli 1949)

Tidskriften berättar att Schweitzer spelat orgel för fullsatta europeiska kyrkor och konsertsalar, att hans inspelningar fortfarande anses höra till de bästa, att hans utgåva av Bachs orgelverk är ett standardverk, att hans Bachbiografi ännu inte överträffats, att hans nytestamentliga exeges är en teologisk bästsäljare – och att han bestämde sig för att vända sig bort från alla de strålande belöningar som världen ville ge honom, för att istället tjäna sina systrar och bröder. Schweitzer själv tackar för New York-bornas vänlighet att ta emot honom som en stor finansman eller en proffsboxare.

Artikeln använder många dikotomier för att skapa dramatisk kontrast och relief åt den bild av Schweitzer som man vill måla fram. Att välja bort privilegier beskrivs i artikeln som ett ädelt drag hos den unge Albert, och han citeras: "Ungdomens oreserverade livsglädje, den kände jag aldrig." Han kunde till exempel inte förmå sig att fiska, för att han led med både fiskarna och maskarna. Samma biografiska anekdoter som två år tidigare återanvänds, överrocken och buljongen.

Journalisten lägger till ytterligare några anekdoter som rymmer slående kontraster. Som bebis var Albert så liten och svag att byborna trodde att den lille skulle bli sin fars, den nyinflyttade prästens, första begravning, men istället blev han "rak och stark som en elsassisk fura". Trippeldoktors akademiska framgångar får ytterligare skimmer av historien att modern var så bekymrad över den unge Alberts dåliga skolbetyg att hon grät. Den världsberömde organistens och Bachexpertens prestationer blir ännu lite mer anmärkningsvärda mot bakgrund av att han som ung uppges ha låst in sig i badrummet med spelade magsmärtor för att slippa pianolektionerna.

Även Schweitzers gärning i Afrika beskrivs av *Time* med ett antal dramatiska motsättningar. Schweitzer väljer bort sitt privilegierade liv som vit europé och akademiker i Europas konsertsalar och universitet för ett obekvämt och strävsamt liv i enkla skjul som han får bygga med sina egna händer. I Lambaréné ägnar han sig åt praktiskt arbete på dagen som doktor och hantverkare, intellektuellt arbete på kvällen vid pianot och skrivbordet samt andligt arbete i form av gemensamma morgon- och kvällsböner. Hans akademiska arbete beskrivs som en kulturfilosofi som syftar till att människan ska hinna

stärka civilisationen innan den kollapsar; Schweitzers lösning är att människan måste anta en positiv, optimistisk etik i ett universum om vilket inget positivt eller optimistiskt kan sägas. Som läkare kallar Schweitzer sig själv "massmördare" när han offrar bakterier för att rädda annat liv.

Valet av Afrika som missionsfält ges en dramatisk, polariserad förklaring. Motivet var enligt *Time* att där var:

behovet som störst och mängden utsträckta hjälpande händer som minst. I Afrika såg han den västerländska civilisationens största obetalda skuld – den vite mannen hade gjort orätt mot den svarte mannen, som Dives gjorde orätt mot Lasaros, genom själviskhet och okunskap.

Europas svala klimat ställs mot den förment hälsovådliga hettan i Franska Ekvatorialafrikas. Schweitzers starka fysik håller honom frisk långt upp i åldern trots att han är vit europé i det krävande klimatet. Schweitzers akademiska, intellektuella, kulturella, uppburna, lustfyllda karriärer ställs mot hans beslut att praktiskt och strävsamt bygga upp en läkarmottagning under enkla och svåra förhållanden. Det beskrivs som ett medvetet val att offra sitt bekväma liv för att praktiskt tjäna mänskligheten som missionsläkare i Lambaréné. Schweitzers syn på Jesus sammanfattas med en paradox: den Jesus som levde i Palestina hade lika fel som sina samtida om Guds kungarikes snara ankomst, men den levande, tidlösa Jesus som Schweitzer beskriver är mer verklig och övertygande och ger en djupare upplevelse än mer ortodox Jesustro.¹⁸

Anekdoterna och dikotomierna i *Times* två artiklar är mycket representativa för hur andra tidningar och okritiska biografier presenterar Schweitzer som en moralisk förebild. Den uppenbara förklaringen till att skribenter använde polariserande narrativ för att skapa Schweitzerbilden är att det är retoriska grepp som funkar bra för att skapa intresse och relevans, framhäva hans tankar och gärningar och tydliggöra varför han är ett viktigt föredöme. Men det är inte

den enda förklaringen, inte ens den viktigaste. Så gott som alla polariserande narrativ har nämligen sitt ursprung hos Schweitzer själv.

Schweitzer var en mycket uppskattad skribent som kunde fånga sina läsare. Flera av de akademiska skrifter han skrev innan han påbörjade sitt värv i Afrika sålde så bra att han kunde leva på intäkterna. Efter andra världskriget blev självbiografier och böcker om missionen i Afrika ett naturligt sätt att dra in pengar för att återstarta sjukhuset, i tillägg till de föreläsningar och konserter han höll. Dessa skrifter blev populära, bland annat för att de är så tydliga och livfulla. Schweitzer skapar med hjälp av anekdoter och dikotomier liknande de *Time* återger en så suggestiv och övertygande bild av sitt liv att de upprepas okritiskt i flera decennier.¹⁹

Jag vill lyfta fram ett par självbiografiska anekdoter med polariserande beskrivningar som *Time* inte tog upp och som rör de tidiga rötterna till Schweitzers motto ”vördnad för livet”. Schweizerns mor brukar be aftonbön med den lille Albert varje kväll. Efter att hon lämnat rummet lägger Albert till några egna rader:

Käre Gud, skydda och välsigna allt som andas, fräls dem från ondo och låt dem sova i frid. Amen.²⁰

Dessa rader har kommit att bli kända som en bön för djur. Som ung står Albert en gång i begrepp att tillsammans med en kamrat skjuta fåglar med slangbella. Han plågas av sitt samvete inför denna gärning men vet inte hur han ska ta sig ur situationen. I sista stund räddas han, enligt sina egna ord, av kyrkklockornas klang. De påminner honom om hans religiöst motiverade omsorg om allt liv och ger honom styrka och mod att agera enligt sitt samvete. Han skrämmer bort fåglarna innan kamraten hinner skjuta mot dem och springer sedan hem.²¹

Det är fina små historier som blir del i en tydlig utvecklingslinje: från en samvetsgrann, omtänksam och skuldmedveten privilegierad pojke till en ansvarsfull vuxen man som för sina ideal till sådan fulländning att hans samtid fylls av beundran för hans gärningar och hans kulturfilosofiska tankar. Historierna är också talande för hur

Schweitzer framställde sig själv och sina tankar. Det polariserande greppet är kanske inte uppenbart. Han svartmålar inte sin mor eller sin barndomskamrat. Men historierna implicerar att Schweitzer bryr sig mer om djuren än modern och kamraten gör – eller åtminstone på ett mer aktivt sätt. Det är den bild som läsaren dras med i. Schweitzer inte bara bestämde sig för att viga sitt liv åt att tjäna mänskligheten, vilket enligt *Time* många ”av oss har gjort”, han gjorde faktiskt slag i saken. Han vurmade för djuren inte bara som ung, utan även som vuxen.

För att motivera sitt livsval använder Schweitzer det citat ur Matteusevangeliet som *Time* satte på omslaget, och som också det vid närmare betraktelse är polariserande:

Den som finner sitt liv skall mista det, och den som mister sitt liv för min skull, han skall finna det.²²

Det är ju inte så att Schweitzer faktiskt mister sitt liv genom att resa till Afrika, och det är inte heller givet att människor som stannar i sitt hemland bevarar sitt liv. Men, återigen: det polariserade uttrycket ger en tydlighet och en livfull dramatik åt valet, vilket gör texten lättare att ta till sig och poängen mer minnesvärd.

Brobyggare

En annan del av mytbildningen kring Schweitzer består i att presentera honom som en brobyggare mellan till synes oförenliga poler.

Albert Schweitzer föds 1875 i Alsace, eller Elsass, ett av de landområden som växlade nationalitet i kriget mellan Tyskland och Frankrike. Efter fransk-tyska kriget 1870–1871 har Elsass–Lothringen gått från att vara franskt till att vara en del av det tyska riket. Efter första världskriget blir det åter franskt och 1940 går Nazityskland in i området. I Albert Schweitzers by talas både tyska och franska. Kyrkan i hembyn Gunsbach, där Alberts far är präst och han själv vikarierar som organist, huserar både en katolsk och en protestantisk församling. Den tysk-franska identiteten är en viktig del i hur Albert Schweitzer presenteras i media och biografier, särskilt under

de uppsving han får efter de båda världskrigen. Att de två polerna i europeiskt kulturliv och i de europeiska krigen, Frankrike och Tyskland, kan förenas i en person, och att han kan göra något gott av det, bidrar enligt min mening starkt till intresset för honom, till att han lyfts fram som ett hoppfullt och efterföljansvärt exempel för en krigstrött samtid.²³

Även på musikens område agerade Schweitzer brobyggare. Som organist hade han en fot i tysk orgeltradition genom Bachs musik och sin första orgellärare, och en annan fot i den franska traditionen eftersom han fick sin högsta organistutbildning i Paris under ledning av Charles-Marie Widor, en känd organist och Bachfrämjare. Widor bad Schweitzer om hjälp att överbrygga en kulturell skillnad mellan tyska och franska organister. Widor var imponerad av hur Schweitzer som organist från den tyska traditionen tolkade Bachs verk och gav därför Schweitzer i uppdrag att författa en liten skrift på franska för att franska organister bättre skulle förstå barockkompositören och hans verk. Uppdraget resulterade 1905 i en hel bok, *J.S. Bach. Le musicien-poète*, och några år senare en kraftigt utvidgad tysk version, *J.S. Bach*, som blev ett populärt standardverk om Bach.²⁴ Schweitzer omdefinierade synen på Bach, som dittills setts som en mästare i abstrakt musik. Med analyser av notbladen och kunskap om de religiösa texter som ligger till grund för många av Bachs verk visade Schweitzer bland annat att Bach var en bildlig poet. Enligt Schweitzer lyckades Bach illustrera de tonsatta texternas innehåll både genom att musiken ljudligt illustrerar exempelvis smärtan på korset och vatten som rinner och genom att de grafiska notbilderna påfallande ofta liknar ett kors, ett rinnande vatten, höga berg och djupa dalar och så vidare.

Att Schweitzer lyckades skriva en så uppskattad och auktoritär Bachbiografi förklarar Nils Ole Oermann med att Schweitzer, till skillnad från dem som tidigare skrivit om Bach ur musikvetenskapligt perspektiv, kunde förena en musikers känslomässiga upplevelse och teoretiska förståelse av Bach med en teologs och prästs insikt i de kyrkliga sammanhang och de religiösa budskap och bilder för vilka musiken och texterna är skapade.

Många journalister, författare och beundrare geniförklarade Schweitzer. Ibland gäller det enskilda insatser, till exempel hans verk om Jesu-liv-forskningen, som bröt ny mark för teologin, och hans skrifter om Bach. Men framför allt betraktar de honom som ett universalgeni med tanke på hans förmåga att vinna internationellt erkännande inom vitt skilda yrken: musiker, präst, teolog, filosof och läkare, och för att han även *inom* dessa områden överbryggade etablerade gränser.

Schweitzer författar inte bara ett standardverk om Bach, han turnerar och spelar in skivor som internationellt erkänd organist. Och därtill är han en internationell auktoritet när det gäller att bygga och restaurera orglar. Han utför inte bara ingående akademiska undersökningar om världsreligioner och moralfilosofi, han populariserar dessutom en ekumenisk etisk filosofi som väcker genklang såväl i olika religiösa kretsar som i en sekulariserad västvärld. Hans intresse för moral är inte bara filosofiskt, han viger merparten av sitt liv åt att praktiskt tillämpa sin moraliska devis. Som missionsläkare ägnar han sig inte bara åt läkekonsten, utan arbetar i perioder minst lika mycket med att som arkitekt, snickare och bygglärdare uppföra sjukhusbyggnader.

Även bilden av Albert Schweitzer som en brobyggare kommer från Schweitzer själv. Enligt egen utsago är han tack vare sitt elsasiska ursprung särskilt väl lämpad att finna synteser där det endast tycks finnas motsättningar. Han strävar medvetet och aktivt efter att agera brobyggare som religiös tänkare. Schweitzer menar att världen behöver en ny moral, en kulturfilosofiskt, logiskt grundad etik, för att lyfta sig ur det materialistiska moraltrask som den hamnat i. En kulturfilosofi som kan engagera vanligt folk och som kan lyfta samhället och etiken. Han sätter sig därför före att destillera fram de moraliskt bärande elementen i världens stora religioner.²⁵

Descartes ”Jag tänker, alltså är jag” avfärdar Schweitzer som en icke-produktiv filosofisk grundsats eftersom den fokuserar på tänkande och lämnar människan i abstrakta tankecirklar. Han vill fokusera på människans vilja och upplevelse och formulerar en filosofisk utsaga som han menar är mycket mer djupgående och livsfrämjande:

”Jag är liv som vill leva, bland liv som vill leva.”²⁶ Med det menar han sig fånga det svåra moraliska dilemma som allt medvetet liv ställs inför: att ens eget liv kräver att annat liv som vill leva måste begränsas eller till och med dö.²⁷ Men hur ska denna grundsats bli praktiskt användbar för vanliga människor av alla religioner? Enligt en anekdot som återges på många ställen kom insikten till honom på en båtresa på floden i Lambarénés djungel när han beskådade en flock flodhästar: vördnad för livet.²⁸ Med den devisen gör Schweitzer Jesus etik till en global och intellektuellt nödvändig etik, relevant för alla människor och alla religioner.²⁹ Schweitzer vill alltså skapa en etik inte bara för moderna religiösa människor utan för alla, och han gör det genom att bygga en bro mellan tänkande och tro.³⁰

”Vördnad för livet” är också Schweitzers försök att bygga en bro mellan alla former av liv. Han förespråkar varken absolut pacifism eller absolut veganism. Men vördnaden påbjuder att vi i varje val och handling gör vad vi kan för att främja liv och för att undvika att begränsa eller förneka liv. När det är nödvändigt att välja att främja ett liv framför ett annat, behöver vi vara medvetna, till och med skuldmedvetna, om att vi skapar lidande för eller släcker det andra livet. Schweitzer jämför alltså inte i praktiken allt livs värde, men han överbryggas polariserade klyftor mellan olika kategorier av liv: människa och djur, animaliskt liv och vegetabiliskt liv, mikrobiologiskt liv och övrigt liv. Han lyfter upp allt icke-mänskligt liv i ljuset för människans kärleksfulla beaktande och hänsyn. Det gör honom till en viktig inspirationskälla för såväl miljörörelsen som djurrättsrörelsen. Rachel Carson, som kan sägas vara den moderna miljörörelsens moder, dedicerade 1963 sin bok *Silent Spring* till Albert Schweitzer.³¹

Jag vill lyfta fram ytterligare ett citat som vittnar om Schweitzers förkärlek både för polariserande beskrivningar och för att överbrygga dem:

”Vördnad för livet” fogar sig i att taga världen sådan den är. Världen är grym mitt i härligheten, meningslös mitt i ändamålsenligheten, lidande mitt i glädjen. [...] Men vi stå icke rådlösa inför livets problem [...] Vördnaden för livet ställer oss i ett andligt förhållande till

världen. Genom resignationens mörka dal för den oss av inre tvång upp till den etiska världs- och livsbejakelsens solbelysta höjder.³²

Schweitzer ansågs under sin levnad bygga broar mellan praktiskt och akademiskt, mellan konstnärligt och hantverksmässigt, mellan högt och lågt, mellan vit och svart, mellan religioner och länder som stod emot varandra, mellan kultur och "ocivilisation". Jag menar att detta var en viktig del i skapandet av Schweitzer som förebild för att han därigenom visades höja sig över artificiella, polariserade motsättningar mellan folk, religioner, discipliner och kunskapsdomäner.

Svartmålning för att skapa "världens finaste människa"

I nutida polariserade debatter målar debattörerna upp överdrivet negativa bilder av sina meningsmotståndare. Schweitzer och hans beundrare gör detsamma på sin tid för att framhäva Schweitzers förebildlighet, men de svartmålade en opersonifierad samtid i stället för en meningsmotståndare. De försökte inte undergräva förtroendet för någon person, utan använde polariserande grepp för att framhäva Schweitzers godhet och förebildlighet och för att visa hur mycket hans moraliska föredöme behövdes. Det sätt de gör det på kan förstås med hjälp av Yvonne Hirdman, genusvetenskapligt orienterad historiker. Hon har i en artikel visat på hur meningsmotståndare och recensenter svartmålar en ståndpunkt för att rättfärdiga sin egen ståndpunkt. Hon kallar det "missförståndets systematik".³³

Genom omskrivning och tillskrivning, menar Hirdman, felläses texten så att författaren inte känner igen slutsatserna. Poängerna reduceras till något mycket mer begränsat än vad författaren avsett. Detta är ett exempel på det klassiska argumentationsfel som kallas halmdockan (*straw man fallacy*). Därefter intar eller tillägnar recensenten sig själv den nyanserade, bredare position, som författaren velat lyfta. Schweitzer och de som skrev beundrande om honom förhöll sig på liknande sätt till den samtid som de menade att Schweitzer höjde sig över.

En materialistisk, omoralisk tid

Ett tydligt exempel på en negativ samtidsbeskrivning som relief för Schweitzers förebildlighet ger Max Tau, Schweitzers entusiastiske norske förläggare. I november 1954 inledde den femtiofemåriga Tau en krönika i *Aftenposten* med att göra sig till talesperson för ungdomen och beskriva dess stora beundran för Albert Schweitzer. Den ungdom, skriver han, ”som opplevde krigens elendighed og som nå er vidne til efterkrigstidens åndelige sykdom” har valt Schweitzer till sin förebild. Ungdomen ser inte bara upp till Schweitzer, ”den elsker ham med en hengivenhet som bare kan sammenlignes med den takknemlighet man føler overfor redningsmannen”.³⁴ Ty Schweitzer har lärt människorna att ingenting förmår ”å ødelegge de gode kraftenes lysende makt”.³⁵ Krigets elände och fysiska och moraliska ödeläggelse samt efterkrigstidens andliga sjukdom är enligt Tau en förklaring till Schweitzers storhet. Det är ingen överdrift att prata om krigets ”ödeläggelse”, så där ägnar sig Tau inte åt svartmålning. Men det ligger väl i linje med hur polariserande svartmålningar används. Extrema tillstånd och beskrivningar får ge reliefverkan åt det som ska framhållas, i detta fall de goda krafternas lyskraft.

Även Schweitzers beundrare ställs mot strömningar som uppfattas som destruktiva. När Schweitzer ska hålla sin Nobelföreläsning i Oslo 1954, är det publika intresset för hans person och hans föreläsning större än det varit för någon fredspristagare dessförinnan. Norska *Dagbladet* ställer två bilder av ungdomar mot varandra när de beskriver den långa kön för biljetter till Studentersamfundets hyllningsfest för Schweitzer, ”for her står ikke viltre jazzfantaster, men rolige og målbevisste mennesker” – vilda mot lugna och målmedvetna, jazzfantaster mot människor.³⁶

Schweitzer själv ska inte förstås mot bakgrund av andra världskriget. Han inledde sitt arbete i Afrika 1913, och presenterade liknande tankar om samtiden och behovet av en ny etik under hela sin långa karriär. Men det stora uppsvinget för Schweitzer som en allmänt hyllad moralisk förebild, artiklarna i *Time* och Nobelpriset, det behöver förstås mot bakgrund av andra världskriget. Krigets konflikter

och fador var färsk i minnet, samtidigt som återuppbyggnaden efter kriget leder till en tidigare oöverträffad materiell tillväxt.

Schweitzers mångåriga självuppoftande exempel och det faktum att han kunde förena två stridande kulturer – den tyska och den franska – i sin egen person, i kombination med hans vörnd för livet, gjorde det möjligt att sätta honom i motsats till samtida strömningar som uppfattades som destruktiva: de förödande världskrigen, religionslös materialism, egoistisk kolonialism, förflackad och posanderande kultur.³⁷

Polariserande kulturkritik

Många av Schweitzers resonemang går ut på att förenkla och sammanfatta någon del av verkligheten eller den mänskliga erfarenheten genom att dela upp den i två ömsesidigt uteslutande begrepp och ställa dem mot varandra – till exempel sann mot falsk, optimism mot pessimism, livsbejakande mot livsförnekande – och att ställa sig själv på den positiva sidan. Schweitzer är starkt kritisk mot vad han kallar den moderna människan. Grunden för hans kulturfilosofi är en väldigt negativ analys av samtiden. Som ”en ofri drar den moderna människan sig fram på en mörk stig i en mörk tid”, skriver han i sin kulturfilosofi.³⁸ Att massorna någonsin kommer att uppnå den reflektionsnivå som krävs för att etablera en ny moral och återupprätta verklig civilisation, kan betvivlas ”om dagens människa ska tas som exempel för rasen”. Att Schweitzer ändå är hoppfull beror på att han ser dagens människa som ”ett patologiskt fenomen”.³⁹

I ett självbiografiskt verk från 1931 är han ännu tydligare i sin polarisering mot tidens anda: ”Jag befinner mig i fullständig motsatsställning mot tidens anda, eftersom den är uppfylld av missaktning mot tänkande.”⁴⁰ I sina kulturfilosofiska resonemang ställer han gärna de tankar och begrepp han vill föra fram mot ett tydligt negativt fenomen: ljus, frihet, etik, kultur och tankeförmåga mot mörker, ofrihet, modernitet, produktion och kapitalkoncentration. Det mörka läget för samtidens kultur och filosofi är skälet att Schweitzer ser behov av en ny etik och ny kulturfilosofi. 1923 publicerar han ett religionsfilosofiskt verk, *Das Christentum und die Weltreligionen*, samt de två första volymerna av hans kulturfilosofi, *Verfall und Wiederaufbau*

der Kultur och *Kultur und Ethik*.⁴¹ Mot bakgrund av moderniteten och sekulariseringen ser han ett uppdrag för filosofin att grunda religiösa värden i logiskt tänkande, och det är det han försöker göra i sin kulturfilosofi. För honom är det inte bara en akademisk övning, utan det handlar om liv och död för såväl individer som samhällen och kulturer.

Här är ett exempel på hur Schweitzer använder polariserande formuleringar för att i sin kulturfilosofiska argumentation kontrastera sitt reflexiva, moraliska tänkande mot samtidens icke-tänkande ytlighet. Jag har kursiverat formuleringar som är direkt polariserande och överdrifter som blir indirekt polariserande, till exempel "aldrig tidigare".

Därför åtar jag mig något som *aldrig tidigare* har försökts [...] En ny *renässans* måste komma, mycket större än den renässans, genom vilken vi klev ur *medeltiden*: den stora renässans, där mänskligheten upptäcker att det etiska utgör *det mest sanna* och *det mest ändamålsenliga*, och därigenom upplever *befrielse från det fattiga verklighetssinnet*, som de släpat omkring i.

Jag vill gärna agera som en anspråkslös vägberedare för denna renässans. Tron på en ny mänsklighet kastar jag in som en *eld* i vår *mörka* tid. Jag vågar göra det, för att jag tror mig att ha lagt en *logisk grund* för ett humanitärt sinnelag – vilket tidigare bara setts som en *nobel känsla* – i en allmän, kommunikerbar världsåskådning, som kommer ur ett elementärt tänkande. Därigenom har det humanitära sinnelaget fått en *tidigare oöverträffad* övertygelsekraft och är kapabelt att på ett energiskt och konsekvent sätt ta sig an och förklara verkligheten och i den komma till sitt rätta uttryck.⁴²

I samma verk sätter Schweitzer också strävan att "fullkomna människan och mänskligheten" mot "kulturens förfall" och menar att om vi lyckas uppställa en etisk kultur- och livsbejakande världsåskådning så blir vi herrar över det kulturella förfallet. Misslyckas vi är vi dömda att se förfallet fortsätta.⁴³

Det är inte bara den moderna kulturen och den moderna människan som får sig en skopa av Schweitzers förödande kritik. Schweitzer lägger inte skulden för materialismen på kapitalister, industrialister eller politiker, utan på 1800-talets filosofi. Alla former av materialism är enligt honom ett uttryck för en bristande kulturfilosofi. Han menar att problemet är att filosofer har varit världsfrånvända och inte lyckats lösa den viktigaste filosofiska frågan – hur moralen ska integreras med den mänskliga naturen. Schweitzer anger inte vilka filosofer han syftar på, men menar att filosofin förlorat sig i det ”icke-elementära”. Istället för att ge människorna en världsåskådning har den blivit en vetenskap om filosofins historia och ur historien och naturvetenskapen sammanställt en livlös och kulturlös världsåskådning.⁴⁴ Schweitzer har mycket mer till övers för upplysningens rationalism och den idealistiska filosofin, som enligt honom ägnade sig mer åt värden och helheter. Han drar sin kritik så långt att han menar att 1800-talsfilosofins oförmåga och ovilja att ägna sig åt etik och samtidens utmaningar var orsaken till det kulturella förfall under 1800-talet som i förlängningen ledde till världskrigen.⁴⁵

Schweitzers avfärdande av filosofin är en polariserande svartmålning. Han förstärker konflikten ytterligare genom att inte lyfta fram andra samtida filosofer som delade hans intresse för etik, religion och idealistiska värden.⁴⁶ Istället skapar han tydlighet och får sina egna utsagor att framstå som mer relevanta genom det polariserande greppet att kategoriskt avfärda all annan samtida filosofi.

Det är inte bara filosofer och det moderna som Schweitzer polariserar emot. Greppet går igen på i princip alla områden där han tänker och skriver. Tidigt i sin karriär polariserade Schweitzer mot sin samtids teologer. Upplysningens rationalism, industrialiseringen och vetenskapliga landvinningar hade under 1800-talet skapat ett nytt religiöst landskap där gamla sanningar inte längre togs för givna. Flera teologer hade gått till källorna för att beskriva Jesus på ett nytt sätt, anpassat till detta nya landskap. I sin avhandling 1906 gick Schweitzers tolkning av Jesus liv på tvärs med dessa teologiska teorier. I korthet förde han fram den teori som *Time*-artikeln återger: att Jesus inte var mer gudomlig än någon annan människa, att Jesus

kunde ha fel och att Jesus är viktig i kraft av hur han återskapats, eller med Schweitzers ord ”återuppstått”, i kristna sinnen och i den kristna traditionen som en troende som var beredd att offra sitt liv för en kärlekens etik.⁴⁷

När Schweitzer förde fram detta för tiden radikala synsätt avfärdade han alla tidigare försök att tolka Jesus liv för en modern publik, men gjorde det genom att beskriva de tidigare försöken på ett sätt som ingen av hans samtida liberala teologer skulle skriva under på. I frågan om Jesus hade en eskatologisk eller icke-eskatologisk syn på världen, det vill säga om Jesus trodde att domedagen var nära eller ej, intog Schweitzer också en ”polariserande position” för den eskatologiska tolkningen och underlät att lyfta fram de teologer som hade valt en medelväg.⁴⁸ En samtida teolog konstaterade några år efter avhandlingen att Schweitzer med sin Jesu-liv-forskning hade skapat ett ”monstruöst likfält i det stora slaget om Jesu liv, med Schweitzer som den enda överlevande”.⁴⁹ Historikern Manuel M. Davenport, som skrivit om Schweitzers ”moraliska paternalism”, ger en slående sammanfattning av Schweitzers polariserande arbete som ung teolog: Å ena sidan förstörde han den bild av Kristus som de liberala kristna fann attraktiv, å andra sidan förnekade han den gudomlighet och ofelbarhet som kristna troende tillskrev Jesus och fördömde kristendomen som alltför ytlig. Han förespeglade att religionen skulle gå under om den inte anammade hans värde för livet som filosofisk bas.⁵⁰

I skapandet av sin universella kulturfilosofi studerade Schweitzer flera stora världsreligioner, kristendom, hinduism, buddhism, judendom (men inte islam).⁵¹ I den teologtunga antologin *Albert Schweitzer in thought and action* diskuterar redaktörerna James Carleton Paget och Michael J. Thate Schweitzers argumentationsteknik. De använder inte ordet ”polarisering” men konstaterar att Schweitzer betraktade världsreligionerna utifrån dualiteter som han själv hade konstruerat och att det ledde till omdömen som kan ifrågasättas.⁵²

Schweitzer korresponderade med tidens stora politiker, efter andra världskriget såväl i öst som i väst. Genom hans brev går det att nu i efterhand tillskriva honom politiska åsikter, men under sin levnad var han väldigt noga med att inte offentligt ta politisk ställning. Han

lyckades nästan helt undvika att bli en politiskt polariserande figur, vilket var en viktig anledning till att han kunde bli så brett populär. Det var bara när det gällde atomvapen som han tog tydlig publik ställning.

Några år efter Nobelpriset talade Schweitzer till mänskligheten om atomvapen i Radio Oslo 1957. Titeln på den tryckta utgåvan av dessa tal är *Fred eller atomkrig?* – en retorisk fråga och en typisk polarisering.⁵³ Eftersom svaret på frågan måste vara fred är titeln en mycket onyanserad sammanfattning av konflikten. De som förordar atomvapen menar dock att vapnen är det säkraste sättet att upprätthålla freden, inte att de vill ha kärnvapenkrig. För Schweitzer – och många andra i samtiden – handlade kärnvapnen om något ännu viktigare än vapnen i sig, vilket framträder i en formulering i talet som beskrev vad ett stopp för atombombsförsök skulle innebära: ”gryningen för den hoppets soluppgång som vår stackars mänsklighet beskådar”.⁵⁴

Mörker och ljus

En sista form av polarisering i skapandet av Albert Schweitzer som ”världens finaste människa” återstår att nämna. Den kanske mest ursprungliga dikotomin i kristendom och många andra religioner är ljus mot mörker. Schweitzers gärning som missionsläkare framställdes som ett rent, trygghetsskapande ljus av humanitet, civilisation och vetenskap. Tre exempel:

1. *Time* kallar Schweitzer för en ljus höjdpunkt i den mörka historien om rasrelationer.⁵⁵ Tidskriften använder också elden som en symbol i förstasidesillustrationen av Schweitzer.
2. En tysk vapenvägrare och beundrare skriver i ett brev till Schweitzer att han ”under kriget” fann ”hoppets ljus” i Schweitzers kulturfilosofi.⁵⁶
3. Friherrinnan Greta Lagerfelt, en av grundarna till svenska Schweitzersällskapet och översättare av några av hans böcker, ger ut en antologi till hans juttiofemårsdag under titeln *Fyrbåken i ursko-gen*. En fyrbåk är ett ljus som varnar för faror i mörkret och leder sjöfarare rätt.⁵⁷

Dessa polariserande ljusmetaforer är poetiska och vackra, men också problematiska eftersom de ofta implicerar att Afrika är mörkret, alltså en generaliserande nedvärdering av det afrikanska med rötter i samma koloniala tankesystem som motiverade just den exploatering och de övergrepp som Schweitzer med sin läkargärning ville sona för.

Varför så mycket polarisering?

Samtidigt som Albert Schweitzer medvetet arbetar för, och hyllas för, att överbrygga gränslinjer mellan kulturer, religioner, språk och discipliner, vilar bilden av honom som en moralisk förebild på polariserande beskrivningar i flera dimensioner, och i flera fall på svartmålningar av hans akademiska meningsmotståndare och hela hans samtid. Schweitzer säger sig ofta vara ute efter sanningen. Men att svartmåla är inte att ge hela sanningen. Det är att beskriva verkligheten på ett sätt som i bästa fall förenklar, i sämsta fall förvrider, och i alla fall ger en mindre nyanserad, ofullständig bild. Så varför polariserar Schweitzer så ofta?

Det korta svaret är nog för att det fungerar så bra för honom. Att dela upp något i två och ställa de två emot varandra är en viktig ingrediens i hans sätt att tänka och skriva. Det hjälper honom att formulera flera banbrytande skrifter och standardverk, och det utgör en viktig grund för hans analys av samtiden och för hans mest betydelsefulla karriär, den som moralisk förebild.

Polariseringen som Schweitzer och hans beundrare ägnar sig åt går, medvetet eller omedvetet, ut på att svartmåla samtida fenomen för att lyfta fram Schweitzer som ett extra remarkabelt föredöme, en särskilt god människa.

Det kan ses som ett taktiskt sätt för Schweitzer och hans beundrare att marknadsföra honom och hans tankar. Med en nutida formulering kan sägas att de var bra på att bygga hans personliga varumärke och att polariserande beskrivningar var en viktig del i den marknadsföringen.

Schweitzers polariserande svartmålningar funkar på grund av den bias som gör att vi människor i allmänhet litat mer på personer och

utsagor som framstår som tydliga och säkra. Påståenden som låter säkra har en mer övertygande effekt på läsare och åhörare – trots att de i själva verket ofta är mindre sanna på grund av att de fångar mindre av den komplexitet som det mesta i världen består av.

Det finns flera sorters bias som gynnar polariserande ståndpunkter och beskrivningar. Naiv realism – tendensen att tro att vi ser världen objektivt och att människor som inte håller med oss måste vara okunniga, irrationella eller fördomsfulla – leder till falsk polarisering, tendensen att tolka andras åsikter som mer extrema än de verkligen är. Även framträdandebias (*salience bias*), tendensen att fokusera mer på det som är fysiskt eller emotionellt mer framträdande, gynnar polarisering.⁵⁸

Det finns många historiska exempel på ledare som har vunnit följare för att de varit skickliga på att framställa eller frammana fiender med svartmålning. Jag menar att Schweitzer gör detsamma. Som forskare gör han det för egen vetenskaplig vinning. Men som kulturfilosof gör han det inte för egen ekonomisk eller politisk vinning, och inte för krigiska syften. Tvärtom: han gör det i syfte att göra världen och människorna mer moraliska.

Schweitzers kulturfilosofi och hans motto ”vördnad för livet”, ja, hela hans status som moralisk förebild, får extra tyngd i mångas medvetande för att Schweitzer uppfattas som konstruktiv och som att han lever som han lär. *Time* skriver: ”The most remarkable thing about this remarkable resolution [to give himself to the service of humanity] was that he kept it.”⁵⁹

Det bidrar också till att hans polariserande argumentation accepteras. Hans polariserande beskrivningar av det moderna livet blir trovärdiga för att han under flera decennier valt att leva stora delar av sitt liv utanför det moderna samhället. Hans polariserande kritik av en icke-tänkande samtid blir mer än en pose eftersom han är känd för att ha skrivit stora, erkända akademiska verk. Hans polariserande problematisering av en religion som tappat mark och samtidens brist på etik får extra tyngd av hans flera decennier långa personliga engagemang i Afrika.

Att polariserande svartmålning funkar så väl för Schweitzer beror till slut även på att han använder det så skickligt, så väl i linje med tidens anda, att det är väldigt få av hans samtida som kritiserar, påtalar eller ens märker polariseringen. Trots att han polariserar, svartmålar och överdriver många olika fenomen uppfattas han generellt som en enande gestalt som bringar försoning och hopp, inte en som sår split. En viktig anledning till det är att han i princip aldrig polariserar mot namngivna personer eller grupper. Istället polariserar han mot fenomen och begrepp som de flesta människor inte identifierar sig med, utan snarare vill ta avstånd från: världsfrånvärd filosofi, materialism, icke-tänkande och ofria människor, avsaknad av etisk kompass, atomkrig, pessimism, brist på värn och så vidare.

Behovet av en samlande, god kraft

Ett annat perspektiv är att Schweitzers samtid behövde en trygg förebild. De lovord och epiteter som Schweitzer får – ”fyrbåk”, ”förebild”, ”de stora människors stora man”, ”helgon” med mera – sätts i relief mot världskrigens ondska och meningslösa våld och de delvis desillusionerade försöken att bygga upp en ny världsordning, en ny religiös förståelse av världen för en modern människa som riskerar att fastna i den tomhet och osäkerhet som kommersialism och materialism anses skapa. Under mellankrigstiden och efterkrigstiden fanns ett behov av att tro att människan kan vara god och ett behov av att tro på någon som är trygg och fast, någon som leder framåt och rätt när så mycket verkar ha gått bakåt, någon som står för något gott när det skett så mycket ont, och någon som är säker på sin sak och på sig själv när det finns så mycket osäkerhet. Polariseringen kring Schweitzer bidrog till att skapa den figur som kunde fylla detta behov.

Noter

- 1 Manuel M. Davenport, "The Moral Paternalism of Albert Schweitzer" i *Ethics*, vol. 84, nr 2 (Chicago, 1974), s. 116.
- 2 "Mythos des 20. Jahrhunderts" i *Der Spiegel*, nr 52 (1960).
- 3 "His whole life and all of his work are a message addressed to all men regardless of nationality or race [...] [T]he very impact of his personality and the propagation of his gospel of love will in the final instance achieve more, and will [...] stimulate the growth of brotherhood among races.
 But even in these troubled and uncertain times men are searching for something which will allow them to believe that mankind will one day enjoy the reign of peace and goodwill.
 If altruism, reverence for life, and the idea of brotherhood can become living realities in the hearts of men, we will have laid the very foundations of a lasting peace between individuals, nations, and races.
 [...] Albert Schweitzer [...] has made the concept of brotherhood a living one, and his words have reached and taken root in the minds of countless men."
 Gunnar Jahn, "Award ceremony speech", *NobelPrize.org* (2022), <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1952/ceremony-speech> (hämtad 24 februari 2022).
- 4 *Aftenposten*, 6 november 1954, aftonuppl., s. 2. *Nationen* 8 november 1954. "Albert Schweitzer 1952", *NobelPeaceCenter.org*, <https://peaceprizelaureates.nobelpeacecenter.org/prisvinner/1952-albert-schweitzer> (hämtad 28 februari 2022).
- 5 "Come and Follow Me ..." i *Time*, vol. 50, nr 24 (1947), s. 53–56. "Reverence for Life" i *Time*, vol. 54, nr 2 (1949), s. 68–74.
- 6 *Bibel 2000*, Markus 10:21–22 har använts som översättning av *Time Magazines* engelska citat.
- 7 "Come and Follow Me ...", *Time*, s. 68–74.
- 8 *Ibid.*, s. 68–74.
- 9 *Ibid.*, s. 68–74. *Time* återger detta Schweitzer-citat.
- 10 *Ibid.*
- 11 *Ibid.*
- 12 *Ibid.* Min översättning.
- 13 *Ibid.*
- 14 *Ibid.*
- 15 "Reverence for Life" i *Time* (1949).
- 16 *Ibid.*
- 17 *Ibid.*
- 18 *Ibid.*
- 19 Den enda biografi jag hittat där författaren gjort självständiga efterforskningar är Nils Ole Oermann, *Albert Schweitzer. A biography* (Oxford, 2016) – och även han återger flera av samma anekdoter.
- 20 Albert Schweitzer, *Aus meiner Kindheit und Jugendzeit* (München, 1924), s. 35.
- 21 *Ibid.*
- 22 "Come and Follow Me ..." i *Time*. Översättning enligt Bibeln, Matteus 10:39 (2000).
- 23 Jahn, Gunnar, presentationstal om Albert Schweitzer i *Nobel Lectures, Peace 1951–1970*, Frederick W. Haberman (red.) (Amsterdam, 1972), "Award ceremony speech

- Nobel Peace Prize 1952”, *NobelPrize.org* (2022), <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1952/ceremony-speech> (hämtad 22 januari 2022).
- 24 Albert Schweitzer, *J.S. Bach. Le musicien-poète* (1905). Albert Schweitzer, *J.S. Bach* (1908).
- 25 Albert Schweitzer, *Kultur und Ethik* och till exempel Eben H. Scheffler, ”Albert Schweitzer and the historical Jesus: Reflecting on some misconceptions”, i Izak Spangenberg & Christina Landman (red.), *The Legacies of Albert Schweitzer Reconsidered* (Cape Town 2016), s. 216.
- 26 Schweitzer, *Kultur und Ethik*, s. 229.
- 27 *Ibid.* s. 229–230. Albert Schweitzer, *Ur mitt liv och tänkande* (Uppsala, 1936), s. 232. ”Come and Follow Me ...” i *Time* (1947).
- 28 Schweitzer, *Ur mitt liv och tänkande* (1936), s. 158–159.
- 29 ”Reverence for Life”, *Time* (1949).
- 30 Schweitzer, *Ur mitt liv och tänkande* (1936), s. 230–241; Gunnar Jahn, presentationstal över Albert Schweitzer i Oslo 1953, ”Award ceremony speech”, <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1952/ceremony-speech> (hämtad 22 januari 2022).
- 31 Rachel Carson inleder boken med ett citat från Schweitzer, ”Man has lost the capacity to foresee and to forestall. He will end by destroying the earth.” Rachel Carson, *Silent Spring* (New York, 1962). Och det finns än idag till exempel en tysk djurrättsförening som bär Schweitzers namn, *Albert Schweitzer Foundation*, <https://albertschweitzerfoundation.org/about-us> (hämtad 22 december 2021).
- 32 Schweitzer, *Ur mitt liv och tänkande* (1936), s. 200–201.
- 33 Yvonne Hirdman, ”Om genuskontrakt” i *Häften för kritiska studier*, 2002:2, s. 34–37.
- 34 *Aftenposten*, 6 november 1954, morgonupplagan, s. 12.
- 35 Max Tau, ”Albert Schweitzer og ungdommen” i *Aftenposten*, 22 och 23 november 1954.
- 36 *Hauresunds Dagblad*, 4 november 1954.
- 37 *Nordlands Framtid*, 6 mars 1952. ”Gi ham Nobels fredspris!”, *Verdens Gang*, 8 mars 1952. ”Fredsprisnavnene”; och *Vestfold Sandefjord* 18 mars 1952. ”Hvem får Nobels fredspris i år?”
- 38 Albert Schweitzer, *Verfall und Wiederaufbau der Kultur*, s. 20.
- 39 Cornel du Toit, ”Post-Colonialism and the Deconstruction of Moral Imperialism”, *The Legacies of Albert Schweitzer*, s. 12.
- 40 ”Mit dem Geiste der Zeit befinde ich mich in vollständiger Widerspruch, weil er von Missachtung des Denkens erfüllt ist.” i *Aus meinem Leben und Denke*, citerat av Erich Grässer, *Albert Schweitzer als Theologe* (Tübingen, 1979), s. 15.
- 41 Albert Schweitzer, *Das Christentum und die Weltreligionen* (Selly Oak, 1922); Schweitzer, *Verfall und Wiederaufbau der Kultur*; Schweitzer, *Kultur und Ethik*.
- 42 Schweitzer, *Kultur und Ethik*, s. xx–xxi.
- 43 Ordagrant skriver han ”Die große Frage für uns ist also, ob wir dauernd auf die Weltanschauung verzichten müssen, die die Ideale der Vervollkommenung des Menschen und der Menschheit und des ethischen Wirkens in voller Stärke in sich trägt. Gelingt es uns, wieder Weltanschauung aufzustellen, in der ethische Welt- und Lebensbejahung in überzeugender Weise gegeben ist, so werden wir des Kulturniedergangs, der im Gange ist, Herr und gelangen wieder zu wahrer und lebendiger Kultur. Andernfalls sind wir dazu verurteilt, alle Versuche, die Degeneration der Kultur aufzuhalten, scheitern zu sehen. Erst wenn die Wahrheit, dass Erneuerung

- der Kultur nur aus Erneuerung der Weltanschauung kommen kann, in die allgemeine Überzeugung ingår och ein neues Sehen nach Weltanschauung einsetzt, kommen wir auf den rechten Weg." Schweitzer, *Kultur und Ethik* (1923), s. 9.
- 44 *Ibid.*
- 45 Schweitzer, *Ur mitt liv och tänkande* (1936), s. 197–198.
- 46 Bruno Hamnell visar till exempel att det finns idealistiska filosofer verksamma långt in på 1900-talet, Bruno Hamnell, *Two Quests for Unity: John Dewey, R.G. Collingwood, and the Persistence of Idealism* (Lund, 2021).
- 47 Albert Schweitzer, von Reimarus zu Wrede. *Eine Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* (Tübingen, 1906).
- 48 Nils Ole Oermann, *Albert Schweitzer. A Biography* (Oxford, 2016), s. 41–42.
- 49 Oermann återger detta citat, Oermann, s. 38–39.
- 50 Davenport, Manuel M., "The Moral Paternalism of Albert Schweitzer", *Ethics*, 84:2 (Chicago, 1974), s. 116–127.
- 51 Albert Schweitzer, *Das Christentum und die Weltreligionen* (Selly Oak, 1922); Albert Schweitzer, *Die Weltanschauung der Indischen Denker: Mystik und Ethik* (München, 1935); Postumt har ytterligare ett par verk kommit ut, Albert Schweitzer, *Kultur und Ethik in den Weltreligionen* (red. av Ulrich Körtner & Johann Zürcher) (München, 2001) och Albert Schweitzer, *Geschichte des Chinesischen Denkens* (red. av Bernard Kaempf & Johann Zürcher) (München, 2002).
- 52 James Carleton Paget & Michael J. Thate, "Introduction" i Paget & Thate (red.) *Albert Schweitzer in Thought and Action – A Life in Parts* (Syracuse, 2016).
- 53 Albert Schweitzer, *Friede oder Atomkrieg* (München, 1958). Vid första radioutgåvan bar talet rubriken "Appelle an der Menschheit".
- 54 "Kommt es zur Einstellung der Versuche mit Atombomben, so ist dies die Morgendämmerung des Aufgehens der Sonne der Hoffnung, auf die unsere arme Menschheit ausschaut." i Schweitzer, *Friede oder Atomkrieg*.
- 55 "He is a doctor of medicine whose 36 years of selfless pioneering as a missionary to the natives of French Equatorial Africa are a bright highlight in the relations between the white race and the black", i "Reverence for Life" i *Time*.
- 56 Brev från Elling Tjønneland till Albert Schweitzer 30 mars 1948, arkivet i Maison Albert Schweitzer i Günsbach.
- 57 Greta Lagerfelt, *Fyrbåken i urskogen* (Uppsala, 1950).
- 58 Philip M. Fernbach & Leaf Van Boven, "False Polarization: Cognitive Mechanisms and Potential Solutions" *Current Opinion in Psychology* vol 43 (2022), s. 1–6.
- 59 "Reverence for Life" i *Time*.

Referenser

Dagspress

- Aftenposten*, 6 november 1954, morgonupplagan, s. 12 och aftonupplagan, s. 2.
Aftenposten, 22 och 23 november 1954, "Albert Schweitzer og ungdommen" av Max Tau.
Hauresunds Dagblad, 4 november 1954.
Nationen, 8 november 1954.
Nordlands Framtid, 6 mars 1952, "Gi ham Nobels fredspris!".
Verdens Gang, 8 mars 1952, "Fredsprisnavnene".
Vestfold Sandefjord, 18 mars 1952, "Hvem får Nobels fredspris i år?"

Litteratur

- "Albert Schweitzer 1952", *NobelPeaceCenter.org*, <https://peaceprizelaureates.nobelpeacecenter.org/prisvinner/1952-albert-schweitzer> (hämtad 28 februari 2022).
 Carson, Rachel, *Silent Spring* (New York, 1962).
 "Come and Follow Me ...", *Time Magazine*, 50:24 (1947), s. 53–56.
 Davenport, Manuel M., "The Moral Paternalism of Albert Schweitzer" i *Ethics*, 84:2 (Chicago, 1974), <https://www.jstor.org/stable/2380108> (hämtad 22 februari 2022), s. 116–127.
 Fernbach, Philip M. & Van Boven, Leaf, "False Polarization: Cognitive Mechanisms and Potential Solutions", *Current Opinion in Psychology*, vol 43 (2022), s. 1–6.
 Grässer, Erich, *Albert Schweitzer als Theologe* (Tübingen, 1979).
 Hamnell, Bruno, *Two Quests for Unity: John Dewey, R.G. Collingwood, and the Persistence of Idealism* (Lund, 2021).
 Hirdman, Yvonne, "Om genuskontrakt", *Häften för kritiska studier*, 2002:2.
 Jahn, Gunnar, "Award ceremony speech", *NobelPrize.org* (2022), <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1952/ceremony-speech> (hämtad 24 februari 2022).
 Lagerfelt, Greta, *Fyrbåken i urskogen* (Uppsala, 1950).
 "Mythos des 20. Jahrhunderts", *Der Spiegel*, nr 52 (1960).
 Oermann, Nils Ole, *Albert Schweitzer. A Biography* (Oxford, 2016).
 Paget, James Carleton & Thate, Michael J. (red.), *Albert Schweitzer in Thought and Action – A Life in Parts* (Syracuse, 2016).
 "Reverence for Life" i *Time Magazine*, vol. 54, nr 2 (1949), s. 68–74.
 Scheffler, Eben H., "Albert Schweitzer and the Historical Jesus: Reflecting on some Misconceptions", *The legacies of Albert Schweitzer Reconsidered*, Izak Spangenberg & Christina Landman (red.), (Cape Town, 2016), s. 189–217.
 Schweitzer, Albert, *Jean-Sébastien Bach – le musicien-poète* (Leipzig, 1905).
 Schweitzer, Albert, *von Reimarus zu Wrede – Eine Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* (Tübingen, 1906).
 Schweitzer, Albert, *Johann Sebastian Bach* (Leipzig, 1908).
 Schweitzer, Albert, *Das Christentum und die Weltreligionen* (Selly Oak, 1922).
 Schweitzer, Albert, *Kultur und Ethik – Kulturphilosophie Zweiter Teil – Olaus Petri Vorlesungen an der Universität Uppsala* (München, 1923).

- Schweitzer, Albert, *Verfall und Wiederaufbau der Kultur – Kulturphilosophie Erster Teil – Olaus Petri Vorlesungen an der Universität Uppsala* (München, 1923).
- Schweitzer, Albert, *Aus meiner Kindheit und Jugendzeit* (München, 1924).
- Schweitzer, Albert, *Die Weltanschauung der Indischen Denker – Mystik und Ethik* (München, 1935).
- Schweitzer, Albert, *Ur mitt liv och tänkande* (Uppsala, 1936).
- Schweitzer, Albert, *Friede oder Atomkrieg* (München, 1958).
- Schweitzer, Albert, *Kultur und Ethik in den Weltreligionen* (red. av Ulrich Körtner & Johann Zürcher) (München, 2001).
- Schweitzer, Albert, *Geschichte des Chinesischen Denkens* (red. av Bernard Kaempf & Johann Zürcher) (München, 2002).
- Tjønneland, Elling, brev till Albert Schweitzer, 30 mars 1948, arkivet i Maison Albert Schweitzer i Günsbach.
- du Toit, Cornel, "Post-colonialism and the Deconstruction of Moral Imperialism" i *The legacies of Albert Schweitzer*.

Om distinktionen mellan kontinental och analytisk filosofi

Frits Gåvertsson

Introduktion

Under stora delar av 1900-talet kännetecknades den västerländska filosofin av en till synes oöverbryggbar klyfta mellan å ena sidan den ”analytiska” filosofiska traditionen, som dominerade i den engelskspråkiga kultursfären, och å andra sidan den ”kontinentala” filosofiska traditionen, som dominerade i de tysk- och franskspråkiga delarna av kontinenten. Medan den förra enligt många tycktes dra sig tillbaka från livets stora frågor till förmån för välavgränsade tekniska spörsmål rörande logik och språkanalys så omfamnade den senare dessa livsfrågor men utredde dem på ett sätt som, åtminstone för mer analytiskt sinnade filosofer, framstod som medvetet obskyrt och tillkrånglat och som till sin framställningsform stilmässigt påminde mer om poesi än om en (förment) logiskt argumenterande diskurs.

Distinktionen mellan så kallad kontinental och analytisk filosofi – vilken påminner om, eller rent av kan ses som en specialinstans av, C.P. Snows distinktion mellan två kulturer: den naturvetenskapliga mentaliteten och den litterärt bildade intelligention – är än idag central för många filosofers självbild.¹ Ofta är distinktionen så central och djupgående att ökad polarisering i någon mening ter sig som en omöjlighet. Detta trots att distinktionen svårligen låter sig upprätthållas samt tenderar att resultera i tragikomiska stereotyper som hindrar fruktbart samarbete. Dessutom verkar distinktionen

för att osynliggöra en mängd västerländska filosofiska rörelser (både nutida och historiska) som inte enkelt låter sig kategoriseras som det ena eller andra.

Jag utvärderar i detta kapitel en rad idéer om hur distinktionen har uppkommit och bör förstås. Dessutom ställer jag frågan hur vi, som medlemmar av en intresserad allmänhet och ett forskarsamhälle och som filosofihistoriker och filosofer, bör gå vidare för att göra vårt filosoferande så fruktbart som möjligt.

I nästa avsnitt presenterar jag en översiktlig historiografi där jag försöker spåra distinktionens uppkomst. Därefter vänder jag blicken mot utvecklingen i Sverige. Båda dessa historiska avsnitt avslutas med att jag diskuterar händelser – den debatt om den medicinska etikens grundvalar som följde på Macchiariniskandalen respektive den så kallade Sokalaffären – som direkt eller indirekt aktualiserade debatten om distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi i den publika debatten i Sverige och utomlands (debatten inom fältet självt tycks pågå ständigt, om än emellanåt tämligen lågintensivt). I ett sista avsnitt undersöker jag en rad förslag på hur distinktionen bör förstås samt diskuterar vad vi vinner respektive förlorar om vi håller kvar vid distinktionen och hur vi bör gå vidare för att göra vårt filosoferande så fruktbart som möjligt.

Distinktionens tillkomsthistoria

Michael Dummett har liknat uppkomsten av analytisk och kontinental filosofi vid floderna Donau och Rhen, vars respektive källor ligger relativt nära varandra och vars respektive flöden till en början flyter nära nog parallellt, men som sedan tar diametralt olika riktning och till slut rinner ut i olika hav.² Dummetts metafor kan idag framstå som överdrivet polariserande på ett sätt som den inte gjorde i början av 1990-talet, men den rymmer en viktig insikt: Parterna i debatten är oftast ense om vad termerna syftar på och vilka som okontroversiellt räknas som företrädare för respektive läger,³ liksom om det gängse sättet att skriva den västerländska filosofins historia och den västerländska idéhistorien fram till och med den tyska idealismens

inledningsfas. Det de flesta inlägg i debatten om distinktionen istället handlar om är distinktionens ursprung, termernas intentionala innehåll (det vill säga vilket begreppsliggörande termerna är riktade mot), distinktionens vikt och utvärdering av de båda historiska epokerna upplysningen och romantiken (många analytiska filosofer framhåller upplysningens förtjänster, i skarp kontrast till många av sina kontinentala kollegor). Debatten om distinktionens vikt blir relativt ofta ett ställningskrig mellan två diametralt motsatta ståndpunkter: parterna antingen propagerar för en eller annan essentiell skillnad som de menar skapar en oöverbrygglig klyfta eller ifrågasätter distinktionen i grunden på ett sätt som undergräver allt värde i uppdelningen som sådan.⁴

Vi ska titta närmare på en rad förslag på uppäckning av det intentionala innehållet (det vill säga förslag på hur vi bör förstå de mentala representationer termerna är riktade mot) och också, mot slutet av kapitlet, återkomma till frågan om varför, om alls, distinktionen är viktig för oss i egenskap av medlemmar av en intresserad allmänhet och ett forskarsamhälle och som filosofihistoriker och filosofer, men först något om distinktionens tillkomsthistoria.

Om vi tar föreställningen att distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi skulle ha haft sin upprinnelse i skiftande inställningar till upplysningsprojektet på allvar, kan vi konstruera utvecklingen som en räkka skiftande inställningar till Kants försök: att som svar på "upplysningens kris" föra samman allt mänskligt tänkande och all mänsklig kunskap under en övergripande universell normativ intersubjektivt giltig struktur och den sönderdelning av denna struktur som den post-kantianska idealismen innebar.⁵ För det första fanns det reaktioner som framhävde perspektivets (Nietzsche), individualitetens (Kierkegaard) och historiens (Hegel) betydelse som föregångare till kontinentala tankegångar. För det andra kan vi se nykantianska försök att rädda den matematiska naturvetenskapens tillgång till en extern yttervärld – via en återgång till epistemologin på metafysikens bekostnad genom en omtolkning av Kants transcendentala logik i termer av ren logik [*reine Logik*] – hos tänkare som Bolzano och Frege som föregångare till den analytiska filosofin.

Vi kan då följa Michael Dummett i att se Gottlob Frege som den analytiska filosofins anfader medan den kontinentala traditionen snarare tar Edmund Husserl och den med honom framväxande fenomenologin som sin utgångspunkt, vilket ger oss en åtskillnad mellan å ena sidan analytiskt logikvurmande och å andra sidan kontinentala fenomenologiska tankegångar (med en åtföljande distinktion mellan vetenskapliga och hermeneutiska världsåskådningar).

Bilden kompliceras dock av den nära kopplingen mellan Frege och Husserl. Båda lutar sig mot Bolzano i sina förståelser av det mentala som analyserbart och Brentano i sina förståelser av intentionalitet, och båda använder denna grund för att tillbakavisa skepticism, relativism och reduktiv psykologism (det vill säga idén att alla logiska och filosofiska problem kan reduceras till psykologiska mekanismer). Frege och Husserl kan således sägas förenas i en vägran att reducera filosofin till de empiriska vetenskaperna. Om vi dock betänker att det var först i och med Heidegger, snarare än med Husserl, som fenomenologin fick en mer perspektivberoende framtoning och genuint transhistoriska validitets- och sanningsanspråk övergavs till förmån för en mer ontologisk historicitet kan dock historieskrivningen räddas. Det är mot bakgrund av en sådan historieskrivning, som talar i termer av gemensamma rötter och en gemensam fiende, som Michael Dummett ser en möjlighet till om inte försoning så i alla fall samförstånd.⁶

Ett annat sätt att se på hur distinktionens ursprung står att finna i skiftande inställningar till, eller förståelser av, Kants försök att lösa upplysningens kris, är att ta fasta på vilka delar av Kants skrifter – i synnerhet vilken eller vilka av hans tre kritiker: *Kritik av det rena förnuftet* (1781, 1787), *Kritik av det praktiska förnuftet* (1788) och *Kritik av omdömeskraften* (1790) – som ses som centrala eller i någon mening grundande för den egna verksamheten.

Ser vi i Kant ett försök att motbevisa humeansk skepticism är det lätt att fokusera på *Kritik av det rena förnuftet* och se hela Kants filosofiska projekt – den transcendentala deduktionen av kategorier – som i grunden epistemologiskt. Det var så både nykantianer

och senare filosofer såsom Peter Frederick Strawson förstod Kants projekt och i den formen stöptes mycket av den angloamerikanska Kantreceptionen.

Om vi däremot tar fasta på *Kritik av omdömeskraften* framstår Kants projekt snarare som ett försök att överbrygga klyftan mellan det rena förnuftet och det praktiska förnuftet, det vill säga den förmodade klyftan mellan teori och praktik. Så mottogs Kant av de tyska idealisterna och så mottogs Kant också i stor utsträckning inom den framväxande kontinentala traditionen.⁷ Om vi betraktar Kants kritiska filosofi som en upplysningsfilosofi enligt vilken förnuftet är kapabelt att kritiskt granska allting, så föds lätt också tanken att förnuftet är kapabelt till att granska sig självt. Det är denna idé om förnuftets möjlighet till självgranskande, eller som metakritiskt granskande av sitt eget väsen, som ligger till grund för rörelser såsom *Sturm und Drang* och den tyska romantiken och som påkallar den sorts kritik av Kant som vi hittar hos tänkare såsom Jacobi och Hegel, nämligen att Kant är överdrivet formalistisk och dualistisk.

När väl idén om en förnuftets metakritik av sig självt utkristalliserat sig för den med sig oron att den skepticism och påföljande nihilism som Kants filosofiska projekt var tänkt att överkomma återuppstår på den högre, metakritiska, nivån. Den kontinentala traditionen kan ses som ett försök att komma till rätta med, eller upphäva, detta problem, antingen genom att välja sida mellan det rationella och det irrationella eller genom att försöka överbygga denna dualitet. Om vi accepterar bilden av distinktionens uppkomst som en skillnad mellan de som fokuserar på Kants *Kritik av det rena förnuftet* (analytiska filosofer) och de som tar fasta på faran med skepticisms återintåg givet förnuftets granskande av sig självt och antingen försöker upphäva denna spänning eller ta ställning mellan det rationella och det irrationella (kontinentala filosofer) kan vi se tänkare såsom Kierkegaard, rörelser såsom existensialismen och debatter såsom den mellan modernister och postmodernister som grundade i föreställningen om att ett val mellan rationaliteten eller irrationaliteten måste göras. På samma sätt kan vi förstå rörelser såsom den tyska idealismen och

tänkare såsom Marx, Freud och Heidegger som att de söker efter en överordnad princip som kan överbrygga det kantianska systemets inneboende dualism (vilken kan ses som ett utslag för en grundläggande problematik i det västerländska tänkandet som sådant). Med ett sådant synsätt är skillnaden mellan analytisk filosofi och kontinental filosofi skillnaden mellan å ena sidan tänkare som främst motiveras av sökandet efter ett säkert sätt för oss att komma i kontakt med den medvetandeoberoende verkligheten och å andra sidan tänkare som snarare oroas av en kluvenhet i det mänskliga tänkandet som sådant.

Det är bara om distinktionen mellan kontinental och analytisk filosofi ses som i huvudsak en fråga om ett hermeneutiskt-fenomenologiskt betraktelsesätt kontra ett naturvetenskapligt som historiemedvetenhet och historiskt filosoferande blir essentiellt för en framgångsrik filosofi – och sådant ses ofta som kännetecknande för kontinentala filosofer (medan analytiska filosofer kritiserats för att sakna denna typ av historisk medvetenhet). Andra kontinentala projekt, att överbrygga kantianska dualismer, propagera för ett existentiellt val mellan rationalism och irrationalism etc., kan helt klart genomföras utan krav på självreflexiv historisk medvetenhet.

Ett annat sätt att komma åt polariseringen och distinktionen den vilar på – som är fullt kompatibelt med de tidigare nämnda – är att titta på hur, när och på vilka sätt beteckningarna ”analytisk filosofi” och ”kontinental filosofi” började användas. Termen ”analytisk filosofi” verkar ha börjat vinna terräng under 1930-talet. R.G. Collingwoods *An Essay on Philosophical Method* från 1933 är ett tidigt exempel på när beteckningen ”analytisk filosofi” började användas, men Ernest Nagels reseskildring ”Impressions and Appraisals of Analytic Philosophy in Europe” brukar framhållas som den text som satte tonen för begreppsanvändningen (Nagel såg det som utmärkande för analytisk filosofi att den tog avstånd från stora filosofiska system till förmån för ett naturvetenskapsvänligt klargörande av begrepp genom analys och därmed också ett intresse för filosofisk metodologi).⁸ Arthur Paps *Elements of Analytic Philosophy* från 1949 sägs ha varit den text som ledde till ett mer allmänt och utbrett bruk av begreppet.⁹

Om ”analytisk filosofi” är en beteckning som dess företrädare satt på sig själva så är ”kontinental filosofi” snarare en pejorativ beteckning på den förmodade Andre, även om försök till lingvistisk reappropriering görs fortlöpande och är långt komna. Till saken hör också, som så ofta är fallet när ett begrepp används för att beteckna det som avviker från en själv, att det som faller under beteckningen är en brokig skara tänkare (varav långtifrån alla skulle betraktas eller se sig själva som filosofer), tankestilar, temperament och metoder. Det finns till exempel mycket lite som länkar samman Hegel och Kierkegaard (vid sidan av viss gemensam terminologi, som den senare allt som oftast använder ironiskt). ”Kontinental filosofi” blir alltså, givet ett synsätt som tar fasta på begreppsanvändningens lingvistiska historia, ett samlingsnamn tänkt att innefatta bland annat tysk idealism och romanticism (representerad av tänkare såsom Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher, Schopenhauer), företrädare för ”misstankens hermeneutik”¹⁰ (Feuerbach, Marx, Nietzsche, Freud, Bergson), fenomenologer (Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty, Levinas), existentialister (Sartre, de Beauvoir), hermeneutiker (Gadamer, Ricoeur), Frankfurtskolan (Benjamin, Horkheimer, Adorno, Marcuse, Habermas), strukturalister (Lévi-Strauss, Lacan, Althusser), poststrukturalister (Foucault, Derrida, Deleuze), postmodernister (Lyotard, Baudrillard) och feministiska filosofer (Irigaray, Kristeva).

Att den kontinentala filosofin utgörs av en samling rörelser som har mycket lite gemensamt blir mindre oroande om vi kan ge en tydlig definition av ”analytisk filosofi” – då förenas rörelserna i alla fall av att de är icke-analytiska (vilket så klart kan tyckas vara en klen tröst). En inflytelserik strategi av denna typ hittar vi hos P.F. Strawson. Han karaktäriserar den kontinentala traditionen i vaga termer – den söker efter nya perspektiv på den mänskliga existensen – men ger en mer rigorös karaktärisering av den analytiska traditionen: den tillämpar begreppsanalytiska metoder.¹¹ Dock är han alltför medveten om förändringar inom den analytiska filosofin för att kunna se en tillfredsställande essentiell definition av ”analytisk filosofi”. Detta hindrar oss inte från att se ”analytisk filosofi” som ett Wittgensteinskt ”öppet

begrepp", ett begrepp vars applikationsvillkor kan behöva omprövas och korrigeras när dess ursprungliga användning utmanas, eller från att för tydlighetens skull vilja "stänga" begreppet genom att frysa betydelsen. Panu Raatikainen förordar att etiketten "analytisk filosofi" ska förbehållas den historiska rörelse som såg filosofins uppgift som språklig analys och klargörande av mening – i stora drag från Frege och Russells logiska arbeten till och med vardagsspråksfilosofin, ofta på tyska kallad *sprachanalytische Philosophie*.¹²

Denna tydliga och stängda definition av "analytisk filosofi" inskränker dock möjligheterna att tillämpa begreppet på de senare utvecklingar som brukar anses falla inom begreppet. Raatikainen föreslår att vi ska tala om "den historiska analytiska filosofin" ungefär på samma sätt som vi talar om barocken inom musiken eller den klassiska tragedin, alltså som tidsligt och innehållsmässigt klart avgränsade genrer, stilideal eller regler för en praktik. Men vill vi inte också kunna tala om den analytiska filosofin som en nu levande tradition stadd i ständig utveckling? Om vi vill det kan vi lyfta fram prototypiska, eller exemplariska, företrädare, men den strategin stöter så gott som genast på problem i form av gränssfall. Den inbjuder också till att prototyperna omvandlas till stereotyper, vilket riskerar att spåda på polariseringens problematiska aspekter ytterligare.¹³ Jag återkommer nedan till försöken att definiera eller karaktärisera "analytisk" respektive "kontinental" filosofi.

Att se 1930-talet som det årtionde under vilket polariseringsprocessen startade är lockande med tanke på den stora samarbetsvillighet, eller i alla fall ömsesidiga respekt som, med klart lysande undantag, hade kännetecknat den västerländska filosofihistorien fram till dess. Ett viktigt bidrag i skildrandet av den europeiska filosofins utveckling på 1930-talet är Michael Friedmans *A Parting of the Ways. Carnap, Cassirer, and Heidegger* från 2000.¹⁴ Friedman tar som utgångspunkt den konferens och tillhörande intensivkurs som hölls i Davos i Schweiz mellan den 17 mars och 6 april 1929 i syfte att bygga broar mellan franskspråkiga och tyskspråkiga intellektuella. Huvudtalare vid konferensen var Ernst Cassirer, vid tiden en ledande

Kantspecialist som var på väg att göra sig ett namn på allvar med sin nyligen fullbordade *Philosophie der symbolischen Formen* i fyra band (1923–1929), och Martin Heidegger, som bara två år tidigare hade utkommit med sitt monumentalverk *Sein und Zeit* och som därmed var på god väg att ta Edmund Husserls plats som den fenomenologiska rörelsens självklara ledargestalt.

Heideggers anförande, en kommentar på Kants *Kritik der reinen Vernunft* i öppen opposition mot den tolkning som företrädades av de så kallade Marburgkantianerna (som Cassirer var nära förknippad med), bevittnades av ingen mindre än Rudolf Carnap, en av de främsta förespråkarna för Wienkretsens logiska positivism.

Friedman argumenterar för att det vore ett misstag att läsa in alltför mycket av en politisk dimension i mötet i Davos. Visserligen framstår den urbane judiske Cassirer, själva sinnebilden av det välbärgat kosmopolitiskt liberala republikanska Tyskland med dess bildningsideal och en försvarare av Weimarrepubliken, och den agrar-katolske Heidegger, som kan ses som försvararen av (och den store interne kritikern av) den framväxande nationalsocialismen, som varandras politiska motsatser. Men den ömsesidiga respekt de hyste för varandras arbeten vid denna tid talar emot en politisk förståelse av uppdelningen mellan kontinental och analytisk filosofi.¹⁵

Samtidigt är det närmast paradoxalt så att 1930-talet också kan betraktas som starten för polariseringsprocessen av just politiska skäl. Det går nämligen inte att blunda för att mycket angloamerikanskt motstånd mot kontinental filosofi har varit politiskt motiverat. Det må vara förenklat att se stora kontinentala förgrundsfigurer såsom Hegel, Nietzsche och Heidegger som besvärande germanska på ett sätt som reducerar dem till symboler för i tur och ordning autokratisk preussisk militarism (samt, genom marxistiskt förvaltande, ett begynnande kommunistiskt hot), protonazism och oförblommerat nationalsocialistisk karriärism, men faktum kvarstår att detta deras arv framstod som djupt problematiskt.

Att se distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi som politisk har den fördelen att klyftan mellan analytisk och kontinental

filosofi minskar i takt med att försoningsarbetet fortskrider i form av försök att se bortom protonazistiska aspekter hos tänkare som Nietzsche (Walter Kaufmanns *Nietzsche. Philosoph, psychologist, antichrist* från 1950 är ett tidigt sådant försök) och ett ökat intresse för den tidiga brittiska Hegelreceptionen, för att ta två tydliga exempel på försök att se bortom protonazistiska aspekter hos tänkare som Nietzsche och Hegel. Att ge distinktionen en politisk dimension öppnar också upp för att inlemma senare förändringar i historieskrivningen. Vi kan till exempel se de tidiga bråken mellan anglohegelianska tänkare såsom Bradley och Green och utilitarister såsom Sidgwick som tidiga utslag av en begynnande politisk polarisering.¹⁶ Om vi konstruerar den historiska debatten mellan anglohegelianer och utilitarister i politiska termer öppnar det upp möjligheter för oss, som inte deltar i denna historiska politiska situation, att se saken i ett annat ljus som kanske inte innebär att vi måste välja sida.

Om vi fokuserar på den senare änden av den historiska utvecklingen kan vi se en rad utvecklingar inom den analytiska filosofin – såsom dygdetikens, den tillämpade etikens, och den politiska filosofins återkomst inom den praktiska filosofin och kritiken av den logiska positivismen och återgången till metafysiken inom den teoretiska filosofin – som begynnande försök till försoning som utmanar polariseringen och inbjuder till samarbete över de tidigare oöverbryggliga gränserna.

Sammanfattningsvis hade distinktionen och den påföljande polariseringen mellan analytisk och kontinental filosofi sin upprinnelse i uppgörelsen med Kants kritiska filosofi och utkristalliserades undan för undan från 1930-talet och framåt tills den blev allmänt accepterad under det sena 1940-talet. Distinktionens vikt nådde sin kulmen under 1900-talets tre sista årtionden. Det tydligaste uttrycket för detta var den så kallade Sokalaffären.

Med början på 1970-talet fick en rad franska tänkare som närmast ansågs ha överskridit sitt bästföredatum i hemlandets intellektuella liv, såsom Jacques Derrida, Jean Baudrillard, Jacques Lacan, Gilles Deleuze, Michel Foucault, Jean-François Lyotard, Julia Kristeva och Louis Althusser, en enorm akademisk stjärnstatus i USA som

undergroundhjältar. François Cusset liknade dem i sin *French theory. How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co. Transformed the Intellectual Life of the United States* vid hjältarna i en westernfilm med allt vad det innebär av stjärnglans och kulturellt inflytande inte bara på det akademiska livet utan också på populär- och finkulturen.¹⁷ Reaktionen från mer vetenskapsivrande håll lät inte vänta på sig. Fysikern Alan Sokal publicerade 1996 en lång artikel med titeln "Transgressing the boundaries: Toward a transformative hermeneutics of quantum gravity" i den ansedda tidskriften *Social Text*.¹⁸ Artikeln var i själva verket en pastisch, fylld av pseudovetenskapliga formler och citat från franska intellektuella, ämnad att dra ner byxorna på vad Sokal såg som "postmodern" intellektuell arrogans och avvisande av upplysningsideal hos amerikanska intellektuella och akademiker på vänsterkanten. Sokal avslöjade sedan sin bluff i tidskriften *Lingua Franca*, och den debatt som följde kännetecknades av en extrem form av polariseringen mellan naturvetenskaplig mentalitet och bildad intelligencia. Framför allt kännetecknades den, liksom Sokals utlösande artikel hade gjort, av oförstånd av och för den Andre. Det är också så att den hermeneutiska situationen (det vill säga våra möjligheter att tolka händelseförloppet utifrån våra respektive förståelsehorisonter) utmärks, vilket Jean-François Lyotard har påpekat, av en ojämlikhet: poetiskt stilistiska kontinentala filosofer är ofta villiga att acceptera ett matematisk-logiskt framställningssätt som en typ av avskalat elegant poesi i sin egen rätt, men hårdföra logiker och naturvetare är i allmänhet långt mindre benägna att acceptera poesins logik.¹⁹

Det är talande att även om försök till skandaler liknande Sokalaffären med jämna mellanrum dyker upp i media så har polariseringen i någon mening gått från att vara en inomfilosofisk angelägenhet till någonting som kanske främst berör hur föreställningar om "post-truth" och politisk polarisering av den typ som behandlas i Bruno Hamnells bidrag till denna antologi formar den offentliga debatten, och som ligger långt ifrån, och många gånger framstår som rena förvanskningar av, den akademiska debatt där tankeströmningarna en gång uppstod.

Distinktionen i en svensk kontext

I en svensk kontext har distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi enligt Carl-Göran Heidegren varit vad Martin Kusch kallar ett filosofiskt faktum – det vill säga så allmänt accepterad att den återfinns genomgående i grundläggande läroböcker, inte kan förbigås av någon som är verksam inom fältet samt kan användas utan ytterligare argumentation för att stödja nya utsagor – eller vad Bourdieu kallar en fältspecifik *doxa* – det vill säga ett vetande som i uttalad eller outtalad form bidrar till att strukturera ett någorlunda avgränsbart socialt fält, såsom universitetsfilosofin – sedan åtminstone det tidiga 1970-talet.²⁰ Dessa vetenskaps sociologiska klassificeringar säger inte någonting om distinktionens förmodade essens eller förklarar hur den svenska universitetsfilosofin hamnade i detta läge, men de tecknar en bild av den svenska universitetsfilosofins allmänna tillstånd i relation till distinktionen under andra halvan av 1900-talet i Sverige.

Att den analytiska inriktningen mottogs positivt i den svenska 1900-talsfilosofin kan förklaras dels av att det efter andra världskrigets slut skedde en allmän vändning från tyskspråkig och mot angloamerikansk kultur, dels av att Uppsalafilosofin (ett inhemskt försök att vetenskapliggöra filosofin som en reaktion på tidigare idealistiska strömningar såsom boströmianismen) delade många av den analytiska filosofins huvudsatser.²¹ Att Uppsalafilosofin hade så mycket gemensamt med den begynnande analytiska filosofin, till exempel vetenskapsivrande kombinerat med logisk analys, gjorde att den sistnämnda initialt fick ett något svalare mottagande, men också blev livskraftigare och fick stå oemotsagd längre, i Sverige än i andra länder. Det kan vi se, menar Carl-Göran Heidegren, om vi ställer exempelvis Gunnar Oxenstiernas *Vad är Uppsalafilosofien?* från 1938, som vill dra en skarp gräns mellan den inhemska Uppsalafilosofin och utvecklingar utomlands,²² mot Ingemar Hedenius *Om rätt och moral* från 1941, som ser Uppsalafilosofin som en parallellföreteelse till utvecklingar i Cambridge och Wien.²³ I Sverige etablerades alltså distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi stegvis, det

bildades en kanon (med allt vad det innebär av avståndstagande) och till slut stod den analytiska filosofin på så säker grund att den var i det närmaste allenarådande i den svenska akademiska filosofin.²⁴ Att den analytiska filosofin inte togs emot som någonting fundamentalt nytt och omstörtande innebar att den fick tid att växa in i sin särställning, vilket verkar ha gjort rörelsen livskraftigare.

Detta mönster, att en filosofisk inriktning blir mer långlivad om dess initiala mottagande är svalare, återkommer genom filosofins historia. Ett slående exempel är att idealistiska strömningar har levt kvar genom utbyte med andra traditioner i en amerikansk kontext fram till våra dagar.²⁵ Den inhemska pragmatiska traditionen i USA kunde leva sida vid sida med mer idealistiska och perfektionistiska strömningar såsom transcendentalisterna (med tänkare såsom Ralph Waldo Emerson, Henry David Thoreau, Herman Melville och Margaret Fuller i spetsen) eftersom uppgörelsen med idealismen blev mer lågmäld än i Oxford (även om visst idealistiskt tankegods lever kvar även där, om än i något förändrad form).²⁶

Den särställning som den analytiska filosofin fick ledde med tiden till en tendens, som till viss del fortfarande består, att självidentifierade analytiska filosofer klassificerar allt som de vill ta avstånd från som "kontinentalt", även när det finns stora likheter med deras egen position. Till exempel vänder sig Konrad Marc-Wogau, Gunnar Aspelin, Anders Wedberg och Ingemar Hedenius – för vilka Wienkretsen, Cambridgekretsen och Uppsalafilosofin utgör respektabel vetenskaplig filosofi – mot ovetenskaplig filosofi, med vilket de menar en triad bestående av marxism, (ny)thomism, och existentialism (ibland läggs också "spekulativ filosofi" till dessa tre).²⁷ Mycket av den marxistiska filosofin var, sitt ursprung i hegelianska tankar till trots, ett försök att göra filosofin vetenskaplig på ett sätt som liknar den analytiska filosofin. Därtill finns det metodologiska likheter mellan den framväxande analytiska filosofin och (ny)thomismen, likheter som är så påtagliga att de kom att utvecklas i en egen rörelse vars grundläggande idé var att sammanföra katolsk thomism med analytisk filosofi i den så kallade analytiska thomismen (och på så sätt återupprepa Thomas bragd att föra samman den katolska läran med

filosofin).²⁸ Dessutom kan existentialismen sägas vara sprungen ur samma tidsanda som, och ha stora likheter med, både Uppsalafilosofin och den filosofi som växt fram i Oxford i det att dessa riktningar är värdeteoretiska projektivismen (vi projicerar värde på en värdefri medvetandeoberoende yttervärld, snarare än att vi upptäcker värden i denna) samt i det att de vill ta avstånd från ovetenskaplig metafysisk värderealism i alla dess former.²⁹ För existentialister såsom Camus, Sartre och de Beauvoir är människan tvungen att projicera mening och värde på en öde och tom värld, en inställning som återfinns inte bara hos Oxfordfilosofer såsom R.M. Hare (och senare utvecklingar hos J.L. Mackie, Richard Joyce och Jonas Olson) utan också ledargestalter inom Uppsalafilosofin såsom Hägerström.³⁰

När ett filosofiskt tankesätt får fäste på det sätt som den analytiska filosofin fick i Sverige under 1900-talet sker interna förändringar. Efterträdarna till dessa grundare av den analytiska filosofin drar sitt strå till stacken och ursprungsproblemen kan komma att glömmas bort till förmån för nya utmaningar. Så här skrev Mats Furberg 1997 i förordet till *CaOx. Språkanalytisk filosofi i Cambridge och Oxford till 1970*:

Vid seminarier under 90-talets första år gjorde jag en upptäckt som skakade om mig: doktorander med flera allvarliga år i filosofiämnen bakom sig hade inte satt sig in i G.E. Moore! Vid mitt universitet! Där jag i mer än ett årtionde hade varit ensam filosofiprofessor!³¹

Det är naturligt att en tanketradition utvecklas och att dess äldre företrädare oroar sig för att traditionens ursprung ska glömmas bort så att traditionen går miste inte bara om sin historia utan också om sina ursprungliga värderingar och sitt ursprungliga värde. Den analytiska filosofins metoder och frågeställningar har under senare tid utvecklats på ett så mångfacetterat sätt att det numera är svårt att peka på någon hård kärna av gemensamma drag eller identifiera grundläggande skillnader gentemot andra filosofiska traditioner – inklusive den kontinentala. Detta föder tanken att det skulle vara

nära nog omöjligt att definiera ”analytisk filosofi” på något annat sätt än som en levande tradition. Tillsammans med det faktum att traditionen nu är så pass gammal att vissa framsynta individer har känt att det är meningsfullt och möjligt att skriva dess historia, har lett till att ”den analytiska filosofins historia” numera är en mycket aktiv filosofihistorisk genre där filosofer och filosofihistoriker på allvar har börjat göra upp med disciplinens ursprung och historielöshet.

Distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi verkar dock vara särskilt livaktig i Sverige. Kanske har det att göra med att ett litet akademiskt samfund blir tvunget att specialisera sig, och kanske är det också så att diasporan lättare radikaliserar? Det är hur som helst inte enbart inom det fackfilosofiska fältet som distinktionen har visat sig vara ovanligt motståndskraftig.

I kölvattnet av Macchiariniskandalen – avslöjandet att kirurgen Paolo Macchiarini gjort sig skyldig till omfattande oredlighet i forskning under sin tid på Karolinska Institutet på ett sätt som, vid sidan av frågor gällande patientsäkerhet, informerat samtycke och vetenskaplig praktik, väckte frågor om tystnadskultur, grupptänk och konkurrenssituationen i forskarvärlden (se Thomas Kaiserfelds kapitel i denna antologi) – utbröt en debatt om etikens grundläggande förutsättningar och hur den filosofiska etiken bör bedrivas. Den inleddes med en artikel i den numera nedlagda tidskriften *Modern Filosofi* med rubriken ”Oense om allt” där Torbjörn Tännsjö, som förespråkade en analytisk-filosofisk ansats, och Hans Ruin, som förespråkade en kontinentalfilosofisk inställning, samtalande om sin syn på filosofi och filosofisk praxis. Debatten som följde var på många sätt ett typexempel på polarisering som ett resultat av en kris: nyanser arbetades bort tills uppdelningen nådde sin renaste form.³² Kanske ligger en del av förklaringen till detta i den identitetsskapande funktion som distinktionen har haft för många filosofer, och kanske är denna funktion extra viktig i ett litet land med små institutioner som, på gott och ont, är tvungna att specialisera sig och där möten med den Andre blir nära nog en omöjlighet.

Slutord

Låt oss avsluta genom att titta på några av de vanligaste förslagen på hur distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi bör förstås för att sedan ställa oss frågan vad vi vinner eller förlorar om vi håller kvar vid distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi eller kastar distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi på historiens sophög.

Det påpekas ofta att termerna ”analytisk” och ”kontinental” ger prov på viss förvirring i och med att de blandar samman geografi och metodologi. Bernard Williams påpekande att det är ”absurt att beteckna filosofiska olikheter med dessa två etiketter. Förutom att de innebär en märklig korsklassifikation – lite som att någon skulle dela in bilar i kategorierna ’framhjulsdrivna’ och ’japanska’ – är termerna allvarligt vilseledande eftersom de döljer det faktum att den analytiska filosofins ursprung står att finna på den europeiska kontinenten”,³³ är vida citerat.

Williams har rätt i att den analytiska filosofin delvis har sitt ursprung på kontinenten, men samtidigt ligger det någonting i att analytisk filosofi utmärks av att den är analytisk i ordets bokstavliga bemärkelse: den delar sönder komplex i mindre delar (gr. *analysis*, att upplösa).³⁴ Det gäller såväl den mer metafysiska analysen i Bertrand Russells och George Edward Moores tidiga arbeten, de logiska positivisternas reduktiva analyser, vardagsspråksfilosofins lingvistiska analyser och begreppsanalysen.

Ända från början har filosofin i sin helhet varit nära sammanbunden med analys på åtminstone två sätt: vi kan hitta så kallade dekompositionella analyser (eng. *decompositional analysis*), en begreppsanalys som delar upp ett begrepp i dess beståndsdelar, i Sokrates utfrågningar och i Aristoteles definitioner (till exempel ”människan är ett rationellt [och socialt] djur”). Hos Aristoteles, Spinoza och Descartes hittar vi också regressiva analyser (eng. *regressive analysis*), som leder propositioner i bevis genom att arbeta bakåt mot de grundsatser från vilka propositionerna kan härledas som teorem.

Dekompositionell och regressiv analys kan kombineras, som när Leibniz försöker ge en algoritm för bådadera.³⁵

Leibniz analys var platonisk till sin natur (den fokuserade på begreppens inbördes relationer) och Descartes i någon mening ontologisk (den försökte avtäcka verklighetens yttersta natur). De brittiska empiristernas analyser, såsom Lockes försök att dela upp komplexa idéer i deras enklare beståndsdelar, var psykologisk-epistemologiska (de försöker avtäcka det mänskliga medvetandets, snarare än hela verklighetens, natur). Kants och de efterföljande idealisternas projekt kan liknas vid de brittiska empiristernas, med den skillnaden att idealisterna intresserar sig för medvetandets form istället för dess innehåll.³⁶

Kanske kan vi komma runt problemen med en alltför vid förståelse av "analys" genom att precisera att det är en analys av språket som den analytiska filosofin ägnar sig åt. I kontrast till det har mycket så kallad kontinental filosofi antagit en mer syntetiserande karaktär. Det finns historiskt stöd för att se den begreppsanalytiska metoden som central för analytisk filosofi: den nordamerikanske vetenskapsfilosofen Ernest Nagel framhävde den begreppsanalytiska metoden, tillsammans med en affinitet med naturvetenskapen och avsaknaden av ett intresse för de filosofiska problemens historia, när han efter en Europaresa 1935 rapporterade om sina intryck av den framväxande nya "europeiska analytiska filosofi" som han hade mött i "Cambridge, Wien, Prag, Warszawa och Lwów".³⁷

De två traditionerna skiljer sig åt stilistiskt, men det kan knappast vara den viktigaste skillnaden – i så fall hade polariseringen och den påföljande försoningsproblematiken varit en ren översättningsfråga. Däremot kan det vara fruktbart att vidga stilbegreppet till att inkludera vad Ludwik Fleck kallar tankestilar (ty. *Denkstil*): ett kollektivs utbyte av idéer genom en rad sätt att förstå (och missförstå) fenomen på som med tiden utkristalliserar sig till ett gemensamt sätt att tänka på världen på.³⁸ Tankestilar utvecklar sig enligt Fleck i professionella miljöer, såsom den akademiska, till *tankekollektiv* (ty. *Denkkollektiv*). Kanske kan vi se kontinental och analytisk filosofi som två olika tankekollektiv och polariseringen dem emellan som ett uttryck för

den inkommensurabilitet som Fleck menar ofta gäller mellan olika tankekollektiv (på grund av att det som är viktigt, sant eller uppenbart för medlemmarna i ett tankekollektiv är oviktigt, falskt eller meningslöst för medlemmarna i ett annat). Detta synsätt är dock problematiskt av flera anledningar. Dels verkar vetenskapligt kunskapssökande och faktainsamlande vara viktigt för Fleck på ett sätt som kanske inte kan förlikas med filosofin om vi ställer oss skeptiska till att det kan ske verkliga framsteg inom denna praktik. Dessutom är den analytiska och den kontinentala filosofin för stora för att karaktäriseras som tankestilar i sig själva. De framstår snarare som löst sammansatta helheter som i sin tur består av mindre tankestilar. Det största problemet är dock att även om en sådan vetenskapssociologisk kategorisering kan vara till hjälp så måste den till syvende och sist fyllas med innehåll, vilket för oss tillbaka till vår huvudfråga, det vill säga vad kännetecknar analytisk respektive kontinental filosofi.

Om form eller stil inte för oss så särskilt mycket närmare användbara definitioner av de två riktningarna kanske vi bör fokusera på innehåll och framträdande teman. David E. Cooper har hävdat att de mest inflytelserika tänkarna i den kontinentala traditionen är intresserade av kulturkritik, skärskådande av grundantaganden som ligger bakom våra sociala praktiker och Jagets förmodade fall på ett sätt som deras analytisk-filosofiska kollegor inte är.³⁹ Men som Neil Levy påpekar är kulturkritik någonting som alla filosofer måste befatta sig med, åtminstone om de befattar sig med socialfilosofi, etik, politisk filosofi och liknande.⁴⁰ Och de teman som Cooper nämner är mycket riktigt mer framträdande i den kontinentala traditionen, men de saknas på intet sätt i den analytiska.

Kanske måste alla försök vi gör att karaktärisera de båda traditionerna vara sådana att de kommer att handla om grad- snarare än artskillnader. Det för också med sig att en rad filosofer kommer att vara svärplacerade, vilket inte nödvändigtvis är ett problem.⁴¹

På ett sätt kan distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi sägas gå emot god filosofisk sed. Bör vi inte läsa, förstå och utvärdera de filosofer vi talar om innan vi klassificerar dessa i det ena eller andra lägret? Vi bör fråga oss vilka skäl, förnuftsmässiga och

praktiska, vi har att hålla fast vid distinktionen. Det är en diskussion som bör föras fortlöpande, och jag vill avsluta med att påpeka att om vi förlitar oss alltför mycket på distinktionen mellan analytisk och kontinental filosofi riskerar vi att förbise mer finkorniga uppdelningar, som många gånger är mer användbara. Det kan säga mer att beskriva Paul Ricœur som hermeneutiker än som kontinentalfilosof, och Rosalind Hursthouse är det kanske mer träffande att beskriva som en nyaristotelisk dygdetiker än som en analytisk filosof, och så vidare.

Kategorierna ”analytisk filosofi” och ”kontinental filosofi” kan vara belysande, förutsatt att vi inser att de betecknar icke-väldefinierade kluster av metafilosofiska antaganden i ständig utveckling, men vi bör fråga oss om inte mer specialiserade eller finkorniga kategoriseringar egentligen tjänar våra syften bättre, i synnerhet när vi har att göra med tänkare och traditioner som befinner sig i gränslandet. Det gäller oss alla, oavsett bakgrund och traditionstillhörighet.

Noter

- 1 Charles Percy Snow, *The Two Cultures and the Scientific Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001 [1959]).
- 2 Michael Dummett, *Origins of Analytic Philosophy* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1993), s. 193.
- 3 Analytisk filosofi är sådan som drar inspiration från Frege, Russell, Moore, Carnap, Barcan Marcus, Ryle, Ayer och Anscombe och som publiceras i tidskrifter som *Mind*, *Analysis* och *Philosophical Studies*, medan kontinental filosofi kan spåras tillbaka till förgrundsgestalter såsom Husserl, Heidegger, de Beauvoir, Levinas, Derrida, Foucault, Kristeva, Lyotard, Deleuze, Irigaray och Butler och publiceras företrädesvis i bokform. Publiceringskanalerna är inte oviktiga eftersom det stramare artikelformatet lämpar sig för debatter om argumentstrukturers detaljer och välvärnsade problem medan hela böcker snarare inbjuder till att ställa hela system, betraktelsesätt eller livsåskådningar mot varandra (och filosofiska uttryck ses där som uttryck för Jaget). Om detta se Kevin Mulligan, ”Introduction: On the History of Continental Philosophy”, *Topoi* 10:2 (1991), s. 115–120.
- 4 För en utförlig diskussion se James Chase & Jack Reynolds, *Analytic versus Continental: Arguments on the Methods and Value of Philosophy* (Durham: Acumen, 2011), s. 1–9.
- 5 ”Upplysningens kris” är den kris som uppstod när upplysningsivrrarna insåg att den nya vetenskapen och den förnuftstilltro de förespråkade hotade att underminera de religiösa och moraliska föreställningar och praktiker som upplysningsprojektet till en början hade avsett att ge en fast grund.

- 6 Se Michael Dummett, *Origins of Analytic Philosophy* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1993).
- 7 För en mer detaljerad och fylld historieskrivning i denna anda se Simon Critchley, *Continental Philosophy: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- 8 Robin George Collingwood, *An Essay on Philosophical Method* (Oxford: Clarendon Press, 1933). Ernest Nagel, "Impressions and Appraisals of Analytic Philosophy in Europe", *The Journal of Philosophy* 33:1 (1936), s. 5–24, 6. Tack till Bruno Hamnell som gjorde mig uppmärksam på Collingwoods användande av termen.
- 9 Arthur Pap, *Elements of Analytic Philosophy* (New York: Hafner Pub. Co, 1949). Om detta se Johan Strang, "The Rhetoric of Analytic Philosophy. The making of the analytic hegemony in Swedish 20th century philosophy" i *Redescriptions: Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory* 1 (2012/2013), s. 11–38.
- 10 Se t. ex. Paul Ricœur, *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation* (New Haven: Yale University Press, 1970).
- 11 Peter Frederick Strawson, *Analysis and Metaphysics: An Introduction to Philosophy* (Oxford, Oxford University Press, 1992), s. 1–16. Liknande ansatser finns hos Ray Monk, "What is Analytical Philosophy" i R. Monk & A. Palmer (red.), *Bertrand Russell and the Origins of Analytical Philosophy* (Bristol: Thoemmes Press, 1996), s. 1–21; P.M.S. Hacker, "The rise of twentieth century analytic philosophy" i H.-J. Glock (red.), *The Rise of Analytic Philosophy* (Oxford: Blackwell, 1997). Se dock Hans Sluga, "What has history to do with me? Wittgenstein and analytic philosophy" i *Inquiry* 41 (1998), s. 99–121.
- 12 Panu Raatikainen, "What Was Analytic Philosophy?", *Journal for the History of Analytical Philosophy* 2:2 (2013), s. 11–27.
- 13 Om detta se Iain D. Thomson, "Rethinking the Analytic/Continental Divide" i Kelly Backer & Iain D. Thomson, *The Cambridge History of Philosophy 1945–2015* (Cambridge: Cambridge University press, 2019), s. 569–589.
- 14 Michael Friedman, *A Parting of the Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger* (Chicago Ill.: Open Court, 2000).
- 15 Se Friedman, *A Parting of the Ways*, s. 1–9, 129–159.
- 16 I skarp kontrast till den hövliga tonen mellan Cassirer och Heidegger i början av 1930-talet är debatten mellan Bradley och Sidgwick i tidskriften *Mind* allt annat än trevlig. Se t. ex. Francis Herbert Bradley: *Mr. Sidgwick's Hedonism: An Examination of the Main Argument of "The Methods of Ethics"* (London: Henry S. King & Co., 1877) Francis Herbert Bradley: "Mr. Sidgwick on 'Ethical Studies'", *Mind* 2:5 (1877), s. 122–126. Henry Sidgwick: "Bradley's *Ethical Studies*", *Mind* 1 (1876), s. 545.
- 17 François Cusset, *French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co. Transformed the Intellectual Life of the United States* (Minneapolis, Mn.: University of Minnesota Press, 2008 [2003]).
- 18 Alan D. Sokal, "Transgressing the Boundaries: Toward a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity" i *Social Text* 46/47 (1996), s. 217–252.
- 19 Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (University of Minnesota Press, 1994).
- 20 Carl-Göran Heidegren, "De två filosofierna", *Filosofisk Tidskrift* 4 (2015), s. 3–17. Martin Kusch, *Psychologism: A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge*

- (London och New York: Routledge, 1995), s. 28. Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London: Routledge, 1984), s. 471.
- 21 Se t.ex. Henrik Lagerlund, *Den svenska filosofins historia* (Stockholm: Thales, 2020), s. 190ff.
 - 22 Oxenstierna framhöll att Uppsalafilesofins subjektivism slog undan benen på den logiska positivismen. Gunnar Oxenstierna, *Vad är Uppsalafilesofien?* Studentföreningen Verdandis småskrifter, 400 (Stockholm: Bonniers, 1938), s. 51.
 - 23 Ingemar Hedenius, *Om rätt och moral* (Stockholm: Tidens förlag, 1941), s. 11.
 - 24 Carl-Göran Heidegren, "De två filesofierna", s. 4.
 - 25 Se t.ex. Robert B. Brandom, *Tales of the Mighty Dead: Historical Essays in the Metaphysics of Intentionality* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2002) och John McDowell, *Mind and World* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1994).
 - 26 Se Bruno Hamnell, *Two Quests for Unity: John Dewey, R.G. Collingwood and the Persistence of Idealism*, *Lund Studies in Arts and Cultural Sciences* 28 (Lund: Faculty of Humanities and Theology, Department of Arts and Cultural Science, Lund University, 2021).
 - 27 Gunnar Aspelin, *Tankens vägar: En översikt över filesofiens utveckling*, Del II (Stockholm: Almqvist & Wicksell, 1958), s. 342. Konrad Marc-Wogau, *Die Theorie der Sinnesdaten: Probleme der neueren Erkenntnistheorie in England* (Uppsala universitets årsskrift 1945), s. 2. Konrad Marc-Wogau, *Att studera filesofi: En introduktion* (Stockholm: Norstedts, 1961). Konrad Marc-Wogau, *Filesofin genom tiderna: 1900-talet* (Stockholm: Bonniers, 1964), s. 10. Anders Wedberg, "Filesofer och filesofiskolor i Sverige", *Göteborgs-Posten*, 5 mars 1951.
 - 28 För en fördömlig översikt se Craig Paterson & Matthew S. Pugh (red.), *Analytical Thomism: Traditions in Dialogue* (Aldershot and Burlington, Vt.: Ashgate, 2006). Se också John Haldane, "Analytical Thomism", *The Monist* 80:4 (1997), s. 485–486, för ett tidigt exempel se Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe & Peter Geach, *Three Philosophers* (Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1961).
 - 29 Se Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe, "Modern moral philosophy" i *Philosophy*, 33 (1958), s. 1–19, Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe, "Does Oxford Moral Philosophy Corrupt Youth?", *The Listener* February 14: (1957) s. 266–271, Iris Murdoch, *Sartre: Romantic Rationalist* (London: Bowes and Bowes, 1957), Iris Murdoch, "The Sublime and the Good", *Chicago Review* 13:3 (1957), s. 42–55, Iris Murdoch, *The Sovereignty of Good* (London: Routledge, 1970).
 - 30 Det är talande att Mackies misstagsteori (*error theory*), som först utvecklades i John Leslie Mackie, "A Refutation of Morals", *Australasian Journal of Philosophy* 24 (1946), s. 77–90, förbådades av Einar Tegen, "The Basic Problem in the Theory of Value", *Theoria*, 10 (1944), s. 28–52. Om detta se också Richard Joyce, *The Myth of Morality* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), Richard Joyce, "Is moral projectivism empirically tractable?", *Ethical Theory and Moral Practice*, 12 (2009), s. 53–75, Jonas Olson, *Moral Error Theory: History, Critique, Defence* (Oxford: Oxford University Press, 2014).
 - 31 Mats Furberg, *Språkanalytisk filesofi i Cambridge och Oxford till 1970* (Stockholm: Thales, 1997), s. 7.
 - 32 Johanna Rose, "Oense om allt", *Modern filesofi* 3/2016, s. 54–60. Om denna förståelse av "polarisering" se t.ex. Pitrim A. Sorokin, "Polarization in Frustration and Crisis",

- Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 39, no. 2 (1951), s. 145–163 och Galtung, Johan, "Conflict Transformations", *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization* (London: SAGE Publications Ltd, 1996), s. 89–102. För ett ännu tydligare exempel på detta fenomen, se Charlotte Christensen-Nugues kapitel i denna antologi.
- 33 Bernard Williams, "Contemporary Philosophy: A Second Look" i Nicholas Bunnin & E.P. Tsui-James (red.), *The Blackwell Companion to Philosophy* (Oxford: Blackwell Publishers Ltd. 1996), s. 25–37, citat på s. 25. Min översättning.
 - 34 En variant av denna tes förfäktas av Ray Monk, "What is Analytic Philosophy" i Ray Monk & A. Palmer (red.), *Bertrand Russell and the Origins of Analytical Philosophy* (Bristol: Thoemmes Press, 1996), s. 1–21, och Peter Michael Stephan Hacker, "Analytic Philosophy: What, Whence, and whither?" i A. Bilezki & A. Matar (red.), *The Story of Analytic Philosophy: Plot and Heroes* (London: Routledge, 1998), s. 3–34. Hans Sluga, "What has history to do with me? Wittgenstein and analytic philosophy", *Inquiry* 41 (1998), s. 99–121, kritiserar Hacker för att ha för stort fokus på utvecklingen på de brittiska öarna. Se även Hans-Johann Glock, *What is Analytic Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), kap. 3, Peter Frederick Strawson, "Different Conceptions of Analytical Philosophy", *Tijdschrift Voor Filosofie* 35:4 (1973), s. 800–834.
 - 35 Denna uppdelning i två typer av analyser gör att vi kan se hur uppdelningen mellan upptäckandekontexten (eng. *the context of discovery*) och rättfärdigandekontexten (eng. *the context of justification*), som vanligen tillskrivs Hans Reichenbach, *Experience and Prediction: An Analysis of the Foundations and the Structure of Knowledge* (Chicago, Ill.: The University of Chicago Press, 1938), är tillämplig på dessa två analystyper (i meningen att de kompositionella upptäcker medan de regressiva rättfärdigar). Ett sätt att förstå det så kallade genealogiska misstaget är att genealogiska argument förväxlar upptäckandekontexten med rättfärdigandekontexten.
 - 36 Dessa inställningar till analysers natur kom senare att överföras på logiken som sådan. Vissa, såsom Mill, såg logiken som extremt väl bekräftade induktiva generaliseringar; andra, såsom de så kallade psykologisterna, såg logikens lagar som en beskrivning av hur människor tänker; andra, såsom Frege, menade att logiken handlade om abstrakta entiteter som objektivt existerar i en "tredje värld"; ytterligare andra, såsom Russell, såg den som extremt generaliserade aspekter av verkligheten. Uppfattningen att logiken uttrycker tautologier ("det regnar eller så regnar det inte"), som inte säger någonting om verkligheten utan snarare beskriver hur verkligheten i grunden måste vara ordnad för att vi ska kunna representera den, kom senare att företrädas av den tidige Wittgenstein.
 - 37 Ernest Nagel, "Impressions and Appraisals of Analytic Philosophy in Europe", *The Journal of Philosophy* 33:1 (1936), s. 5–24, citat på s. 5–6.
 - 38 Ludvik Fleck, *Genesis and development of a scientific fact* (University of Chicago Press, [1935] 1979).
 - 39 David E. Cooper, "Analytical and Continental Philosophy", *Proceedings of the Aristotelian Society* 94 (1994), s. 1–18.
 - 40 Neil Levy, "Analytic and Continental Philosophy: Explaining the Differences", *Metaphilosophy* 34:3 (2003), s. 284–304.

- 41 Detsamma följer av allt att döma om vi, likt Robert Piercey, ser skillnaden som en andra ordningens metafilosofisk skillnad. Om detta se Robert Piercey, "The Metaphilosophy of the Analytic-Continental Divide: From History to Hope" i D'Oro, G., & Overgaard, S. (red.), *The Cambridge Companion to Philosophical Methodology* (Cambridge Companions to Philosophy, Cambridge: Cambridge University Press, 2017), s. 274–292.

Referenser

- Anscombe, Gertrude Elizabeth Margaret, "Modern moral philosophy", *Philosophy*, 33 (1958), s. 1–19.
- Anscombe, Gertrude Elizabeth Margaret & Geach, Peter. T., *Three Philosophers* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1961).
- Anscombe, Gertrude Elizabeth Margaret, "Does Oxford Moral Philosophy Corrupt Youth?", *The Listener* February 14 (1957), s. 266–271.
- Aspelin, Gunnar, *Tankens vägar: En översikt över filosofiens utveckling*, Del II (Stockholm: Almqvist & Wicksell, 1958).
- Bourdieu, Pierre, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London, Routledge, 1984).
- Bradley, Francis Herbert, *Mr Sidgwick's Hedonism: An Examination of the Main Argument of "The Methods of Ethics"* (London: Henry S. King & Co, 1877).
- Bradley, Francis Herbert, "Mr. Sidgwick on 'Ethical Studies'", *Mind* 2:(5 [1877]), s. 122–126.
- Brandom, Robert B., *Tales of the Mighty Dead: Historical Essays in the Metaphysics of Intentionality* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2002).
- Chase, James & Reynolds, Jack, *Analytic versus Continental: Arguments on the Methods and Value of Philosophy* (Durham: Acumen, 2011).
- Collingwood, Robin George, *An Essay on Philosophical Method* (Oxford: Clarendon Press, 1933).
- Cooper, David E., "Analytical and Continental Philosophy", *Proceedings of the Aristotelian Society* 94 (1994), s. 1–18.
- Critchley, Simon, *Continental Philosophy: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Cusset, François, *French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co. Transformed the Intellectual Life of the United States*, Jeff Fort (tr.) (University of Minnesota Press, 2008).
- Dummett, Michael, *Origins of Analytic Philosophy* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1993).
- Fleck, Ludwik, *Genesis and development of a scientific fact* (Chicago, Ill.: University of Chicago Press, [1935] 1979).
- Furberg, Mats, *Språkanalytisk filosofi i Cambridge och Oxford till 1970* (Stockholm: Thales, 1997).
- Galtung, Johan, *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization* (London: SAGE Publications Ltd, 1996).

- Glock, Hans-Johann, *What is Analytic Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Hacker, Peter Michael Stephan, "Analytic Philosophy: What, Whence, and whither?", i A. Bilezki & A. Matar (red.), *The Story of Analytic Philosophy: Plot and Heroes* (London: Routledge, 1998), s. 3–34.
- Hamnell, Bruno, *Two Quests for Unity: John Dewey, R.G. Collingwood and the Persistence of Idealism*, Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 28 (Lund: Faculty of Humanities and Theology, Department of Arts and Cultural Science, Lund University, 2021).
- Hedenius, Ingemar, *Om rätt och moral* (Stockholm: Tidens förlag, 1941).
- Heidegren, Carl-Göran, "De två filosofierna", *Filosofisk Tidskrift* nr 4 (2015), s. 3–17.
- Joyce, Richard, *The Myth of Morality* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
- Joyce, Richard, "Is moral projectivism empirically tractable?", *Ethical Theory and Moral Practice*, 12 (2009), s. 53–75.
- Kusch, Martin, *Psychologism: A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge* (London och New York: Routledge, 1995).
- Lagerlund, Henrik, *Den svenska filosofins historia* (Stockholm: Thales, 2020).
- Liotard, Jean-François, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (University of Minnesota Press, 1994).
- Mackie, John Leslie, "A Refutation of Morals", *Australasian Journal of Philosophy* 24 (1946), s. 77–90.
- Mackie, John Leslie, *Ethics: Inventing Right and Wrong* (Middlesex, U.K.: Penguin, 1977).
- Marc-Wogau, Konrad, *Die Theorie der Sinnesdaten: Probleme der neueren Erkenntnistheorie in England* (Uppsala universitets årsskrift, 1945) 5:2.
- Marc-Wogau, Konrad, *Att studera filosofi: En introduktion* (Stockholm: Norstedts, 1961).
- Marc-Wogau, Konrad, *Filosofin genom tiderna: 1900-talet* (Stockholm: Bonniers, 1964).
- McDowell, John, *Mind and World* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1994).
- Monk, Ray, "What is Analytic Philosophy", i Ray Monk & A. Palmer (red.), *Bertrand Russell and the Origins of Analytical Philosophy* (Bristol: Thoemmes Press, 1996).
- Mulligan, Kevin, "Introduction: On the History of Continental Philosophy", *Topoi* 10:(2 [1991]), s. 115–120.
- Murdoch, Iris, *Sartre: Romantic Rationalist* (London: Bowes and Bowes, 1953).
- Murdoch, Iris, "The Sublime and the Good", *Chicago Review* 13:(3 [1959]), s. 42–55.
- Murdoch, Iris, *The Sovereignty of Good* (London: Routledge, 1970).
- Nagel, Ernest, "Impressions and Appraisals of Analytic Philosophy in Europe", *The Journal of Philosophy* 33:(1 [1936]), s. 5–24.
- Oxenstierna, Gunnar, *Vad är Uppsalafilosofien?* Studentföreningen Verdandis småskrifter, 400 (Stockholm: Bonniers, 1938).
- Paterson, Craig & Pugh, Matthew S. (red.), *Analytical Thomism: Traditions in Dialogue* (Aldershot and Burlington, Vt.: Ashgate, 2006).

- Piercey, Robert, *The Metaphilosophy of the Analytic-Continental Divide: From History to Hope*, i Giuseppina D'Oro & Søren Overgaard *The Cambridge Companion to Philosophical Methodology* (Cambridge: Cambridge University Press 2017).
- Raatikainen, Panu, "What Was Analytic Philosophy?", *Journal for the History of Analytical Philosophy* 2:2 (2013), s. 11–27.
- Reichenbach, Hans, *Experience and Prediction: An Analysis of the Foundations and the Structure of Knowledge* (Chicago, Ill.: The University of Chicago Press, 1938).
- Ricœur, Paul, *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1970).
- Rose, Johanna, "Oense om allt", *Modern filosofi* 3 (2016), s. 54–60.
- Sidgwick, Henry, "Bradley's *Ethical Studies*", *Mind* 1 (1876), s. 545.
- Sluga, Hans, "What has History to do with Me? Wittgenstein and Analytic Philosophy", *Inquiry* 41 (1998), s. 99–121.
- Snow, Charles Percy, *The Two Cultures and the Scientific Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001 [1959]).
- Sorokin, Pitrim A., "Polarization in Frustration and Crisis", *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 39; nr 2 (1951), s. 145–163.
- Strang, Johan, "The Rhetoric of Analytic Philosophy. The Making of the Analytic Hegemony in Swedish 20th Century Philosophy", *Redescriptions: Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory* 16 (2012/2013), s. 11–38.
- Strawson, Peter Frederick, *Analysis and Metaphysics: An Introduction to Philosophy* (Oxford University Press, 1992).
- Strawson, Peter Frederick, "Different Conceptions of Analytical Philosophy", *Tijdschrift Voor Filosofie* 35: (4 [1973]), s. 800–834.
- Tegen, Einar, "The Basic Problem in the Theory of Value", *Theoria*, 10 (1944), s. 28–52.
- Wedberg, Anders, "Filosofer och filosofiskolor i Sverige", *Göteborgs-Posten*, 5 mars 1951.
- Williams, Bernard, "Contemporary Philosophy: A Second Look", i Nicholas Bunnin & E.P. Tsui-James (red.), *The Blackwell Companion to Philosophy* (Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1996) s. 25–37.

Folkhem på glid

Den första debatten om polarisering i Sverige

Jonas Hansson

Åren omkring 1970 började man diskutera polarisering i Sverige. Det går att tala om en polariseringsdebatt vid denna tid, den första. Den andra tog fart under andra hälften av 2010-talet. Debatterna har många gemensamma drag. Som att rapporteringen från inrikespolitiken och valkampanjerna i Förenta staterna bidrog till en ökad spridning av begreppet. Medias skuld till förstärkningen av polariseringen i samhället diskuterades vid bägge tillfällena. Det finns också slående likheter mellan oron för samhällets sönderfall i den första och i den andra debatten, och i det sätt på vilket denna oro exploaterades av olika läger i politiken.

Den största skillnaden är att i den första debatten var marxismen närvarande. Marxistiska idéer om klassamhället, klasskampen och den revolutionära situationen påverkade uppfattningen om vad som stod på spel – inom vänstern som en tolkningsram för skeendet, i det borgerliga lägret som en hotbild. I den senare debatten har populismen spelat en motsvarande roll.

Här ska visas när och från vilket problemläge diskussionen om polarisering startade i Sverige. Utgångspunkten för analysen är inte någon särskild definition av polarisering utan intresseinriktningen är mot hur polariseringen diskuterades i dagspressen, i politiska tal och i debattböcker, där begreppet sällan eller aldrig definierades.¹

Begreppet polarisering kan ha ett deskriptivt syfte, som fallet är inom samhällsvetenskapen. I den politiska debatten får ofta det

analytiska värdet stå tillbaka för en performativ innebörd: polarisering som en varning eller som en anklagelse för att angripa motståndaren. I ljuset av retoriken kan dess funktion klassificeras som ett medel för att tillskriva motståndaren onda och ohederliga avsikter. Det är ett så kallat *ad hominem*-argument, som ifrågasätter motiven. Påpekandet att någon polariserar kan också användas för att varna för att motståndaren för en skadlig politik, är inne på en farlig väg och så vidare. I de källor som här ska undersökas är den performativa innebörden viktig. Vetenskapliga definitioner av polarisering skymtar på sin höjd fram i vissa diskussioner.

Idag är det en utbredd uppfattning i media att polarisering är ett hot mot demokratin.² Fanns det en motsvarande föreställning omkring 1970 om att polarisering hotade den svenska samhällsmodellen? Det är välkänt att det svenska välfärdssamhället på 1960- och 70-talen väckte uppmärksamhet (men inte nödvändigtvis beundran) världen över. Sverige var då ett av världens två-tre rikaste länder. Inkomster och resurser var kanske jämnare fördelade än i något annat land. Här fanns full sysselsättning och arbetsfred; demokrati, högt valdeltagande och samförståndsanda. I slutet av 1960-talet började dock molnen skockas vid horisonten. Från det ena året till det andra skakades landet av sammanstötningar mellan demonstranter och polis; det parlamentariska systemet kritiserades; konflikter utbröt på arbetsmarknaden och vilda strejker blev vardag. Vad orsakade eruptionen? Hade missnöjet jäst under en längre tid i landet?

Med tanke på det missnöje och den misstro mot samhället som kom till uttryck hos främst den yngre generationen är det relevant att sätta polariseringsdebatten i samband med begreppet tillit. Man har i forskningen hävdatt att det finns ett nära förhållande mellan minskande tillit och ökande politisk polarisering.³ Sverige har historiskt utmärkt sig som ett land med en hög grad av både social tillit (mellan medborgarna) och politisk tillit (till myndigheterna). Det har möjliggjort samförstånd och ett konstruktivt samarbete.⁴ Samförståndet som ideal anses ha varit djupt förankrat i svensk politisk tradition. Det är därför intressant att undersöka huruvida polariseringen omkring 1970 betraktades som ett samhällsproblem som hade att göra med

bristande tillit eller misstro. I tidigare forskning om tilliten i Sverige saknas en mer noggrann differentiering mellan olika avsnitt inom den moderna samhällsutvecklingen.⁵ Tilliten i Sverige har inte alltid varit lika hög i modern tid, i välfärdsstaten. Det historiska problemet kan i det här fallet preciseras som: Varför utbreddes sig icke desto mindre misstron i högtillitslandet Sverige vid en viss tidpunkt?

Det finns en berömd formulering som handlar om missnöjet i Sverige: statsminister Tage Erlanders hänvisning till ”de stora förväntningarnas missnöje” i ett tal i riksdagen den 19 januari 1956.⁶ När människor uppnått en viss levnadsstandard ökar förväntningarna på framtiden, förklarade Erlander. Det är då politikens uppgift att i allt högre utsträckning leverera vad medborgarna önskar. Genom löften om att tillgodose dessa önskemål skulle socialdemokratin segra också i kommande val – det var väl baktanken. Originellt nog rättfärdigades alltså missnöjet med samhället av den högsta politiska ledningen. En fråga som Erlander däremot inte berörde var vad som hände om politikerna inte förmådde stilla missnöjet – om inte av något annat skäl så för att förväntningarna alltid är större än vad politiska reformer kan svara upp mot.

Den amerikanske statsvetaren Russell J. Dalton har på grundval av omfattande empiri från ett flertal välfärdsländer, bland andra Sverige, kommit fram till förvånande resultat angående den politiska tilliten. Tilliten till styret minskade i slutet av 1900-talet i så gott som alla avancerade industriella demokratier, särskilt bland medborgare som var mer välutbildade och hade högre samhällsstatus. Det var enligt Dalton förändringar i medborgarnas förväntningar snarare än regeringarnas misslyckanden som ledde till det minskade förtroendet. Om den minskande tilliten återspeglar förändrade förväntningar kan den inte återställas av politiska reformer.⁷ Dalton sätter den minskande politiska tilliten i samband med en förändrad tidsanda som först blev synlig på 1960- och 1970-talen. Det politiska förtroendet är alltså sedan dess mycket lägre bland yngre och mer välutbildade medborgare, vilket antas bero på att dessa har ett politiskt intresse och bekymrar sig mer för sitt framtida välstånd.⁸ I den svenska debatten var ”generationsklyftan” särskilt närvarande kring 1970 (en sökning

i tjänsten *Svenska dagstidningar* visar att ordet toppade det året⁹). Ett annat begrepp i tiden var ungdomsrevolten, som i slutet av 1960-talet blev mer eller mindre synonymt med vänsterrörelsen.¹⁰

Det är anmärkningsvärt att ungdomsupprorets inväxling på den *marxistiska* vänsterrörelsen alltid tas för given, i stället för att ges en historisk förklaring. Tidsandan var antiauktoritär – varför då inte liberal? Visst stod internationalism och medvetenhet om problem i tredje världen i fokus – men också liberala debattörer engagerade sig för tredje världen. Det var Folkpartiet (FP) som drev frågan att Sverige skulle uppnå enprocentsmålet i biståndet.¹¹ En bred, ungdomlig revolt riktad mot en ”borgerlig hegemoni” (Therborn)¹² skulle åtminstone ha varit begriplig och rimlig som förklaring till vänsterradikaliseringen – om det hade varit så att marknadsliberala idéer dominerade i Sverige, men att hävda det vore att gå för långt. Man får inte glömma att de borgerliga partierna och näringslivet hade lidit ett stort nederlag i ATP-striden 1958. Det var heller inte främst över liberalerna utan över socialdemokraterna som den svenska vänsterrörelsen tömde sin vredes skålar. Och trots den svenska regeringens politiska stöd till kommunistregimen i Nordvietnam minskade inte klyftan; mellan socialdemokratin och vänstern rådde en djup misstro, som var obegriplig för många i samtiden.¹³

Så även om Dalton har ett bra generellt svar på frågan varför misstro uppkommer i välfärdsstaterna, så behövs mer historiskt specifik forskning som förklarar varför misstron riktas mot särskilda institutioner och rörelser, som i det här fallet mot socialdemokratin. En sådan förklaring borde också kunna ge en ledtråd till varför ungdomen i Sverige övergav socialdemokratin (och folkhemstanken) till förmån för den kommunistiska rörelsens löften. Här kanske Daltons teori om de överskjutande förväntningarna kan ge en pusselbit: när socialdemokratin – som hade bidragit till att skapa förväntningarna – inte kunde leverera längre, så kanske kommunismen kunde göra det? Åtminstone kunde kommunisterna artikulera missnöjet och underblåsa misstron mot ”systemet”.

I anslutning till diskussionen om bristande tillit och med tanke på de, ibland våldsamma, uttrycken för missnöje mot det etablerade

samhället ligger det nära tillhands att i undersökningen införa ytterligare ett begrepp, ett begrepp som redan har använts för att beskriva perioden omkring 1970: radikalisering. Radikalisering innebär att den politiska misstron drivs till sin spets. Radikaliseringsprocessen, har det sagts, kulminerade visserligen i vänsterrörelsen, men den satte sina spår i hela det svenska samhället.¹⁴ Här åsyftas snarast en ideologisk förändring. Idag förknippas radikalisering oftare med förespråkandet av hot eller våld för att förändra samhällsskicket.¹⁵

Det nutida språkbruket är en påminnelse om att radikaliseringen också på 1960- och 1970-talen kunde uppfattas som ett samhällshot. Vänsterradikaliseringen omkring 1970 kan ideologiskt karaktäriseras som en utveckling från en ny vänster, som också inkluderade socialdemokrater, till en ny leninism. Leninismen förutsätter en oförsonlig motsats mellan revolutionen och det ”borgerliga” politiska systemet, den står för väpnad revolution och proletariats diktatur. Lenin inskräper i *Staten och revolutionen* (1917) gentemot Kautsky: ”Revolutionen får inte bestå i att den nya klassen kommenderar och förvaltar genom det *gamla* statsmaskineriet, utan i att denna klass *krossar* detta maskineri, i att den kommenderar och förvaltar med hjälp av ett *nytt* maskineri.” Kommunisterna ska ”bryta ned hela det gamla statsmaskineriet, så att det beväpnade proletariatet självt *blir regering*”.¹⁶ Leninismen är allt annat än harmlös. I litteraturen finns däremot en tendens att tona ner både radikaliteten och våldsberedskapen inom den dåtida vänstern. Enligt Kjell Östberg var radikaliseringen ”en produkt av den svenska folkrörelsetraditionen”.¹⁷ Det är ett retrospektivt inlemmande i folkhemmet som även har tillämpats på det stalinistiska KFML/SKP av Lars-Åke Augustsson och Stig Hansén. Maoisterna, påstår dessa, var ”förankrade i svensk folkrörelsetradition”.¹⁸ Våldsbejakandet inom vänstern hänvisas i Östbergs omfattande framställning av ”68” bokstavligen till en fotnot och i denna begränsas den till ett ”teoretiskt bagage” hos vissa grupper.¹⁹ Frågan man måste ställa sig idag – liksom myndigheter och medborgare i Sverige ställde sig den då – är: Menade leninisterna och maoisterna allvar med revolutionen eller inte?

Följande framställning har radikaliseringsprocessen 1966–1972 som bakgrund. Den avviker dock ifrån tidigare skildringar som främst har betraktat periodens historia ur student- och vänsterrörelsens perspektiv. För att få en korrekt föreställning om samhällsklimatet måste man därutöver undersöka hur företrädare för riksdagspartierna och dessa partier närstående intellektuella, såväl som ledarskribenter i dagstidningarna, reagerade på den politiska utvecklingen. Ambitionen är inte att presentera en totalvy över det politiska fältet omkring 1970; men att ge en sådan bild av detta fält att talet om polarisering blir begripligt. Framställningen är alltså kronologisk. Inom ramen för denna kronologi ska i sin tur fyra temata undersökas med avseende på hur en polarisering lyftes fram: det svenska klassamhället, våldssamma demonstrationer, nyvänsterns strategi och förtroendekrisen.

Det svenska klassamhället

”Världens jämlikaste land” – det är så eftervärlden ser på Sverige under andra hälften av 1900-talet.²⁰ Det är dock inte den uppfattning man får om man går till källorna och lyssnar på vad dåtidens aktörer hade att säga om landet. Från mitten av 1960-talet var det allt oftare en dyster bild som presenterades.²¹ I reportageboken *Protest* (1967) om ”storstadsungdom” skriver författaren Sven Wernström den minnesvärda raden: ”Att vara ung måste i dag vara värre än någonsin.”²²

Till bilden hör att Sverige sågs som ett klassamhälle. Enligt marxismen gäller det alla hittillsvarande samhällen och kommer att vara sant om alla samhällen till dess att revolutionen äger rum. Men i och med välfärdsstatens utbyggnad i Sverige hade den marxistiska samhällsanalysen mer och mer kommit att uppfattas som inaktuell inom arbetarrörelsen. Efter 1960-talets mitt förändrades detta i ett slag genom en intellektuell politisk rörelse som kallades ”den nya vänstern”. I boken *En ny vänster* (1966) presenterades den som en socialistisk strömning som hade vunnit insteg ”bland unga radikaler i Sverige”. Strömningen var 1966 inte radikalare än att den enligt Göran Therborns förord skulle uppfattas ur en socialdemokratisk synvinkel.²³ Den ”historiskt primitiva leninismens” teorier om revolutionen och

proletariatets diktatur avfärdade Therborn som passé,²⁴ men icke desto mindre genomsyrades boken av marxistiska teorier. Den borgerliga hegemonin skulle bekämpas. Klassamhället och inkomstskillnaderna uppmärksammades av bokens olika författare. En hård dom föll över den socialdemokratiska utjämningspolitiken: den hade på grund av den borgerliga hegemonin urartat till en förlängning av marknadsmekanismen och haft föga effekt på klasstrukturen.²⁵

Bristerna i välfärdsbygget fick ännu större uppmärksamhet i samhällsdebatten ett år senare. Gunnar och Maj-Britt Inghe använde i sin debattbok *Den ofärdiga välfärden* (1967) statistik och bilder för att dokumentera ett utanförskap. Alla i Sverige var inte garanterade trygghet. Makarna talade om det ”kvardröjande klassamhället”. Mest anmärkningsvärt var kanske att författarna hävdade att välfärdspolitiken inte kunde upphäva klassamhället, och att det inte heller skulle ”kunna göra så som utvecklingstendensen nu ter sig”.²⁶ Skulle det tolkas som att reformer inte räckte till för att avskaffa klassamhället? Någon slutsats för politiken drogs inte, men implicit stödde boken en vänstersocialdemokratisk eller kommunistisk väg framåt. Vänsterrörelsen gav detta budskap en resonans i samhällsdebatten.²⁷ Rörande inkomstskillnaderna i Sverige refererade makarna Inghe till LO-ekonomen Per Holmbergs inlägg vid föreningen Verdandis *teach-in* i Uppsala den 2–3 februari 1966 om ”Det svenska klassamhället”.²⁸

Inläggen gavs ut som bok 1967, *Det svenska klassamhället*. Sverige var ett klassamhälle – bara okunnigheten eller cynismen kunde hävda något annat, förklarade redaktören Andreas Murray i inledningen. Han framhävde att klassamhällets orättvisor gav upphov till ”osäkerhet, misstänksamhet, fientlighet” och till en känsla av främlingskap hos alla. För att bryta den onda cirkeln krävdes ”kunskap om klassamhället, och en vilja att förändra det, en utopi om ett bättre, klasslöst, samhälle”.²⁹

Termen ”polarisering” förekommer i två av inläggen, av Joachim Israel och C.H. Hermansson, vilka delvis överensstämmer i sin samhällsanalys och sina åtgärdsförslag. Bägge lyfter fram drastiska begränsningar av arvsrätten som en av de viktigaste framtida sociala reformerna. Det intressanta är här att om polarisering ska förstås

som en process, en tendens mot ökande inkomstskillnader, är det inte bara så att det finns rester kvar av klassamhället, utan utvecklingen går i riktning mot ett tydligare klassamhälle. Hermansson verkar ansluta sig till denna förståelse av polarisering genom att tala om kapitalets koncentrationsprocess. Avgörande för bedömningen av klassförhållandena är enligt honom ställningen till produktionsmedlen, och den "kännetecknas nu av kapitalets koncentration och centralisation". Det innebär att små företagare slås ut, "varigenom en ytterligare polarisering av klassförhållandena sker".³⁰ Israels analys är mer nyanserad men också mer svårtolkad. Han tar sin utgångspunkt i Marx klassteori: "Marx skisserade den historiska utvecklingen som en process mot allt större polarisering med bourgeoisin å ena sidan och arbetarklassen å den andra."³¹ Men vid bedömningen av inkomst- och förmögenhetsklyftorna måste man enligt Israel också ta hänsyn till statusskillnader och upplevelsen av alienation. Slutsatsen är att Marx' förutsägelse delvis hade slagit in: små affärsmän, små företagare, småbönder hade i stor utsträckning försvunnit. Men samtidigt hade det uppstått en ny medelklass av tjänstemän, ingenjörer, socialarbetare med mera.³² Det gick åtminstone inte att påstå att klasskillnaderna hade jämnats ut, ansåg Israel.

LO-ekonomen Per Holmberg använder inte termen i sitt inlägg, men han citerar den engelske författaren C.P. Snow, som i ett berömt föredrag 1959 beskrev polariseringen mellan "de två kulturerna" i samhället, den humanistiska och den tekniska: "Mellan de två polerna utbreder sig en avgrund av ömsesidig okunnighet om den andra polen – ibland (vilket särskilt gäller de unga) fientlighet och ogillande, men framför allt brist på förståelse. De har båda en groteskt vanställd bild av varandra." Holmberg kommenterar: "Hade Snow i stället för humanister-tekniker utgått från höglönare-låglönare skulle han haft ännu mera rätt och dessutom berört ett kulturproblem av väsentligt viktigare innebörd."³³ Holmbergs analys är den mest pessimistiska i boken: realinkomsterna hade fördubblats sedan 1940-talets slut, men de relativa avstånden mellan olika individers och folkgruppers inkomster var med få undantag desamma. "Den ekonomiska medelklassen har

således proportionsvis uttunnats genom en tilltagande koncentration mot inkomstskalans ytterändar.” Han skriver också om ”massiva och svällande inkomstklyftor i Sverige”.³⁴

Den utförligaste rapporteringen om Verdandis *teach-in* publicerades i det högerorienterade *Svenska Dagbladet*. Journalisten lyfte fram en ”marxistisk polarisering” hos både Israel och Hermansson. Marx’ teori att det ”framtida kapitalistiska samhället skulle medföra en polarisering av samhällsgrupperna på så sätt att småföretagen sugs upp av de stora koncernerna”, vilket ”skulle innebära att de rika blir rikare och de fattiga fattigare”, återspeglade sig enligt artikeln i många av inläggen.³⁵

Det var genom dessa och andra inlägg i de talrika debatter vänstervågen gav upphov till som termen ”polarisering” etablerades i den svenska offentligheten. Visserligen återfinns i pressen det marxistiska begreppet som beteckning för mellanskiktens försvinnande i det kapitalistiska samhället så tidigt som 1900: i en artikel i den socialdemokratiska tidningen *Ny Tid* nämndes ”samhällets polarisering, samhällets uppdelning i öfver- och underklass och den däraf följande nödvändigheten af de klara färgernas politik”.³⁶ Men det dröjde till 1960-talet innan termen fick sitt genomslag i politik, vetenskap och kulturliv. Att den fick det kan bara delvis tillskrivas vänstervågen; polariseringsbegreppet infördes vid denna tid i olika samhällsvetenskaper, i samband med opinionsstudier och inte minst inom valforskningen. Det syftade då på en tendens till uppdelning i två åsiktsläger. I dagstidningarna förekom ordet i nyhetsrapporteringen från utlandet, där det omgavs av en hotfull nimbus, inte minst i rapporter från samhällsutvecklingen och valkampanjerna i USA. Begreppet plockades även upp inom kulturlivet av vänsterlutande skribenter. Där kunde en polarisering framstå som något eftersträfvansvärt. Exempelvis efterlyste idéhistorikern Ronny Ambjörnsson i *BLM* 1967 en litteratur som kunde ”avnyansera och polarisera, visa samhället i utsatta positioner [*sic*] med sina polishundar och batonger!”³⁷ Ett par år senare klagade Karl Erik Lagerlöf, kulturchef på Göteborgs *Handels- och Sjöfarts-Tidning*, över ”en radikalism som

stagnerat kring några nyckelord” och undrade vad som lett dit, om det var en ”polarisering som fått folk att sluta tänka därför att allsidig och förutsättningslös kritik kommit ur modet?”³⁸

Som en följd av polariseringskritiken i den offentliga debatten blev det snart omöjligt att hälsa en polarisering med öppna armar. Utanför den militanta vänstern spreds en misstanke om att man inom vänstergrupperna inte bara räknade med en stigande polarisering i samhället – i enlighet med Marx’ prognos för det kapitalistiska utvecklingsstadiet – utan därtill välkomnade den. Helt gripet ur luften var detta kanske inte, med tanke på att det enda som kunde samla proletariatet under den röda fanan var en polarisering mellan borgare och proletärer.³⁹

Det svenska klassamhället avslutades med ett inlägg av kommunikationsminister Olof Palme. I en kommentar till Holmgrens bidrag höll Palme med om att föreställningen om en fortgående inkomstutjämning i det svenska samhället kanske var felaktig och att 1950-talets socialdemokratiska socialpolitik hade varit mer eller mindre verkningslös. Han angrep dem som försvarade klassamhället genom att antyda ”att de nuvarande förhållandena trots allt är rättvisa”.⁴⁰ Palme balanserade i sitt inlägg mellan reformarbete och utopisk vision och avslutade med orden: ”För inte strävan till jämlikhet (eller annorlunda uttryckt: avskyn mot klassamhället) oss en bra bit bortom välfärdssamhället?”⁴¹ Vad menade Palme? Möjligen syftade han på Gunnar Myrdals *Beyond the Welfare State* (1960). Myrdal talade om en tredje fas i välfärdsstatens utveckling, med minskad statlig inblandning genom regleringar, med decentralisering, ökat lokalt självstyre och medborgerligt deltagande via intresseorganisationer. Det framstod som en extrapolering utifrån den svenska exemplet och Saltsjöbadsandan.⁴² Men som statsminister på 1970-talet slog Palme in på motsatt väg.

Socialdemokraternas tillbakagång till 42 procent i kommunalvalet i september 1966, samma år som Verdandis *teach-in*, upplevdes som ett bakslag. Partiet behövde nya idéer. Vid de kommande partikongresserna lyftes jämlikhetsidén fram – inkomstutjämning och jämlikhet mellan könen. I ett inlägg vid Sveriges socialdemokratiska

arbetarepartiet (SAP) extra kongress i oktober 1967 citerade LO:s ordförande Arne Geijer makarna Inghes *Den ofärdiga välfärden*. Den svenska välfärden var ofärdig ”i högsta grad”, det fanns ”ofantliga brister” i det svenska samhället och stora inkomst- och förmögenhetsskillnader. Den socialdemokratiska solidariska lönepolitiken hade misslyckats.⁴³

Året därpå framhöll Alva Myrdal i ett tal vid partikongressen att på samma sätt som klyftorna mellan rika och fattiga länder tenderade att öka i takt med det teknologiska och ekonomiska framsteget verkade den svenska ekonomiska tillväxten inte automatiskt leda till ökad utjämning, utan till ökade inkomst- och förmögenhetsklyftor. Myrdal hävdade att ökade klyftor statistiskt kunde påvisas sedan 1950-talets början. En ledarskribent i *Dagens Nyheter* fruktade att Alva Myrdal med sitt tal skulle ”återuppväcka den gammal-marxistiska doktrinen om samhällets polarisering mellan egendomslösa och kapitalister, om proletärernas gradvisa utarmning”. Enligt ledaren fanns ”naturligtvis inte” något statistiskt stöd för att de ekonomiska skillnaderna ökade.⁴⁴

Alva Myrdal ledde LO:s och SAP:s arbetsgrupp om jämställdhetsfrågor, som utarbetade en rapport inför SAP-kongressen 1969. Ministrarna Gunnar Sträng och Sven Aspling var mycket kritiska till rapportens i deras ögon orealistiska förslag. Olof Palme ansåg däremot att den angav färdriktningen för Socialdemokraternas arbete under 1970-talet.⁴⁵ En spricka i ledningen kom här till synes beträffande den framtida kursen för partiet. För Palme var jämlikhetsproblemet huvudsaken i inrikespolitiken, särskilt klyftan mellan hög- och låginkomsttagare.

Att det saknades statistik för inkomstskillnaderna från de senaste tjugo åren var ett återkommande klagomål i samhällsdebatten, och Låginkomstutredningen tillsattes för att skaffa en bättre bild av läget. Huvudsekreterare var Per Holmberg och till ordförande utsågs en annan LO-ekonom, Rudolf Meidner. Enligt direktiven skulle utredningen ”söka ge ett ökat kunskapsunderlag om storleken och sammansättningen av låginkomst- och låglönegrupperna i samhället”. I delbetänkandet *Svenska folkets inkomster* som publicerades 1970

redovisades att var tredje löntagare (helårs- och heltidsanställda) hade mycket låga inkomster. Resultatet var chockerande. Holmberg tolkade det som en bekräftelse av något som många radikaler redan intuitivt hade insett men som i mitten av 1960-talet inte hade gått att definitivt belägga: att klassamhället dröjde sig kvar.⁴⁶

För Palme blev Låginkomstutredningen mycket viktig. Han gick enligt statssekreteraren Thage G. Peterson ”ständigt och bar på låginkomstutredningens statistik och slutsatser. De lämnade honom ingen ro. Genom låginkomstutredningen har vi ju fått veta hur tillståndet egentligen är i Sverige, menade han”.⁴⁷

Våldsamma demonstrationer

Den nya vänstern, på det ideologiska planet, och LO, SAP och SKP i den praktiska politiken, bidrog alla till att etablera bilden av Sverige som ett polariserat klassamhälle åren 1966–1967. Samtidigt ökade medvetenheten om situationen i tredje världen. Tillsammans ledde dessa frågor till en politisering av en ungdomlig ”protest” mot samhället.⁴⁸ Massmedia spelade en dubbel roll i sammanhanget. De informerade om USA:s krig i Vietnam, men de var också måltavla för anklagelser för att vidarebefordra amerikansk propaganda.⁴⁹ Förebilderna för protesterna hämtades dels från ungdomskulturen, dels från tredje världens befrielseströrelser. De senare legitimerade bruket av våld för att förverkliga ett bättre, socialistiskt, samhälle. Den världsbild som flertalet av de aktivistiska ungdomarna uppfattade som mest klagande hämtades från diverse marxistiska källor. Där gavs en koherent förklaring till såväl ”det kvardröjande klassamhället” som krigen i tredje världen.

Ungdomens protester i Sverige kunde få en högre mening när de uppfattades som ett led i en global klasskamp. De drivande krafterna bakom demonstrationerna mot USA var alltså unga, ofta studenter, och de organiserade sig i början av 1967 i riksorganisationen De förenade FNL-grupperna. De demonstrerande ungdomarna hade i många fall tydliga mål för protesterna och ett (marxistiskt skolat) strategiskt tänkande. Därutöver manifesterade de en allmän vilja att

”göra uppror” av mer diffus karaktär. Mot auktoriteter? – Givetvis. Mot det demokratiska systemet? – Det var en utbredd farhåga inom föräldragenerationen. Det skulle visa sig att den snabba radikaliseringsprocessen bland studenterna bara var den spektakulära inledningen till en period av ökande motsättningar, även i Sverige. Begreppet polarisering blev nu ett sätt att göra det uppkomna läget begripligt.

Demonstrationerna var mestadels fredliga, men våld förekom från båda sidor i sammandrabbningar mellan demonstranter och polis 1967 och 1968. Det väckte bestörtning och avsky hos stora delar av befolkningen, särskilt inom den äldre generationen. Känslan av besvikelse hos den yngre generationen fick sitt uttryck i en dikt av poeten Petter Bergman om polisvåldet mot Vietnamdemonstranterna i Stockholm den 20 december 1967, där en rad lyder: ”Aldrig mer tilltron.”⁵⁰

Fönsterkrossning och äggbombardemang gav upphov till häftiga reaktioner i pressen och hos allmänheten. Förutom att det rörde sig om lagbrott uppfattades det som ett angrepp på demokratins spelregler och det statliga våldsmonopolet. I en rapport som överlämnades till statssekreteraren Ingvar Carlsson den 14 november 1968 skrev rikspolischefen Carl Persson att KFML, Clarté och FNL-rörelsen genom konfrontationer med polisen försökte framkalla våld och därigenom skapa en revolutionär situation. På längre sikt arbetade den revolutionära vänstern för att ”undergräva förtroendet för myndigheterna i allmänhet och polisen i synnerhet”.⁵¹

De unga demonstrationer provocerade fram ett ställningstagande. För eller emot demonstranterna. För eller emot polisen. Opinionen i riksdagen och massmedia polariserades. På den ena sidan stod riksdagsmajoriteten och ”allmänheten”. På den andra stod den radikala ungdomen och den yttersta vänstern samt journalister som sympatiserade med dem. Medias neutralitet var i allmänhet omstridd.⁵²

Den dåvarande liberalen Olof Lagercrantz, chefredaktör på den FP närstående *DN*, vände sig emot polariseringen och sökte sig i stället fram till en ståndpunkt ovanför stridsvimlet. Den omedelbara orsaken till att han tog ställning var äggkastningen mot den amerikanske OECD-ambassadören Trezise utanför Kanslihuset den 4 januari 1968

(”enhälligt fördömd av press och myndigheter”, enligt DN:s ingress). Lagercrantz verkade bekymrad över att FNL-rörelsen hade ställt sig bakom aktionen. I allmänhet var han oroad över polariseringen av debatten. ”Utan tvivel håller en polarisering på att ske ute i världen liksom hos oss.” Med hjälp av ”hets” hade man redan på ”extremt högerhåll” försökt ”slå sönder varje möjlighet till tankeutbyte”. ”Måste liknande tendenser också bli dominerande inom den radikala opinionen?” frågade sig Lagercrantz. Han tog avstånd från bägge lägers beskrivningar av den världspolitiska konflikten: demokrati kontra kommunism respektive socialism kontra imperialism. Dessa beskrivningar var ”förfälskningar av verkligheten” och ”försök att snärja och binda människornas känslor och förnuft”. ”Förnuftets rastlösa sökande bland miljoner fakta måste ersätta visionerna i svart och vitt.”⁵³

Men i maj 1968 ändrade Lagercrantz uppfattning, uppenbart påverkad av vänsteraktivisterna.⁵⁴ Det gick inte an att förbli en observatör, konstaterade han med anledning av befrielseströrelserna i fattiga länder; det skulle kanske inte dröja ”länge förrän vi alla blir tvingade att välja mellan det våld som bevarar den nuvarande ordningen och det våld som vill störta den”. Någon tredje väg eller något tredje parti kommer då inte att finnas och det kan uppkomma en situation där det är ”omöjligt att fördöma upprorsvåldet”.⁵⁵ Lagercrantz använder inte termen ”polarisering” i denna artikel. Men det han skriver kan tolkas som att en polarisering i världen inte gick att hejda; våldsspiralen kunde inte stoppas.

Toleranströskeln för våld på gator och torg var allmänt sett låg – något politiskt våld hade inte förekommit sedan början av 1930-talet, före den socialdemokratiska eran, då militär besköt och dödade demonstranter i Ådalen. Minnet av Ådalen togs nu fram igen. Bo Widerberg gjorde filmen Ådalen -31 som kom 1969. Året dessförinnan hade han bidragit till en dokumentär om den största kalabaliken under dessa händelserika år: Båstadsaktionen. Den ägde rum i Båstad den 3 maj 1968 och hade som mål att stoppa tennismatchen mellan Sverige och Rhodesia, vars regim aktivisterna fördömde. Deltagarna kom från partiernas ungdomsförbund, även de borgerliga, och från en speciell aktionsgrupp bestående av personer ur olika vänsterorganisationer,

huvudsakligen FNL-rörelsen.⁵⁶ Debatten som fördes i massmedia och i riksdagen efter aktionen kretsade bland annat kring frågan om ungdomens missnöje med samhället och hur man skulle se på användandet av utomparlamentariska metoder för att bedriva opinion. Diskussionen var livlig och vittförgrenad under hela maj och juni.⁵⁷

Senare samma år utkom studien *Fallet Båstad*, där en kritisk genomgång av mediedebatten företogs. Samtidigt tog författarna demonstranterna i försvar: "De angriper inte *demokratin*, men de är ofta mycket kritiska när det gäller det nuvarande systemets möjligheter att skapa och vidmakthålla ett verkligt demokratiskt samhälle." Det var inte demonstranternas fel "att en mängd människor – tydligen även aktiva politiker och ledarskribenter" – hade fått för sig att det svenska ekonomiska och politiska systemet var "den enda sanna formen för demokrati".⁵⁸ Bokens författare såg det som en plikt att ifrågasätta Sveriges "demokratiska spelregler" (inom citationstecken) om de ledde till "beslut riktade mot den världsmajoritet som utgörs av de fattiga eller kolonialiserade ländernas utsugna folk".⁵⁹

Med anledning av händelserna i Båstad anordnade statsminister Tage Erlander en konferens i maj med olika ungdomsorganisationer, varav flera från yttersta vänstern, något som han fick mycket kritik för. *Aftonbladet* gav dock på ledarplats sitt stöd till regeringens överläggningar med ungdomarna. De frågor som Båstadsaktionen hade väckt "om demonstrationernas mål, innehåll och former" var enligt ledaren inte nya, men problemen hade "accentuerats genom att demonstrationerna väckt till liv en reaktionär motreaktion, som visar att vi är på väg att få en olycklig polarisering av opinionen, vad allt detta kan innebära av upprivande strider och risker för mer omfattande våldsinslag". Skribenten kritiserade också att "de revolutionära ungdomarna" försökte förbinda de fattigas kamp för frigörelse "med kampen mot vad de kallar det kapitalistiska samhället i Sverige". Revolutionära metoder som ofta kunde vara berättigade i förtryckta länder upphöjdes felaktigt till norm även i Sverige. I stället pekade *Aftonbladet* ut reformismen som en framkomlig väg i Sverige, en väg som innebar fredliga protester.⁶⁰

Polis och demonstranter vid grindarna till tennisstadion i Båstad den 3 maj 1968. Poliserna har tagit på sig hjälmar till skydd för huvudet och sprutar vatten på demonstranterna. Journalister arbetar på bägge sidorna. (Foto: *Sydsvenska Dagbladet* © Bilder i Syd AB)

En Båstadsdebatt hölls i riksdagens första kammare den 16 maj. Frågan gällde lag och ordning kontra opinionsfrihet, men diskussionen ledde snart över till att handla om "ungdomsupproret" som ett samhällsproblem. Flera ledamöter uppfattade händelsen som en utmaning av makten i samhället och som ett "hot mot demokratin". Torsten Bengtson från Centerpartiet tog upp generationsklyftan och behovet av att visa förståelse för ungdomen. Men han riktade också en skarp varning mot försöken att använda utomparlamentariska medel för att bedriva politik: "Tror verkligen den där lilla juntan att den ska regera mot svenska folkets vilja?" De övriga borgerliga partierna

förespråkade en tuffare linje. Högerledaren Yngve Holmberg kritiserade Erlander för att överhuvudtaget ha underhandlat med dem som visade ”förakt för demokratins regler”. Per Ahlmark från FP avvisade eftergifter åt ”marxistiska fanatiker” såsom meningslösa. Erlander försvarade överläggningarna med ungdomsorganisationerna och påminde om att Socialdemokraterna historiskt hade fört kampen mot kommunismen och diktaturanhängare till vänster. Kommunistpartiet var det enda parti som stödde demonstranterna och visade förståelse för deras ”motvåld” som ett svar på polisens våld.⁶¹

De borgerliga kritiserade i riksdagsdebatten medias rapportering från Båstad, särskilt *Aftonbladet*, som hade använt sig av en ”inbäddad” journalist. Bengtson angrep tidningen för undfallenhet mot demonstranterna. Holmberg menade att ”dessa aningslösa” ungdomar lätt måste få ”den föreställningen att det är något lovvärt som de håller på med, när till exempel socialdemokraternas största tidning i långa stycken solidariserar sig med den vänsterextrema aktivismen och när radio och tv med en illa dold medvetenhet ägnar uppträderna sina speciella publicistiska omsorger”. Kommunisten Lars Werner hämtade däremot helt och hållet sin beskrivning av kravallerna från en *Aftonbladet*-artikel som lyfte fram demonstranternas disciplinerade agerande.⁶²

Aftonbladets ledarsida publicerade den 6 oktober 1968 en artikel under rubriken ”Demonstranter och polis – varför våld?” som visade på en ambition att inte ta parti i konflikterna mellan demonstranter och polis. Men artikeln illustrerades samtidigt av en karikatyr av en långhårig, långskäggig demonstrant och en polis som bankade ett plakat med texten ”Fred” i huvudet på honom. Ledaren gav en träffande beskrivning av den politiska polariseringen. En opinionsundersökning angående allmänhetens inställning till polisen och till massmedias sätt att rapportera om polisens arbete hade gett ett resultat som var ”mycket positivt för polisen och ganska negativt för radio och tv”. Bägge sidor i debatten – ”konservativa socialdemokrater och borgerliga” på ena sidan och ”vänsterradikala” på den andra – tog bara upp motståndarens våld. ”I denna polarisering finns ett stort trovärdighetsproblem inbäddat. På båda sidorna talar man om

väsentligheter, men eftersom ingendera parten på allvar analyserar den andres problemställning, blir varje inlägg en partsinlägg; det uppfattas med rätt eller orätt endast som ett uttryck för taktik.” En nyutkommen bok, *Kan polisen använda våld?*, bröt enligt *Aftonbladet* mot mönstret genom att ur ett polisperspektiv lägga skulden för våldet på polisens dåliga utbildning.⁶³

Den amerikanska essäisten Susan Sontag analyserade året därpå, efter en längre tids vistelse i Sverige, i en lika skarpsynt som elak artikel det konfliktundvikande svenska samhället. Sveriges rykte som ett socialistiskt land var överdrivet: ”the real content of the term socialist for the average Swede is the denial of class conflict”. Svenskarna hade en djupt rotad ”vision of a conflictless society”. Detta var också problemet med den i hennes ögon alltför modesta svenska radikaliserings. ”Violence is the act of the underdog. But there are no underdogs in Sweden”, åtminstone enligt den officiella självuppfattningen, och ”the leading idea of Swedish life remains the refusal of violence”. De enda undantagen hade varit Ådalen och nu Båstad, där emellertid ingen skadades allvarligt. Sontag beskrev reaktionerna på Båstadskravallerna som överraskning och klenrognhet – man kunde inte förstå att det som hände i andra länder också hände i Sverige.⁶⁴

En ledare i *DN* den 20 juli 1969 tog Sontags artikel som sin utgångspunkt och belyste vad som kallades ”samverkans-” respektive ”samförståndstraditionen”. ”Våra offentliga kommunikationer är inte särskilt upphetsade. I avtalsförhandlingar liksom i riksdagen förekommer en del hårda ord, men inte hårdare än att parterna strax kan sätta sig ner och resonera om saken. Passionerna har inget större utrymme i detta umgänge. Gruffet håller sig inom stadiga gränser.” Denna tradition hade nu börjat ifrågasättas i flera läger. ”Här kommer Susan Sontags aggressionstaba in. Om Nifelhems inbyggare verkligen är så hämmade som hon menar, då finns det också starka krafter som verkar mot den polarisering av politiken som många skulle önska.” I något som lät som ett eko av debatten om en avideologisering i svensk politik framhölls att Saltsjöbadsandan inte hade ”varit någon vidare gynnsam atmosfär för gnistrande dueller”; då var den ”klassiska parlamentarismens laddade dialog mellan regering och opposition”

från ”rationalistisk synpunkt avsevärt mer tilltalande”. Ledaren avslutades med en undran om hur demokratin skulle räddas från förstelning ”i detta aggressionslösa samhälle”.⁶⁵

DN-ledaren antydde med andra ord att en polarisering kunde vitalisera demokratin. Det var ett perspektiv på polariseringsfenomenet som annars var ovanligt i den offentliga diskussionen vid denna tid, även om det i sak kanske företrädde av dem som bekämpade politikens avideologisering.

Nyvänsterns strategi

En respons på radikaliseringsprocessen 1968–1970 var diskussionen om polariseringen. Men betydelsen av ordet ”polarisering” skiftade från debattör till debattör. Ibland syftade polarisering på villkoren för samhällsdebatten, ibland på en strategi som tillskrevs de av marxismen radikaliserade grupperna till vänster. Även bedömningen av polariseringens effekter skilde sig åt. Var polariseringen skadlig för demokratin eller kunde den tvärtom leda till ett mer demokratiskt – åtminstone i någon mening – samhälle? Här fanns en anknytning till 1960-talets debatt om Herbert Tingstens tes om ideologiernas borttynande, i vilken en oro för de obetydliga skillnaderna i politiken hade ventilerats. Parlamentarismen, löd en invändning, behöver konflikter och skilda meningar. Föreställningen om en avideologisering förutsatte en demokratisk överideologi, i hägnet av vilken menings-skiljaktigheterna utjämnades.⁶⁶ Diskussionen var överspelad i samma stund som vänstern förde upp ifrågasättandet av denna överideologi på dagordningen.

Vänsterrörelsen torgförde en skepsis mot den representativa demokratin, en skepsis som inte hade förekommit i svensk politik sedan mellankrigstiden men då utgick kritiken från högersidan. I vänsterns ifrågasättande kunde två linjer urskiljas: dels kritiken mot den representativa demokratin, dels strävandena mot proletariats diktatur. Parlamentarismkritiken handlade om arten och graden av demokrati i det svenska samhället. Det svenska politiska systemet uppfattades som en på sin höjd ofullgånge demokrati eller, som det heter inom

marxism-leninismen, en "formell" demokrati, inte en reell. Vad var då alternativet? En idé om direkt demokrati fördes fram.

Vänsterns parlamentarismkritik vädrades i *Kan vi lita på demokratin?* (1969), en samling intervjuer utgivna av Peter Bratt, tv-producent. I en inledande diskussionstext beskrev Bratt studenterna som dem som hade "den största möjligheten att se framåt, att inse sin situation mot bakgrund av sin kunskap". En minoritet av dem ville "förändra samhällsbilden med våld, andra inom den parlamentariska ramen". Gemensamt för dem var "ett, ofta suddigt artikulrat, missnöje med det rådande systemet och vilja till förändringar". Bratt tolkade skeendet med sympati som en ny fas i demokratins utveckling, kännetecknad av en decentralisering av beslutsprocessen. Däremot var han kritisk till den liberala demokratins politiska system, där makten centraliserades kring "ett fåtal, väl uppbyggda partiapparater".⁶⁷ Denna negativa inställning till den liberala demokratin delades i boken av en representant för de studenter som Bratt upphöjde till intellektuellt avantgarde: Anders Carlberg, ordförande för Vänsterns ungdomsförbund (VUF) och studentledare vid den så kallade kårhusockupationen vid Stockholms universitet. Carlberg betecknade parlamentariska val utan omsvep som "en chimär". När han skulle beskriva det alternativa samhället svävade han på målet: utformningen, menade han, måste bestämmas inom ramen för en "kampsituation". Diskussioner på arbetsplatserna skulle spela en roll. För övrigt var hans demokratiska förebilder Kina och Kuba. På Bratts fråga: "Du menar alltså att Sverige inte är en demokrati?" svarade Carlberg: "Ja, mycket klart uttryckt så kan man säga det." Den enda vägen till det alternativa samhället var en revolution. Om revolutionen skulle genomföras med våld berodde enligt Carlberg på om det etablerade samhället gav upp frivilligt eller ej, om våldet skulle vara den enda utvägen för revolutionärerna.⁶⁸

I de fall då proletariats diktatur aktivt eftersträvades förde radikaliseringsen de unga inte bara bortom välfärdsstaten, utan också utanför det svenska politiska systemet. (En antologi om den yttersta vänstern från 1978 heter *Utanför systemet*.) Radikaliseringsprocessen gjorde folkhemsdemokrater till diktatursvärmare. 1960-talets

nya vänster efterträddes av en ny leninism, med följderna att unga aktivister nu förespråkade elitism och proletariats diktatur och talade om nödvändigheten av en våldsam revolution.⁶⁹ En minoritet av vänsteraktivisterna var öppna anhängare av diktatur. Bland dem fanns Kommunistiska förbundet marxist-leninisterna (KFML), som deltog i det demokratiska valet 1970 med krav på att införa proletariats diktatur.⁷⁰

Ett problem för "etablissemangen" – med vänsterns term – var hur man skulle kunna fånga upp vänstervågen och leda in den i vad vänstern likaledes kallade "systemimmanenta" fåror.⁷¹ Till exempel försökte Bonnierkoncernen dra ekonomisk fördel av studentrevolten genom att ställa tidskriften *Uttryck* – med den vilseledande undertiteln *Information om böcker o. a. massmedia* – till fritt förfogande för några unga aktivister från VUF. Projektet havererade inom ett år. Med undantag för Vänsterpartiet kommunisterna (VPK, det gamla SKP), var de etablerade politiska partiernas försök att vinna över vänsteraktivisterna inte mera framgångsrika. En förklaring som fördes fram var polariseringen av debatten.

I månadsskiftet oktober/november 1969 publicerade *Expressen* en artikelserie av folktoppartisten Per Ahlmark under rubriken "Liberaler mot väggen". FP hade gått tillbaka i valet 1968 och var inte längre det största partiet inom borgerligheten. I USA hade demokraten Robert Kennedy mördats under presidentvalskampanjen och republikanen Richard Nixon hade vunnit. FP och Centerpartiet förde diskussioner om en "mittensamverkan" för att stärka mittenalternativet i svensk politik.

I den första artikeln i serien framställde Ahlmark Kennedy som ett offer för polariseringen i USA. I den andra tog han upp att man även i Sverige hade sett "de risker som liberalismen löper i debatter som präglas av hård splittring och polarisering". Propaganda och känslor låg bakom en dragning "ut mot ytterkanterna på den politiska skalan med förenklade förklaringar och förgrovade slagord". Fanatism och förenkling fick dölja "argument och analys"; som exempel tog Ahlmark C.H. Hermanssons tal om att det svenska samhället styrs av femton familjer. I en sådan debatt kunde det liberala budskapet lätt uppfattas som vagt "genom sina nyanser och tröttsamt genom

sin balanserade förståndighet". I den tredje artikeln pekade Ahlmark ut samverkan mellan mittenpartierna som vägen framåt för liberaler, och den fjärde och avslutande andades tillförsikt om att den svenska liberalismen "steg för steg" redan hade "hävt sig upp ur det debattklimat av polarisering som den försvagats av".⁷²

Ahlmarks förståelse av begreppet "polarisering" låg nära den samhällsvetenskapliga, som också rörde avstånd mellan åsikter längs en skala, men den avvek från denna i sin starkt negativt laddade värdering av debattens polarisering. Polarisering utpekades av Ahlmark som "liberalismens fiende". Polarisering som en utmaning särskilt riktad mot liberalismen var annars inget huvudspår i debatten omkring 1970, men tanken plockades upp av vänsterdebattörer.⁷³

I slutet av november 1969, några veckor efter artikelserien i *Expressen*, höll Ahlmarks partikamrat Sven Wedén, riksdagsledamot och nyss avgången partiledare för Folkpartiet, ett tal i Båstad. Att demokratin hotades av en "polarisering" (inom citationstecken i texten) av politiska åsikter ansåg han vara överdrivet. Ahlmark hade funnit tecken till polarisering även inom FP, men Wedén ansåg att "den enda polarisering av någon betydelse" i Sverige var "den som kommit i gång inom det socialdemokratiska partiet": "Vid den ena polen inom partiet står de som åter vill slå in på den gamla socialiseringslinjen, vid den andra de socialdemokrater som inser att återfall i gamla marxistiska framgångsmetoder skulle sätta resurserna för fortsatt reformarbete på spel. Den risken vill de inte ta." I ett lustigt tillägg, som visade att metaforen "polarisering" inte var död, som ofta är fallet med nya ord, beskrev Wedén hur Palme raskt hade "flyttat sig till en position i närheten av partiets ekvator, där han står och vinkar än åt den ena polen och än åt den andra".⁷⁴

Wedén hade rätt i att SAP var polariserat när det gällde förhållandet till de krav på socialisering som bars fram av vänstervägen. Men han kunde inte förutse att stora delar av det svenska samhället skulle drabbas av en polarisering. En ny fas av radikaliseringsprocessen inleddes bara ett par veckor efter Wedéns tal i Båstad i och med gruvstrejken vid LKAB i december 1969, en fas som också medförde en polarisering inom vänstern.

De socialistiska riksdagspartierna framstod i de radikala aktivisternas ögon som en del av etablissemangen, som "småborgare" och klassfiender. För att inte överflyglas av den växande vänsterrörelsen slog dessa partier in på en mer utpräglad socialistisk eller revolutionär väg. Retoriken skärptes, varningarna för högerreaktionen och den latent fascismen i Sverige duggade tätt. Vänstervågen förde VPK tillbaka till leninismen.⁷⁵ Partiet hade under flera år tappat medlemmar till vänsterrörelsen. 1969 hade vänsteroppositionen mot det modernistiska partiprogrammet från 1967 lämnat partiet och organiserat sig som KFML. 1970 sprängdes VUF och majoriteten bildade Marxist-leninistiska kampförbundet (MLK). Ett tecken på en begynnande regression⁷⁶ var att partikongressen 1969 antog ett leninistiskt färgat arbetsprogram, *Folkmakt*, vari riksdagen och fullmäktigeförsamlingar kritiserades för att vara "alltmer insnärjda i monopolkapitalets system och maktapparat". I stället skulle partiet fokusera på arbetsplatser, bostadsområden och massorganisationer som "folkmaktsorgan mot kapitalismen".⁷⁷

En skrift av Jörn Svensson, byrådirektör och ledamot av VPK:s partistyrelse, *Korporatismen och den borgerliga klassdiktaturen* (1969), ger en god bild av hur långt partiet hade fjärrat sig från socialdemokratin i Sverige. Utgångspunkten var att "allt eftersom lönarbetarklassens revolt blir hotande övergår motståndet gradvis i fascistisk form". Den parlamentariska demokratin var "en fullt användbar byggsten i den fascistiska maktstrukturen".⁷⁸ Ett "korporativt" beslutssystem höll på att ta över demokratibegreppet. Fackligt arbete för större arbetarinflytande trodde Svensson inte på, då "en representation i den borgerliga statsapparaten" innebar arbetarnas uppgivande av "den självständiga klassgrunden".⁷⁹ Den offentliga sektorns expansion var ett uttryck för storborgerlighetens ökade behov av att använda statsmakten. Reformismens väg ledde enligt Svensson "logiskt till en teori om social harmoni, om arbetarklassens inväxande i det borgerliga samhället".⁸⁰

I förbifarten gjorde Svensson en jämförelse mellan socialdemokratin och Nazityskland: "De tyska nationalsocialisterna var inte 'radikalare' än de svenska socialdemokraterna, bara för att de hade

en 'Raumordnungsplan' 30 år innan Statens Planverk inrättades."⁸¹ Inom de reformistiska arbetarpartierna hade man "alltid haft lätt att överskrida gränsen till fascistisk åskådning och fascistiskt handlande".

"Vart vill egentligen Jörn Svensson komma?" frågade sig en ledare i den socialdemokratiska dagstidningen *Arbetet*. Enligt skribenten anslöt sig Svensson genom sin bok "till den gängse vänstermetodiken att grovt polarisera debatten; de som inte är 'socialister' är kapitalister, dvs fascister".⁸²

Sommaren 1970 pågick en debatt i *DN* om den nya vänstern. I det här sammanhanget kan den lyftas fram även som exempel på en debatt om polarisering. Debatten hade börjat med en artikel om den nya vänstern av poeten och kritikern Göran Printz-Påhlson. Därefter följde två inlägg av folktopisten Per Gahrton och författaren Artur Lundkvist, vilka bägge framträdde som kritiker av den nya vänstern. Lundkvist varnade för att dess tonläge skulle väcka reaktionen. I en svarsartikel i *DN* den 27 juli, med rubriken "Väck gärna reaktionen!" försvarade Jörgen Eriksson, journalist vid *DN*:s kulturredaktion, den "provokation som nöden kräver", som skulle "tvinga reaktionen att visa sitt rätta ansikte". Eriksson varnade för en "farligt överslätande" attityd i samhället som tillät "reaktionärerna att spela under täcket med en godtrogen demokrati ända till den punkt i utvecklingen då en för dem gynnsam internationell politisk-ekonomisk situation ger hemmafascismen fritt spelrum, en fascism som inte längre står att hejda".

Därefter målade Eriksson upp en bild av Sverige som ett polariserat samhälle, ett samhälle med "en dold förkastningsspricka" – på den ena sidan fanns "privilegieklassen" och på den andra en underklass bestående av "en rad mer eller mindre utslagna eller från början åsidosatta minoriteter". Dessa minoriteter var så indoktrinerade av borgerlig moral att de inte ville slåss. Däremot fanns det en brokig samling aktionsgrupper som drevs av ett odogmatiskt vänsterengagemang och som var redo att ta upp den kamp Eriksson efterlyste.⁸³

Eriksson använde inte termen "polarisering" i sin artikel, men han önskade en uppgörelse med "fascismen" i det svenska samhället. Om demokratin hade någon positiv roll att spela därvidlag var oklart. I ett debattinlägg den 31 juli under rubriken "Är all polarisering av

godo?” vände sig Per Block mot Erikssons ”strategi i stor stil”, vars sensmoral han uttydde som: ”All polarisering är av godo, eftersom den påskyndar slutkonfrontationen.” Block förklarade att ”tron på polariseringens obetingade värde” var svår att anamma för den som inte hade ”en fast grund i den marxistiska historiemetafysiken”.⁸⁴ Blocks inlägg bidrog med att sätta etiketten ”polarisering” på den radikala strategi som Eriksson gjort sig till talesman för.

Ett par artiklar i *Arbetet* den 17 och 18 september 1970 anknöt till *DN*-debatten om den nya vänstern. Men i dem fördes också ett mer reflekterande resonemang om polarisering än vad som tidigare hade förekommit i Sverige. Författare till artiklarna var Nordal Åkerman, journalist och socialistisk debattör, redaktör för tidskriften *Konkret* 1967–1969. Han utgav under året också antologin *Ner med klassamhället!*

Det intryck Åkerman fått av *DN*-debatten var ”att det svenska samhället går mot en allt tydligare polarisering, mot en uppdelning mellan i huvudsak en ny medelklass som visar föga intresse att tumma på sina privilegier och en rad minoriteter som relativt sett kommer allt längre bak i välståndsutvecklingen”. Han menade ”att denna sociala och ekonomiska polarisering bör motsvaras av en politik, som det är nyvänsterns uppgift att klarlägga”. Frågan var enligt Åkerman vilka politiska riktlinjer som kunde härledas ur den rådande situationen. Åkerman menade att man ofta hade missförstått den rapport som lagts fram av SAP-LO:s Jämlighetsgrupp. Bilden av ”det alltmer polariserade samhället” kunde ”i vissa avseenden göras både mörkare och ljusare”. Rapporten borde stimulera reformer som kom även minoriteterna till del. Den mörkare bilden däremot kunde ge intrycket att varje reform var ”meningslös och till och med skadlig för möjligheten att radikalt förändra samhället i socialistisk riktning”. ”Den reformistiska socialismens dilemma” var att reformismen genom att bidra till den ekonomiska tillväxten samtidigt hindrade revolutionen. Den enda utvägen ur dilemmat var den väg som socialdemokratin hade slagit in på: ”en fredlig revolution som innebär en total aktivering av medborgarna”. ”Den nya vänstern” – här åsyftades uppenbarligen dess marxistisk-leninistiska variant

– erbjöd inget alternativ. Elitism, strävan efter ”maximal polarisering i samhället” och valet av våldsam kamp var en självdestruktiv strategi. ”Alternativet till polariseringens återvändsgränd måste vara ett intensivt arbete för att frigöra individen, locka henne att aktivt spela med i samhället, förverkliga sig själv, förändra sin omgivning och sina livsmöjligheter.” För detta krävdes icke-våldsmetoder, men också ”en fast tro på individens utvecklingsförmåga – inte den dystra misstro mot ’massan’, som varit ett så framträdande drag i de flesta av DN-debattens inlägg”.⁸⁵

Åkerman delade den negativa uppfattning om politisk polarisering som framförts av Per Ahlmark hösten 1969. Ahlmark pekade ut polariseringen av debatten som en fiende till liberalismen, Åkerman såg polariseringen av samhället – och påskyndandet av denna från vänsterkanten – som ett hot mot socialdemokratin.

Förtroendekrisen

Under 1970-talets första år blev ”polarisering” ett vanligare ord i samhällsdebatten alltmedan de skarpa konflikter som dittills hade utspelats på gatan spreds till arbetsmarknaden och drog med sig gruv-, fabriks- och hamnarbetare och andra löntagare, så småningom även fackföreningar.⁸⁶ En serie vilda strejker med början i Malmfälten i Norrbotten 1969–1970 vittnade om att radikaliseringsprocessen hade börjat gripa omkring sig i samhället.⁸⁷ Kommunistiska organisationer var pådrivande bakom ett antal av de vilda strejkerna. Flera års konfliktfyllda avtalsrörelser följde.⁸⁸ Samtidigt som näringslivet betraktades med en allmän fientlighet sattes det politiska systemet under press av antiparlamentariska stämningar. Hos kommunisterna blev behovet av våld som kampmetod en central fråga, den kom bland annat upp i VPK:s debatt om det nya partiprogrammet 1972.⁸⁹

Strejkerna i Norrland riktade sig mot staten som ägare. Socialdemokraterna kritiserades hårt av kommunisterna, som ansåg att de stod på fel sida i den klasskamp som nu tycktes gå in i ett avgörande skede. Förelåg en revolutionär situation? Frågan var i alla fall uppe

till diskussion inom den yttersta vänstern.⁹⁰ Delvis som ett svar på vänstervågen inledde den socialdemokratiska regeringen en socialistiskt färgad offensiv med allt större offentliga åtaganden, höjda marginalskatter och hårdare statlig reglering av arbetsmarknaden. Palme beskrev reformprogrammet, i ett anförande vid SSU:s kongress den 26 juni 1972, som ”den största förändring i marknadshushållningen som skett sedan 1932”.⁹¹ Bland annat infördes en serie arbetsrättsliga lagar som minskade arbetsgivarnas makt och ökade fackorganisationernas inflytande: lagar om styrelserepresentation för anställda, arbetsmiljö, anställningsskydd och medbestämmande. Lagstiftningen gynnade löntagarna men gjorde samtidigt slut på Saltsjöbadspolitikerna, som hade byggt på förhandlingar och samarbete mellan arbetsmarknadens parter.⁹²

Samförståndet om den svenska modellen hotade att bryta samman. Förklaringen, enligt många debattörer, låg i en pågående polarisering, verksam på olika plan i samhället. Antingen söktes orsaken till den rådande situationen i de polariserade samhällseliga förhållandena, eller så pekade man på det sätt på vilket samhällsdebatten hade polariserats, och ibland vändes det senare till en anklagelse riktad mot politiska motståndare. Det taktiska bruket av begreppet tillhörde numera den politiska vapenarsenalen.

Polarisering hade blivit ett modeord, något som också påpekades i pressen vid denna tid. En artikel om modeord i *DN* den 5 februari 1970 illustrerades med en teckning av ett demonstrationståg som bar på plakat med olika slagord. På ett plakat stod ordet ”Polarisering”.⁹³ I samma tidning kommenterade ledarskribenten Sven Svensson den 9 juli 1972 klimatet mellan regeringen och oppositionen, vilket sedan valet 1970 hade ”undergått en successiv skärpning”. Relationerna mellan regeringen och näringslivet var inte heller alltför ”kärvänliga”. ”Med ett politiskt modeord kallas detta för polarisering.” Svensson tillade att polariseringen inte var ”ett lyckligt alternativ”.⁹⁴ Skillnaden mellan exemplen speglar oklarheten i vad polarisering stod för. Tecknaren 1970 förknippade polarisering med demonstranter, ledarskribenten 1972 uppfattade det som en del av det partipolitiska spelet.

Ett annat begrepp som återkom i debatten var "förtroendekris". Det användes först av ekonomer och fick sedan karaktär av slagord i en borgerlig kampanj mot regeringen. Förtroendekrisen drabbade dock inte bara regeringen: också arbetsmarknaden plågades av minskande tillit, trots att det rådde högkonjunktur. Mot bakgrund av de vilda strejkerna talades det om förtroendekriser på arbetsmarknaden mellan arbetsgivare och arbetstagare och mellan fackförbundens representanter och medlemmarna. Regeringens näringspolitik orsakade i sin tur en kris i socialdemokraternas förhållande till näringslivet. Debatten om "förtroendekrisen" gav uttryck åt en generell misstro till institutionernas förmåga att leverera: till politikernas och de fackliga representanternas förmåga att tillmötesgå människors behov, till företagsledningarnas vilja att skapa goda villkor för löntagarna, till medias opartiskhet med mera.

Den bristande tilliten kan sättas i samband med samhällsradikaliseringen och det växande missnöje som formulerades inom ramen för den. De "stora förväntningarna" gav, i samspel med en intensifierad fas i radikaliseringsprocessen,⁹⁵ upphov till en kris i välfärdssamhället.

Termen "förtroendekris" uppvisar två toppar i *Svenska dagstidningar*: år 1970 och i slutet av 2010-talet, det vill säga vid exakt samma tidpunkter som den första och den andra polariseringsdebatten rasade.⁹⁶ Det tycks bekräfta den korrelation mellan ökande polarisering och minskande tillit som diskuterats av Kevin Vallier, Robert D. Putnam med flera forskare.

Det parlamentariska läget efter valet 1970 var instabilt. Regeringen Palme hade inte en egen majoritet utan var beroende av stödet från VPK. Palme fick under sina första "svåra år"⁹⁷ som statsminister tid efter annan bemöta påståenden om det bristande förtroendet för hans regering.⁹⁸ I ett anförande inför Exportföreningen den 28 april 1970 försvarade han sig med att det mellan "en socialdemokratisk regering och enskilt näringsliv" fanns "en skillnad i ideologiska utgångspunkter". Om det var dessa "olika utgångspunkter" som hade utlöst förtroendekrisen, "då har den alltid funnits och är dömd att bestå", sade Palme utmanande. Han förklarade sig med att man inte skulle "söka fördölja att det i samhället existerar påtagliga intressekonflikter, spänningar

mellan idéer och sociala målsättningar, som måste lösas i det ständiga föränderliga kraftfält som politik och ekonomi bjuder oss”.⁹⁹

Kritiken från högerhåll var stundom mycket frän. Professorn i rättsvetenskap Stig Strömholm beskyllde i en artikel i *Svensk Tidskrift* regeringen för att sprida hat i samhället: klasshat och hat mot auktoriteter. Det enda sättet att ”mildra förtroendekrisen” vore att regeringen lade band på sin strävan mot ”tyranni”. Misslyckades det skulle följden bli ”en skrämmande framtid av splittring och hat, en ’polarisering’ i enlighet med de revolutionära recept som rörelsen åtminstone ännu inte öppet anammat”.¹⁰⁰ Men svinhugg går igen och Palme var inte sen att rikta anklagelser mot de borgerliga för att polarisera politiken. I en intervju i *Svenska Dagbladet* den 20 maj 1972 förnekade Palme att regeringen hade valt en konfrontationspolitik och vände beskyllningen tillbaka mot den borgerliga oppositionen: ”Det är väl hökarna inom oppositionen som fått överhand. Det är de som har sökt skapa en ökad polarisering i svensk politik.”¹⁰¹

Att Palme genom sin politiska stil bidrog till en polarisering av debatten, därom var både vänner och fiender överens. Björn Elmbrant vidareförmedlar i sin biografi över Palme den bild som Susan Sontag skisserade i slutet på 1960-talet av ”det aggressionshämmande Sverige” som närde ”en dröm om den konfliktfria politiken”. I den kontexten stack Palme ut som en ohämmad, passionerad politiker.¹⁰² Elmbrant försvarade Palme med argumentet att det inte var han som hade uppfunnit ”sin tids grundläggande motsättningar”, men han medgav att Palme ibland förvärrade motsättningarna: ”För honom fanns en klar demarkationslinje mellan det fina, justa hemmalaget och det fula, dumma bortalaget. Palmes förmåga till tolerans var i högsta grad politiskt selektiv.”¹⁰³

Även i Thage G. Petersons bok om Palme ägnas ett par sidor åt frågan huruvida Palmes ledarstil ledde till politisk polarisering. Liksom Elmbrant finner Peterson en förklaring i omgivningen, närmast inom partiet, som ”hejade på att han skulle visa skillnaderna i politiken”. ”För att tillmötesgå dessa krav skärpte han tonen i debatten, även om resultatet blev en polarisering.” Peterson förnekar alltså inte att Palme bidrog till en polarisering.¹⁰⁴

Luften verkade ha gått ur den traditionella svenska samförståndsandan. Enligt kommunisternas analys var en reell intressegemenskap omöjlig i ett kapitalistiskt samhälle som Sverige. Kapital och arbete stod i en grundläggande konflikt som inte kunde kompromissas bort, och motsättningarna skulle skärpas.”Högervridningen – som verkligen existerar – kommer att innebära en polarisering. Samhället delas upp i en mera markerad höger- och vänsterfalang”, menade partiledaren Hermansson i en intervju.¹⁰⁵ I det här sammanhanget verkade polarisering snarast hänföra sig till politiken, till skillnad från den ekonomiska polarisering som Hermansson hade urskiljt i debattboken *Det svenska klassamhället* 1967.

Inom den reformistiska arbetarrörelsen fanns vid denna tid en påtaglig oenighet i synen på verkligheten: på hur långt välfärdssamhället hade kommit och på djupet i intressekonflikterna. Att Sverige numera befann sig i en fas av hårdare motsättningar tycktes stå klart. Men meningarna var delade om polariseringens orsaker. Skillnaderna kan exemplifieras av Per Holmberg och Kurt Samuelsson. Bägge hade apostroferats av Palme i hans bidrag till *Det svenska klassamhället*. Sedan dess hade mycket vatten runnit under broarna. Omkring 1970 publicerade Holmberg och Samuelsson flera debattinlägg på temat polarisering. Där Holmberg i mångt och mycket anslöt sig till ett marxistiskt perspektiv, tog Samuelsson helt avstånd från marxismen och gav den en god del av skulden för polariseringen. På ett teoretisk-sociologiskt plan var Samuelsson kritisk till konfliktteorier medan Holmberg förkastade harmoni- och jämviktsteorier om samhället.

Per Holmberg, den före detta LO-ekonomen och låginkomstutredaren, utmärkte sig redan vid 1960-talets mitt för sin mörka syn på utvecklingen i samhället. Denna syn delades nu av flera, även inom SAP. I synnerhet hade Holmberg Palmes öra. Palmes ställningstagande till Låginkomstutredningen och Holmberg är intressant. Att utredningen lades ner den 7 juli 1971 gjorde Palme tvärförbannad, bland annat för att finansminister Gunnar Sträng, Palmes främste konkurrent i regeringen, inte hade samrått med Palme först. Sträng tvivlade starkt på utredningens resultat; Palme gillade inte allt Holmberg sade

men ansåg att Låginkomstutredningen var helt central för partiets politik.¹⁰⁶

Kärnan i utredningens delbetänkande *Svenska folkets inkomster*, som hade lagts fram 1970, utgjordes mest av torra siffror. Men siffrorna var laddade med politiskt brännstoff. Även den populariserade version som Holmberg skrev tillsammans med en journalist utmärktes av sträng saklighet, men baksidestexten underströk det vägande budskapet: "På många håll betraktas låginkomstutredningen som en av de politiskt viktigaste utredningarna på senare år."¹⁰⁷

I september 1971, ett par månader efter att utredningen hade lagts ner, presenterade Holmberg en skiss till slutbetänkande på Ronneby brunn för landets socialchefer och socialministern Sven Aspling. Åhörarna överraskades säkert av den vikt Holmberg lade vid frågan om vilka som styrde respektive styrdes i samhället. Styrprocesserna var försummade, menade Holmberg. Beträffande inkomstfördelningen sade han att ingen förändring hade skett under den senaste generationen. Socialgrupp 3 hade vuxit, medelklassen däremot krympt. Holmberg tolkade det som "en ökad polarisering och skärpta motsättningar i samhället".¹⁰⁸

Som god tjänsteman reserverade Holmberg sina privata slutsatser för en mängd debattartiklar som publicerades under utredningens gång. De samlades sedan i en bok 1971. I sina debattinlägg drog sig Holmberg inte för att uttrycka värderingar, stundom mycket starka värderingar. I förordet till boken deklarerade han att han i sin grunduppfattning "tveklöst" anslöt sig till "ett marxistiskt synsätt". Samtidigt behöll han lojaliteten mot "folkrörelserna". Det var till dessa han knöt "hopp och förväntningar" om en "ökad jämlikhet" (citationstecken i texten).¹⁰⁹

Titeln *Makt och vanmakt* sammanfattar huvudproblemet i boken. En argumentationslinje handlade om att klassamhället var ett faktum, de som vägrade att erkänna det hänfördes till "borgerlighetens högerflyglar, där man stundom med stöd av vissa samhällsforskares grumliga 'harmoni- och jämviktsteorier' eller med hänvisning till att 'vi alla ju sitter i samma båt' rentav vill förneka klassernas existens."¹¹⁰

Tydligast framgår Holmbergs marxistiska grundsyn i en artikel från 1968, "Konsumentens valfrihet – illusion". Där medgav han att han var pessimistisk när det gällde de ekonomiska och sociala klyftorna. Såväl mellan "u- och i-länder" som inom olika samhällen vidgades klyftorna. "En ökad så kallad polarisation inträder alltså om tendenser och prognoser håller streck: människorna fördelas alltmer så att de hamnar i de ekonomiska och sociala skalornas bägge ytterändar – poler medan mellangrupperna blir fåtaligare." Målände beskrev Holmberg i artikeln hur "Medel-Svensson" skulle bli "en alltmer unik figur".¹¹¹

Det avgörande enligt Holmbergs marxistiska analys var makten över och ledningen av företagen. Här tvekade han inte om att svenska företag var genomsyrade av ett fascistiskt system. Holmberg var medveten om att ordet fascism kunde missbrukas men ansåg likafullt att om man bytte ut ordet "nation" i artikeln om fascism i *Nordisk familjebok* mot "företag" stämde definitionen "förbluffande väl på dagens förhållanden vid svenska företag". Med hänvisning till Svenska Arbetsgivareföreningens paragraf 32, om arbetsgivarens rätt att leda företaget och fritt anställa och avskeda arbetare, undrade Holmberg: "finns det någon bättre *statsvetenskaplig* term" än fascism "för beskrivning av det nuvarande gängse systemet vid företag och arbetsplatser?"¹¹²

Detta budskap hade Holmberg börjat föra ut i slutet av 1960-talet. *Aftonbladet* koncentrerade en föreläsning i Göteborg 1969 till några kärnmeningar: "Medelsvensson är död. Folkhemmet är en myt. Det existerar ett fascistiskt system vid de flesta svenska företag."¹¹³

Under det att Per Holmberg förde fram sin dystra vision av en samhällspolarisering med ökande klyftor och fascistiskt styrda företag, gav Kurt Samuelsson en alternativ tolkning av polariseringsfenomenet, vilken i motsats till Holmbergs var icke-marxistisk, eller rentav anti-marxistisk. Samuelsson var tidningsman och docent i både ekonomisk historia och sociologi. I likhet med sin före detta chef på DN, Herbert Tingsten, stödde han ATP-reformen, men till skillnad från Tingsten övergick Samuelsson senare till socialdemokratin och var under första hälften av 1960-talet chefredaktör på *Aftonbladet*.

I en essä 1970, "Harmonin och konflikten", undersökte Samuelsson innebörden av och orsakerna till den omtalade förtroendekrisen, i första hand mellan regeringen och näringslivet.¹¹⁴ Något nytt hade "i stort sett från och med 1969 års socialdemokratiska partikongress och bytet på statsministerposten" inträtt i "den svenska samhällsdebatten och den svenska samhällssituationen", något som lett till att många år "av relativt förtroendefullt samarbete och tillit" hade brutits, menade Samuelsson. Också tidigare hade regeringen och näringslivet varit oeniga om olika åtgärder: "Men på botten har funnits en tillit, som helt enkelt bottnar i att man haft en gemensam ideologisk övervärdering gemensam: den snabba ekonomiska tillväxten."

I sökandet efter krisens upphov gick Samuelsson först till den nya vänstern och dess "speciella kritik av näringslivet och välfärdspolitiken", men dess påverkan på regeringens politik bedömdes vara på sin höjd indirekt (*nota bene* än så länge, 1970) genom att ha "givit nytt liv och hopp åt nerdämpade socialiseringssocialistiska [*sic*] och marxistiska tendenser inom det socialdemokratiska partiet". Den djupare bakgrunden till krisen hängde samman med "viktiga förändringar i samhällsbilden över huvud" och en serie förtroendekriser: "Grupp efter grupp känner sig besviken, lurad, i behov av att hävda sina egna intressen – inte sällan utan att alls fråga efter andras intressen." Samuelsson beskrev det i sociologiska termer som en "desintegrations- och polariseringsprocess". Intressemotsättningar förstörades subjektivt och "ideologiserades". Man blev mer benägen "att mer än tidigare betona orsaker och lösningsmöjligheter i militanta termer, mer rikta sig mot andra intressen och hårdare plädera för de egna". Samuelsson lyfte fram "de numera uppenbart nedlugnade student- och ungdomsrörelserna" som exempel på en starkare *upplevelse* av intressemotsättningar.

Som ett alternativ till polariseringarna ställde Samuelsson en traditionell svensk och socialdemokratisk politik som var integrationistisk: "Folkhemstanken' krävde övertygelse och samförstånd och successiv anpassning." Denna "överideologi" byggde dock inte på någon ensidig "harmoniföreställning"; enligt Samuelsson hade såväl

föreställningen om harmonin som föreställningen om konflikten (klasskampen) ingått i "svensk politisk teori, alltsedan socialdemokratin valde den politiska demokratins väg och fackföreningsrörelsen 'förhandlingsdemokratins' väg".¹¹⁵

Samuelssons resonemang anknöt till debatten om avideologisering. Redan i boken *Är ideologierna döda?* (1966) hade han kommit fram till slutsatsen att avideologiseringstesen var överdriven: ideologierna var fortfarande i hög grad bestämmande i de politiska sakfrågorna. Vidare verkade under senare år "pendeln ha slagit tillbaka" från en överbetoning av värdegemenskapen.¹¹⁶ Av Samuelssons bedömning av läget 1970 kunde man utläsa att pendeln nu hade svängt mot den motsatta extremen, och han varnade för att om "den överideologiska gemenskapen" utmanades av gruppintressen skulle "polariseringar" uppstå vilka "i större mått" gjorde demokratin "inte vitaliserad utan mer eller mindre paralyserad, handlingsförlamad".¹¹⁷

I boken *Det fördömda kapitalet. En kritik av den nymarxistiska mytologin* (1970) genomförde Samuelsson en uppgörelse med nymarxismen och dess kritik av näringslivet. Samuelsson förkastade Marx' teori om klasskampen, liksom den återupplivade föreställningen om den kapitalistiska utsugningen: "Det förefaller obegripligt att denna redan på sin tid konstiga teori åter kunnat bli omfattad i de välfärds-samhällen, där lönerna oavbrutet stigit, där inte någon obetald övertid (eller hur man ska översätta mervärdestanken) förekommer, där stora delar av vinsten dessutom går till samlade samhällsuppgifter och sociala försäkringar."¹¹⁸ Nymarxisternas metod att framställa intresse motsättningar som oöverbryggbara bidrog till en polarisering, menade Samuelsson: "Att desintegrera och polarisera, att blåsa upp de motsättningar som uppträder generellt eller i speciella frågor till olösliga och oförsonliga är verkligen motsatsen till att gagna reformmöjligheterna."¹¹⁹

Ett par år senare, i en artikel i *Göteborgs-Tidningen* inför förstamajfirandet 1972, utvecklade Samuelsson på nytt tankegången om att polarisering ledde till samhälleliga förtroendekriser. En mellanrubrik träffade kärnan i budskapet: "För mycket polarisering":

Den iakttagelsen gäller på flera skilda områden och på flera olika plan. Konfrontationerna och polariseringarna har skärpts kors och tvärs i vårt samhälle: mellan arbetsgivar- och arbetstagarorganisationer, mellan stat och näringsliv, mellan olika fackliga organisationer och inom de fackliga organisationerna, i viss mån mellan olika generationer, mellan förtroendemän och deras väljare, mellan 'vanligt folk' och 'teknokraterna' och, till sist, mellan olika smågrupper, de som 'bor på vår gata' och de som 'bor på deras gata' (eller by eller stad eller region). Man kan kanske också uttrycka detta som att en lång serie av förtroendekriser har inträffat.

Liksom tidigare förnekade Samuelsson att förtroendekriserna och "polariseringarna" hade ett politiskt ursprung, vare sig hos "vänsterextremister eller spekulativa politiker"; de berodde på mer "reella förhållanden", nämligen på välfärdssamhällets framgångar "som gjort att misslyckandena och misstagen framträder i så bjärt ljus att alla ser dem". Samuelsson nämnde inte Erlanders tal om "de stora förväntningarnas missnöje", men det ligger nära till hands att göra en sådan koppling till välfärdssamhällets politik. En del av skuldbördan lade han däremot, liksom i tidigare inlägg, på de politiker och fackliga ledare som hade "underblåst polariseringen, lagt politiska förtroendekriser ovanpå de sociala brytningarna, drivit förväntningarna hos vissa grupper (och därmed farhågorna hos andra) långt bortom de någorlunda nära framföriggande möjligheterna till förverkligande".¹²⁰

Kurt Samuelsson skrev mer, och mer djuplodande, om polarisering-
en än någon annan svensk intellektuell i början av 1970-talet. Enligt hans tolkning berodde polarisering på ett missnöje hos en eller flera grupper som upplevde sig vara tillbakasatta. Polariseringar ledde i sin tur till förtroendekriser. När gruppintresset tog överhanden uppstod konflikter i samhället, och dessa skärptes om motsättningarna "ideologiserades". Samuelsson räknade sig till "den gamla vänstern" och påverkades i sin syn på polarisering av en motvilja mot marxismen, som han tolkade som en enkelspårig "konfliktteori" byggd på ohållbara föreställningar om samhället.

En liknande motsats som den Samuelsson ställde upp mellan en harmoniteori och en konfliktteori återkom i idéhistorikern Sven-Eric Liedmans *Från Platon till Lenin. De politiska idéernas historia* (1972), med den skillnaden att Liedman talade om tesen om ideologiernas död respektive "polariseringstanken" som de motsatta huvuduppfattningarna om den politiska utvecklingen. Den senare definierades som uppfattningen att "åsiktsmotsättningarna har blivit starkare". Detta motsvarade närmast den positivistiska samhällsvetenskapens definition av polarisering, som fokuserade på åsikter, inte på klasser. Men Liedman drog en slutsats som var långt ifrån positivistisk: "Polariseringstanken har en revolutionär konsekvens: motsättningarna kan endast lösas på så sätt att den bestående ordningen kastas över ända. Det är därför uppenbart att *de motsatta uppfattningarna själva innebär ideologiska ställningstaganden* [kursiv av Liedman]." ¹²¹ Polariseringstanken avslöjar sig alltså som ett marxistiskt begrepp. Eftersom revolutionen är en konsekvens av polarisering måste en polarisering ur detta perspektiv te sig som önskvärd. Att polariseringen skulle få överhanden över avideologiseringen framstod enligt boken som sannolikt: "Den inre oron i de västeuropeiska och nordamerikanska staterna har åter ökat kraftigt. Tron att den formella demokratin med nödvändighet leder till välstånd och verkligt inflytande för alla människor har rubbats." ¹²²

Debatten om samhällets polarisering, som hade tagit fart i anslutning till frågan om det "kvardröjande klassamhället" 1966, hade 1972 utvidgats till att också omfatta en politisk åsiktspolarisering i frågan om den liberala demokratis värde. Samtidigt rörde det sig hela tiden om en ideologisk polarisering. Ty har det här varit frågan om något annat än marxismen, om dess spridning omkring 1970, och om hur dess idéer påverkade det politiska livet?

Ryktet om den svenska modellens död

Under 1960-talet uppvisade den svenska politiken starka tendenser till konvergens, det vill säga motsatsen till polarisering. Tydligast framträdde det i folkpartisternas och kommunisternas närmande till

socialdemokratin (*nota bene* att FP var det största borgerliga partiet på 1960-talet, fram till valet 1968). Ett exempel är företagsdemokratin, en idé som på 1970-talet togs upp i LO:s och SAP:s löntagarfondsförslag. I mitten av 1960-talet hade Kommunistpartiet strukturreformer och företagsdemokrati som viktiga punkter i sin politik, och FP tog samtidigt fram rapporten *Företagsdemokrati i utveckling* (1967). Både Centerpartiet (1967, 1968 och 1969) och FP (1970) lade fram motioner med krav på företagsdemokrati.¹²³

I början av 1970-talet gick utvecklingen åt motsatt håll. VPK drogs åter mot vänsterkanten; i 1972 års partiprogram försvann den "socialdemokratiska" idén om strukturreformer. Folkpartiet gick i förbund med Centerpartiet och Moderaterna. Samtidigt förlorade FP sitt ungdomsförbund till vänsterrörelsen. *Liberal debatt* bytte namn till *Frihetlig socialistisk tidskrift* 1972 och Liberala studentförbundet bytte samma år namn först till Frihetlig vänster och sedan till Frihetliga socialisters förbund. Mitten förflyttades långt till vänster i den yngre generationen. Det kan också beskrivas som att den politiska mitten raderades ut inom samma grupp. Att det inte enbart var ungdomen som radikaliserades visar exemplet DN: Tingstens efterträdare som chefredaktör, Olof Lagercrantz, bekände sig till socialismen i början av 1970-talet.¹²⁴

I den politiska debatten ordades det mycket om kamp och strid. Men hur allvarliga var konflikterna egentligen? Överdrifter tillhör vanligheterna i politiken. I det här fallet kan man misstänka att den retoriska eskalationen i hög grad bidrog till en polarisering, i betydelsen ett fjärmande mellan lägren, genom att motståndarna skälldes för "antidemokrater", "extremister", eller "fascister". ("Kommunist" sårade mindre på den här tiden.) Anklagelser haglade om att motståndarna medvetet provocerade fram våld och splittring eller gynnade reaktionen. Även själva termen "polarisering", riktad som en anklagelse mot motståndaren, kan betraktas som en del av den retoriska upptrappningen.

I efterhand vet vi att konflikterna inte ledde till några blodiga strider. Ingen dödades i Sverige av politiska skäl. Jämförelsen med Ådalen 1931 haltar på den punkten. Sverige drabbades heller aldrig

av någon inhemsk terrorism på 1970-talet (men däremot av internationella terroristdåd). Å andra sidan finner de före detta SKP:arna Augustsson och Hansén det påkallat att i sin bok ställa frågan: "Varför blev vi inte terrorister?"¹²⁵ Säpo fick icke desto mindre uppgifter om kontakter mellan SKP och terrororganisationer i utlandet som Röda Arméfraktionen, IRA, ETA och PFLP. KFML(r) hade kontakter med Baader–Meinhof-gruppen och framför allt PFLP och tog dessutom uttryckligen ställning för terror i vissa lägen.¹²⁶

Var folkhemmet på glid? Var den svenska samförståndsandan på väg att förgiftas av konflikter och misstro mellan staten, näringslivet och medborgarna? Precis hur stor eller liten den politiska och sociala tilliten var skulle måhända en kvantitativ undersökning ha kunnat visa, om en sådan hade genomförts. Att det fanns en stark upplevelse av bristande tillit i samhället runt 1970 har här i alla fall kunnat beläggas. Exemplet kunde ha mångfaldigats. Förtroendekrisen i början av 1970-talet fick också sitt musikaliska uttryck. Hoola Bandoola Band bidrog till tidens soundtrack med albumet *Vem kan man lita på?* (1972). Titelsångens refräng var bottenskeptisk: "Vem i hela världen kan man lita på?"

Samhällsklimatet genomsyrades av radikaliseringen. Men var den orsaken till den svenska modellens problem, som vissa bedömare har menat? På sätt och vis var det en självgenererad kris.¹²⁷ Det gäller även om man tar i beaktande det internationella skeendets inflytande på radikaliseringsprocessen omkring 1970. Folkhemmet konfronterades med sin egen ideologiska tradition, enligt vilken inga reformer är tillräckliga. (Det är, om man så vill, det pris reformismen får betala för uppgivandet av revolutionen.) Läget förvärrades av att den antiauktoritära kulturen, som uppmuntrades av ledare inom politik och massmedia, radikaliserades och blev antisystemisk. På grund av att vänstern valde att följa utländska förebilder för radikaliseringen – med ideal som delvis var oförenliga med den svenska modellen – hotade en brytning inte bara med SAP utan med hela det parlamentariska systemet.

Den kontroll som socialdemokratin hittills hade haft över samhällsutvecklingen utmanades. För att inte överflyglas av vänsterrörelsen

övergav socialdemokraterna själva den svenska modellen och samförståndstraditionen. De genomdrev reformer som via lagstiftning ökade statens inblandning på arbetsmarknaden. Nästa steg var ett rent socialistiskt förslag om löntagarfonder, i syfte att förverkliga den ekonomiska demokratin. Radikaliseringen *inom* systemet nådde därigenom sin kulmen.

Samtidigt minskade det ekonomiska utrymmet för reformer. Sveriges topposition när det gällde tillväxt skulle inte ha varat i evighet, men de kraftigt ökade offentliga utgifterna och en löne- och prisinflation förvärrade läget när oljekrisen 1973 inledde en lågkonjunktur som varade in på 1980-talet. Produktiviteten utvecklades svagt. Produktionskostnaderna sköt i höjden. Arbetslösheten steg samtidigt med den ökade inflationen från kostnadssidan. Expansionen av de offentliga utgifterna undanträngde alternativ privat näringsverksamhet och nödvändig strukturell anpassning. Resultatet blev en industriell strukturkris och halverad ekonomisk tillväxt. På det politisk-ideologiska planet uppsteg en liberal våg. Det var den reaktion som Palme varnade för redan i början av 1970-talet, men som hans egen politik senare skulle hjälpa fram.¹²⁸

Det har gjorts gällande att polarisering är bra för demokratin.¹²⁹ En dylik positiv syn på polarisering luftades sällan i den svenska polariseringsdebatten omkring 1970. Termen användes oftare om en tendens att gå till ytterligheter, ett sående av split, en våldsam retorik. Den bakomliggande uppfattningen tycks ha varit att politisk polarisering innebar ett hot mot (det ideala) samförståndet i samhället. Men det var också vanligt – bland vänsterdebattörer – att med ”polarisering” beteckna ökande sociala och ekonomiska klyftor. I bägge fallen uppfattades polarisering som en sjukdom i samhällskroppen. Blev den svenska modellen dess offer?

Man ser ”den svenska modellens död” förkunnas då och då. Men varför tala om död? Kollektivavtalen avskaffades inte. Samförståndsansandan lever vidare både på arbetsmarknaden och i samhället i stort. Att regeringarna dessutom har skiftat bekräftat att den svenska demokratin är livskraftig. Med andra ord tycks det som att döden åtminstone blir utdragen, trots – eller tack vare – kronisk polarisering.

Noter

- 1 Det har inte gått att finna någon tidigare litteratur om debatten om polariseringen kring 1970. Karl Erik Lagerlöf ger i *Strömkantringens år och andra essäer om den nya litteraturen* (Stockholm, 1975), s. 9, följande ledtråd till tidsandan: "Man talade ännu 1965 om av-ideologisering. 1967 var en ny ideologisk polarisering ett faktum." Lagerlöf undersöker dock inte polariseringsfenomenet i sig.
- 2 Enligt statsvetenskaplig forskning gäller det dock bara om polariseringen är långvarig och allvarlig. Se Jennifer McCoy, Murat Somer & Russell E. Luke, "Pernicious Polarization, autocratization and opposition strategies", i *Democratization*, vol. 28, häfte 5 (2021), s. 929–948: Data från 119 länder mellan 1900 och 2019 ger vid handen att perioder av "sustained severe polarization (...) pose a distinct threat to democratic quality".
- 3 Jfr Kevin Vallier, *Trust in a Polarized Age* (Oxford, 2021), som talar om "a negative feedback loop between distrust and partisan divergence", s. 278; samt anförda studier på s. 7ff. Jfr Robert D. Putnam med Shaylyn Romney Garrett, *The Upswing. How America Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again* (New York, 2020), s. 103ff, där en korrelation mellan låg tillit och polarisering konstateras under *the gilded age* för hundra år sedan liksom i nutid.
- 4 Se Lars Trägårdh (red.), *Tillit i det moderna Sverige. Den dumme svensken och andra mysterier* (Stockholm, 2009), s. 12, 209ff. Tilliten har satts i samband med "en lång tradition av samförstånd och kompromiss", s. 213.
- 5 Jfr bidragen i Trägårdh (red.), *Tillit i det moderna Sverige*.
- 6 Riksdagens protokoll 1956:2, första kammaren, remissdebatt den 19 januari 1956, https://www.riksdagen.se/sv/dokument/protokoll/torsdagen-den-19-januari-fm_EB902/html (hämtad 2022-03-31). Talet utarbetades tillsammans med Olof Palme. Se Peter Antman, "Olof Palme och välfärdsstaten", i Peter Antman & Pierre Schori, *Olof Palme. Den gränslöse reformisten* (Stockholm, 1996), s. 29.
- 7 Russell J. Dalton, "The Social Transformation of Trust in Government", *International Review of Sociology*, vol. 15, häfte 1 (2005), s. 133–154.
- 8 Jfr Sören Wibe, "Från pacifism till marxism-leninism", i *Utanför systemet. Vänstern i Sverige 1968–1978. En antologi* (Stockholm, 1978). Om förklaringen till studentrevolten i Sverige, s. 33: "Bröd och smör var inte längre inkarnationen av det önskvärda i livet utan man sökte andra värden. [...] Modet som krävdes för att verkligen göra uppror hämtade givetvis näring ur den överlägsenhet som den överlägsna bildningen medförde." *Men*: "Lägger vi samman alla dessa fakta ser vi att en väsentlig del av upproret förklaras av studenternas kamp för sina egna intressen." (35) – Frågan om de postmaterialistiska värderingarna hos den yngre generationen i välfärdsstater har diskuterats sedan Ronald Ingleharts *The Silent Revolution* (1977).
- 9 *Svenska dagstidningar*, sökord "generationsklyfta", <https://tidningar.kb.se/?q=generationsklyfta> (hämtad 2022-03-31).
- 10 Jfr inledningen till boken *Demonstranter. En sociologisk studie* (1970): "Detta är alltså den egentliga ungdomsrevolten, den som utgår från ungdom och vänder sig till ungdom. Även den politiska revolten utgår oftast från 'folk under 30', men dess budskap gäller en klasskamp, inte en generationskamp." Här citerad efter "Appendix I" i Svante Lundberg, *Sextioåttor. Studie av en politisk generation* (Stockholm/ Stehag, 1993), s. 209.

- 11 Kjell Östberg, 1968 – när allt var i rörelse. 1960-talsradikaliseringen och de sociala rörelserna, https://marxistarkiv.se/skribenter/ostberg/1968_nar_allt.pdf (hämtad 2022-03-31), s. 26: "60-talsradikaliseringens första fas i Sverige var i betydande utsträckning en liberal historia. [...] Dessutom var tidens nya frågor i stor utsträckning liberalismens: mänskliga rättigheter och människors lika värde, individuell frihet, kritik av en maktfullkomlig stat." Men "60-talet blir rött" (37).
- 12 Göran Therborn (red.), *En ny vänster. En debattbok* (Stockholm, 1966), s. 20.
- 13 Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm, 1996), kapitel 7; Östberg, 68 – när allt var i rörelse, s. 46: SAP valde att avbryta alla kontakter vänsterut. "Det måste samtidigt understrykas att misstroendet var ömsesidigt."
- 14 Östberg, 68 – när allt var i rörelse, s. 111.
- 15 Våldsbejakande extremism i Sverige: nuläge och tendenser. Ds 2014:4. Justitiedepartementet (Stockholm, 2014), s. 9.
- 16 V. I. Lenin, *Stat och revolution. Marxismens statsteori och proletariats uppgifter i revolutionen* (1917), u. o., u. å., VI, s. 3, 50, 51, https://www.marxistarkiv.se/klassiker/lenin/1917/stat_och_revolution.pdf (hämtad 2022-03-31). Kursiv i original.
- 17 Östberg, 68 – när allt var i rörelse, s. 107.
- 18 Lars Åke Augustsson & Stig Hansén, *De svenska maoisterna* (Göteborg, 2001), s. 63. Jämförelsen mellan FNL-rörelsen och den svenska folkrörelsetraditionen görs utan apologetiskt syfte i Salomon, *Rebeller i takt med tiden*, s. 314.
- 19 Östberg, 68 – när allt var i rörelse, s. 148.
- 20 Erik Bengtsson, *Världens jämlikaste land?* (Lund, 2020), s. 11.
- 21 Östberg, 68 – när allt var i rörelse, s. 109: En "intensifierad fas av radikaliserings" symboliseras i Sverige "av diskussionen kring sprickorna i folkhemmet och den svenska modellens tillkortakommanden".
- 22 Sven Wernström, "Introduktion", i *idem* (red.), *Protest* (Stockholm, 1967), s. 15.
- 23 Therborn (red.), *En ny vänster*, s. 7.
- 24 Therborn (red.), *En ny vänster*, s. 9.
- 25 Therborn (red.), *En ny vänster*, s. 132ff, 213.
- 26 Gunnar Inghe & Maj-Britt Inghe, *Den ofärdiga välfärden* (Stockholm, 1967), s. 233.
- 27 Hans Swärd, "Den kantstötta välfärden – introduktion", i *idem* (red.), *Den kantstötta välfärden* (Lund, 2017), s. 35.
- 28 Inghe & Inghe, *Den ofärdiga välfärden*, s. 230.
- 29 Andreas Murray, "Förord", i *idem* (red.), *Det svenska klassamhället. En antologi* (Stockholm, 1967), s. 9.
- 30 C.H. Hermansson, "Förmögenhetsutveckling och klasser", i Murray (red.), *Det svenska klassamhället*, s. 33.
- 31 Joachim Israel, "Klassbegreppet ur marxistisk och sociologisk synvinkel", i Murray (red.), *Det svenska klassamhället*, s. 16f.
- 32 Israel, "Klassbegreppet", s. 17.
- 33 Per Holmberg, "Ekonomi och klassklyftor", i Murray (red.), *Det svenska klassamhället*, s. 42f.
- 34 Holmberg, "Ekonomi och klassklyftor", s. 41 resp. 42.
- 35 Tjann, "Klassamhället dryftas i helgdagsdebatt", *SvD* 1966-02-22.
- 36 Osign., "Förakt", *Ny Tid* 1900-01-22.
- 37 Ronny Ambjörnsson, "Det slutna universum", *BLM*, häfte IV (1967), s. 294.

- 38 Karl Erik Lagerlöf, "Timon i busken", *GHT* 1969-01-20.
- 39 KFML(r):s politbyrå, "Politbyrån svarar: ett löjväckande dokument": "Den kamp som vi bedrivit under lång tid har förändrat styrkepositionerna inom vänstern. En polarisering mellan den småborgerliga och den proletära rörelsen har blivit allt tydligare och denna materialiserar sig i de bägge organisationerna VPK och KFML(r). Mellan dessa både linjer står kampen." *Klasskampen* 1-73, i dokumentsamlingen "KFML(r) åren 1972-74: med sektersismen i högsätet", <http://www.marxistarkiv.se/sverige/kfmlr-kp/r-sektersismen.pdf> (hämtad 2022-03-31).
- 40 Olof Palme, "Prioriteringsproblem", i Murray (red.), *Det svenska klassamhället*, s. 116.
- 41 Palme, "Prioriteringsproblem", s. 120.
- 42 Gunnar Myrdal, *Beyond the Welfare State* (London, 1960). Se särskilt s. 64ff. Boken gavs ut i svensk översättning med titeln *Planhushållning i välfärdsstaten* (Stockholm, 1961), motsvarande sidor där är 88ff.
- 43 Antman, "Olof Palme och välfärdsstaten", s. 57.
- 44 Osign. ledare, "Växer klyftorna? Jämlikhet och valfrihet måste ses i relation till varandra. Var för sig är det ytterst vacklande värden." *DN* 1968-06-18.
- 45 Antman, "Olof Palme och välfärdsstaten", s. 55.
- 46 *Låginkomstutredningen. Svenska folkets inkomster. Betänkande. Del 1*. SOU 1970:34 (Stockholm, 1970). Inkomstuppgifterna avser 1966; vissa bedömningar "tyder på att inkomstfördelningen är i huvudsak densamma 1970 som 1966" (Per Holmberg, bilaga 6, kursiv i original). Det har påpekats att det nya begreppet "låginkomsttagare" möjliggjorde en mer radikal kritik av samhället och av den socialdemokratiska politiken. Se Carl-Filip Smedberg, "Låginkomsttagarna. Expertis, politik och mediering i formandet av en ny kategori omkring 1968", *Scandia* 84:1.
- 47 Thage G. Peterson, *Olof Palme som jag minns honom* (Stockholm, 2002), s. 175.
- 48 Jfr Wernström, "Introduktion", s. 12: "Protest är nyckelordet för de ungas attityd." Inledningen till boken *Demonstranter* (här citerad efter Lundberg, *Sextioåttor*, Appendix I, s. 209): "Många av deltagarna i den egentliga ungdomsrevolten har så småningom politiserats."
- 49 Harald E. Bergström, "Radion vrider metodiskt programmen till höger!", *Uttryck. Information om böcker o. a. massmedia*. Nr 4 1969-06-13, s. 11: "Nyheterna talar om Vietnam med amerikanarnas ord, med amerikanska uppgifter. Kulturprogram som OBS! tar inte längre upp särskilt många politiskt kontroversiella frågor. Snart har högermannen, förre ordf. i studentklubben längst till höger i Uppsala, Heimdal, Olof Rydbeck, i gott samarbete med Olof Palme och andra högersoci- a[l]demokrater stoppat nästan alla tendenser till kritik. Och fått en väldresserad personal som inte bråkar, som inte behöver sparkas så det ger eko i pressen, som inte måste censureras. Och som är nationellt pålitliga också ur kapten Wahlunds SÄPO-synpunkt." Jfr Bo Lindblom (red.), *Fallet Båstad. En studie i svensk opinionsbildning* (Stockholm, 1968).
- 50 "Den 20 december", i *Den 20 december och andra dikter* (1968).
- 51 Magnus Hjort, *Hotet från vänster. Säkerhetstjänsternas övervakning av kommunister, anarkister m. m. 1965-2002*. SOU 2002:91 (Stockholm, 2002), s. 101. Jfr Lindblom (red.), *Fallet Båstad*, s. 46f: Enkät svar på frågan: "I vilka demonstrations- typer kan du tänka dig att delta i fall liknande det i Båstad?" Av de 33 tillfrågade kunde 11 tänka sig delta i demonstrationer där våld bemöttes med våld, två delta i

- demonstrationer med avsikt att provocera till våld och bemöta det, och två delta i demonstrationer med avsikt att direkt tillgripa våld mot vissa personer. Talande är också att informanterna fick frågan: "Anser du någon eller några demonstrations-typer farliga på grund av risken för en följande reaktionär opinionsvåg?"
- 52 MSA [Marina Stenius Aschan], "Om kriterierna för saklig objektiv information", *Uttryck*, Nr 5 1969-09-19, 2: "På Sveriges Radio möter man t.ex. 'objektiviteten' kvantitativt. [...] Om man skulle tillämpa den strikt vetenskapligt skulle dess absurditet snabbt avslöjas. [...] Man använder den bara då något som inte följer den borgerliga begreppsapparaten – och alltså uppfattas som kontroversiell – kommer in i bilden. Och då är denna skenobjektiva regel ett effektivt vapen mot det kontroversiella."; Lindblom, red., *Fallet Båstad*, s. 105–128, 189–198.
 - 53 Olof Lagercrantz, "Vad betyder äggen?" *DN* 1968-01-23. Omtryckt i *idem*, *Opinionslägen: Utdrag ur min tidningsdagbok 1965–1968* (Stockholm, 1968).
 - 54 Kanske hade Lagercrantz också tagit intryck av Sven Lindkvist, en åsiktsfrände på *DN*'s kulturredaktion, som redan 1966 hade nått fram till insikten att med tanke på världssituationen "har vi inte råd att hålla oss med fruktan för 'blodig revolution från botten' som yttersta värdekriterium. Ty även det bestående är blodigt. Status quo är våld – våld utan hopp." Sven Lindkvist, *Självklara saker* (Stockholm, 1970), s. 57.
 - 55 Olof Lagercrantz, "Tvånget att handla", *DN* 1968-05-18. Omtryckt i *idem*, *Vårt sekel är reserverat åt lögnen. Artiklar 1938–1993 med några avslutande dagboksanteckningar* (Stockholm, 2011), s. 268.
 - 56 Lindblom (red.), *Fallet Båstad*, s. 45.
 - 57 Lindblom (red.), *Fallet Båstad*, s. 190.
 - 58 Lindblom (red.), *Fallet Båstad*, s. 216.
 - 59 Lindblom (red.), *Fallet Båstad*, s. 217.
 - 60 Osign. ledare, "Samtal bättre än batonger." *AB* 1968-05-15.
 - 61 Riksdagens protokoll 1968:24, första kammaren 1968 16 maj: Om åtgärder för att förhindra våld vid demonstrationer. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/protokoll/nr-24----forsta-kammaren----1968_ET9C24/html (hämtad 2022-03-31)
 - 62 Lindblom (red.), *Fallet Båstad*, s. 191.
 - 63 Osign. ledare, "Demonstranter och polis – varför våld?", *AB* 1968-10-06.
 - 64 Susan Sontag, "A Letter from Sweden", *Ramparts Magazine*, juli 1969, s. 23–38; citat från 35, s. 38.
 - 65 Osign. ledare, "Den stillsamma politiken. Oförmågan till ilska är svenskarnas stora handikapp", *DN* 1969-07-20.
 - 66 Se Herbert Tingsten, *Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratien* (Stockholm, 1966), liksom *idem*, *Strid kring idyllen* (Stockholm, 1966). Även Kurt Samuelsson, *Är ideologierna döda?* (Stockholm, 1966).
 - 67 Peter Bratt, "Demokratin och samhället inför en ny fas?", i *Kan vi lita på demokratin? Intervjuer med Anders Carlberg, Lars Gyllensten, Harald Ofstad, Kurt Samuelsson*. Aktuell debatt 1 (Stockholm, 1968), s. 3f.
 - 68 *Kan vi lita på demokratin?*, intervju med Anders Carlberg, s. 6–22.
 - 69 Kent Lindkvist ger en informativ sammanställning av de kommunistiska organisationernas ståndpunkter i *Program och parti. Principprogram och partiideologi inom den kommunistiska rörelsen i Sverige 1917–72*. Arkiv avhandlingsserie 16 (Lund, 1982), s. 82.

- 70 I *Gnistan* nr 9/1970 skrevs inför 1970 års val att KFML:s valdeltagande inte handlade om att "förbättra det bestående samhället utan om att ersätta det med ett nytt". Man tillstod öppet att detta mål endast kunde nås "genom en våldsam revolution". Se Björn Erik Rosin, "KFML/SKP: För ett parti i folkets tjänst!", i *Utför systemet*, s. 67. I ett flygblad inför valet 1970 avvisade KFML den "borgerliga parlamentarismen" och den "borgerliga demokratin" som varande enbart "en fasad för monopolkapitalets diktatur". Se Hjort, *Hotet från vänster*, s. 35.
- 71 Jfr Salomon, *Rebeller i takt med tiden*, s. 174ff, om socialdemokraternas oro och motstrategi.
- 72 Per Ahlmark, "Kennedy: Stridellersplittring", *Expressen* 1969-10-27; *idem*, "Partioch polarisering", *Expressen* 1969-10-28; *idem*, "Maktspridning och valfrihet", *Expressen* 1969-11-03; *idem*, "Människan och valfriheten", *Expressen* 1969-11-05. Om Ahlmarks senare motstånd mot mittensamverkan mellan FP och Centerpartiet, se hans memorarer *Gör inga dumheter medan jag är död!* (Stockholm, 2011), s. 155–161.
- 73 Se t.ex. Karl Vennberg, "Tröst på en tennisplan", *Aftonbladet* 1969-11-30. I boken *Från Platon till Lenin. De politiska idéernas historia* (Stockholm, 1972), s. 221, hävdade idéhistorikern Sven-Eric Liedman att liberaler hade svårt för att acceptera "polariseringstanken". Bernt Eklundh vände sig i sin recension i *Göteborgs-Posten*, "Politiska tänkare och sega gubbar", 1972-05-19, mot denna tankegång: Eklundh kunde mycket väl tänka sig "en liberal som fruktar och ser – och också erkänner – att utvecklingen går mot en polarisering; liberalen ifråga önskar däremot inte att konflikterna ska tillspetsas alltmer och utlösas i blodiga revolutioner utan arbetar för lösningar utan våld".
- 74 Osign., "Snedvidden rekrytering till radio-TV, tidningar", *DN* 1969-11-26; Osign., "Polarisering inom socialdemokratin?", *Göteborgs-Posten* 1969-11-26.
- 75 Lindkvist, *Program och parti*, s. 82.
- 76 Det är Werner Schmidts beskrivning av utvecklingen inom VPK. Se *idem*, *C.H. Hermansson. En politisk biografi* (Stockholm, 2005), s. 504.
- 77 Lindkvist, *Program och parti*, s. 76. Jfr intervjun med Carlberg i *Kan vi lita på demokratin?*
- 78 Jörn Svensson, *Korporatismen och borgerliga klassdiktaturen* (Staffanstorp, 1969), s. 42, 64.
- 79 Svensson, *Korporatismen*, s. 159.
- 80 Svensson, *Korporatismen*, s. 188.
- 81 Svensson, *Korporatismen*, s. 160.
- 82 Osign. ledare, "Vart vill egentligen Jörn Svensson komma?", *Arbetet* 1970-04-10.
- 83 Jörgen Eriksson, "Social schizofreni hotar välfärdslandet. Väck gärna reaktionen!", *DN* 1970-07-23.
- 84 Per Block, "Är all polarisering av godo?", *DN* 1970-07-31.
- 85 Nordal Åkerman, "Elit och närdemokrati. Mörka och ljusa bilder", *Arbetet* 1970-09-17; *idem*, "Elit och närdemokrati. Frigör individen!", *Arbetet* 1970-09-18.
- 86 Svante Nycander, *Makten över arbetsmarknaden. Ett perspektiv på Sveriges 1900-tal* (Lund, 2017), s. 237.
- 87 Jfr Östberg, *68 – när allt var i rörelse*, s. 78: "Fram till dagarna före lucia 1969 kunde företrädare för de etablerade maktstrukturerna hävda att den pågående radikaliseringsen trots allt bara var ett ungdomsfenomen, understött av en grupp författare och andra intellektuella."

- 88 KFML(r) var särskilt aktivt: Hjort, *Hotet från vänster*, s. 126; samt Lasse Pettersson, "KFML(r): På jakt efter en proletär identitet", i *Utanför systemet*, s. 98: De vilda strejkerna betraktades av KFML(r) som "den tändande gnistan" som skulle sätta igång en revolutionär utveckling.
- 89 För KFML: *Gnistan* nr 9/1970, se Hjort, *Hotet från vänster*, s. 34. För KFML(r): *Klasskampen* nr 4/72: "det väpnade upproret", se Hjort, *Hotet från vänster*, s. 125; även *Proletären* 12/1971, se Hjort, *Hotet från vänster*, s. 127. Om den "väpnade kampen" i VPK:s programdiskussion 1972, se Lindkvist, *Program och parti*, s. 77, 79.
- 90 Sigge Åkervall, "Gnistan och valet", *Klasskampen* nr 2/70, i "KFML(r):s första år", <http://www.marxistarkiv.se/sverige/kfmlr-kp/kfmlr70-72.pdf> (hämtad 2022-03-31).
- 91 Olof Palme, "Ett vidgat välfärdsbegrepp", i *idem*, *Att vilja gå vidare* (Stockholm, 1974), s. 168.
- 92 Nycander, *Makten över arbetsmarknaden*, s. 9, 425ff.
- 93 Grand, "Svenska modeord" (teckning av Hasse E.), *DN* 1970-02-05.
- 94 Sven Svensson, "Krisen total om skatterna", *DN* 1972-05-09.
- 95 Östberg, 68 – när allt var i rörelse, s. 109.
- 96 *Svenska dagstidningar*, sökord "förtroendekris", <https://tidningar.kb.se/?q=förtroendekris> (hämtad 2022-01-04).
- 97 Formulering i en rubrik i *Aftonbladet* 1972, citerad i Henrik Berggren, *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme* (Stockholm, 2016), s. 449.
- 98 Se t.ex. "Förtroendekris?" (anförande vid Exportföreningens årsstämma den 28 april 1970), i Palme, *Att vilja gå vidare*, s. 116–126.
- 99 Palme, "Förtroendekris?", s. 125f.
- 100 Stig Strömholm, "Kring Tyrannigränsen", *Svensk Tidskrift*, nr 5–6 (1971), s. 245f.
- 101 Sture Lindmark, "Olof Palme i SvD-intervju: Borgerligas taktikspel sämre för näringslivet", *SvD* 1972-05-20.
- 102 Björn Elmbrant, *Palme* (Stockholm, 1989), s. 318.
- 103 Elmbrant, *Palme*, s. 327; Elmbrants beskrivning av Palmes attityd är en god illustration till Galtungs definition av "polarisering": "the tendency to avoid dissonance by forming clusters of institutions, persons, values, symbols, etc., so that the positive ones belong to one's own group and the negative ones to the adversary". Galtung skriver: "The term that seems to catch the dynamics fairly well is *polarization*." Johan Galtung, "Pacifism from a Sociological Point of View", *The Journal of Conflict Resolution*, 3:1 (1959), s. 67–84, citat från s. 76.
- 104 Thage G. Peterson, *Olof Palme*, s. 122.
- 105 Osign., "Ska du avgå som partiledare för kommunisterna Hermansson?", *AB* 1971-02-24.
- 106 Se Elmbrant, *Palme*, s. 109; Pettersson, *Olof Palme*, s. 173ff. Jfr Palme, "Förtroendekris?", s. 122: "En avgörande förutsättning för förtroende och gemenskap i samhället är att klyftorna mellan olika grupper inte är för stora utan minskas. [...] Låginkomstutredningen redovisar oerhört många människor med låg inkomst. [...] Därför måste enligt min mening, politisk förnyelse under 70-talet i väsentlig del gälla att finna vägar till en social utjämning."
- 107 Per Holmberg & Holger Ström, *Välstånd med slagsida. Låginkomstutredningens första betänkande i sammandrag* (Stockholm, 1970).
- 108 Kerstin Vinterhed, "Låginkomstutredare: 50 procent av svenskarna kan inte styra sina liv", *DN* 1971-09-24.

- 109 Per Holmberg, "Förord", i *idem, Makt och vanmakt* (Stockholm, 1971), s. 10.
- 110 Holmberg, "Om fördelningspolitikens kärnfrågor", i *idem, Makt och vanmakt*, s. 35.
- 111 Holmberg, "Konsumentens valfrihet – illusion", i *idem, Makt och vanmakt*, s. 159.
- 112 Holmberg, "Om fördelningspolitikens kärnfrågor", s. 47.
- 113 Osign., "Lönetredare: Fascistiskt system inom många företag", *AB*, 1969-01-14.
- 114 Kurt Samuelsson, "Harmonin och konflikten", *Den förvirrade jämlikheten och andra essäer* (Stockholm, 1972), s. 96–105. Essän publicerades först i den av Samuelsson redigerade tidskriften *Intermediär* 4 och 5/1970.
- 115 Samuelsson, "Harmonin och konflikten", s. 101, 103.
- 116 Kurt Samuelsson, *Är ideologierna döda?*, s. 230.
- 117 Samuelsson, "Harmonin och konflikten", s. 105.
- 118 Kurt Samuelsson, *Det fördömda kapitalet. En kritik av den nymarxistiska mytologin*, första utgåva 1970 (Stockholm, 1971), s. 146.
- 119 Samuelsson, *Det fördömda kapitalet*, s. 201f.
- 120 Kurt Samuelsson, "Betraktelse den 1 maj 1972", *Göteborgs-Tidningen* 1972-05-01.
- 121 Liedman, *Från Platon till Lenin*, s. 220f.
- 122 Liedman, *Från Platon till Lenin*, s. 244.
- 123 Nycander, *Makten över arbetsmarknaden*, s. 222–223; Ulf Bjereld & Marie Demker, *I Vattumannens tid?: En bok om 1968 års auktoritetsuppror och dess betydelse i dag* (Stockholm, 2005), s. 199.
- 124 "Vi måste få socialism i Sverige" (intervju 1973) i Lagercrantz, *Vårt sekel*, s. 367. Jfr "Det har blivit tyst i landet" (intervju 1979), *ibid.*, s. 423.
- 125 Augustsson och Hansén, *De svenska maoisterna*, s. 63.
- 126 Hjort, *Hotet från vänster*, s. 110f, 185–191. Jfr ledaren i *Proletären* 1972-06-11, citerad i *ibid.*, s. 188f: "Vi kommunister är inte principiellt emot terrorn. Men vi anser att terrorn endast kan användas i samband med att arbetarklassen själv befinner sig i massrörelse och när arbetarklassen själv är beredd att ta upp den väpnade kampen. Terrorn kan då användas för att väcka de tveksamma till ett mer avancerat handlande. Utifrån det ovan sagda kan vi instämma i den terror som IRA bedriver på Irland ... Lika fullt som vi kan stödja en sådan terror tar vi avstånd från den som den s.k. Baader-Meinhofgruppen bedriver i Västtyskland."
- 127 Assar Lindbeck menar i *Det svenska experimentet* (Stockholm, 1998), s. 103, att "det svenska experimentet" (= den svenska modellen) lyckades sämre från början av 1970-talet. Orsakerna finner han i de yttre omständigheterna men också i en problematisk inneboende dynamik, där det viktigaste var "politikernas ständigt högre ambitioner att bygga ut olika förmånssystem och fackföreningarnas allt högre ambitioner att minska lönespridningen och att öka sitt inflytande i olika samhällssektorer". Mauricio Rojas betonar starkare än Lindbeck att den svenska modellen "i allt väsentligt spårade ur av egen kraft" på 1970-talet. "Ideologisk polarisering, politisk konfrontation och återkommande arbetsmarknadskonflikter ersatte konsensus, samarbete och arbetsfred som hade präglat de tre föregående decennierna." En inbyggd korporatism gjorde det därtill svårt att förnya samhällsekonomin. Se *idem*, "Svärdet och spaden – SAF:s idéer i historiskt perspektiv", i Håkan Lundgren (red.), *Arbetsgivarnas dilemma* (Stockholm, 2001), s. 208ff (citatet på s. 208). Svante Nycander ansluter sig till Lindbecks och Rojas analyser i *Makten över arbetsmarknaden*, s. 430–435, men lägger till Palmes strategi som ny

- partiledare som orsak till att ett konfliktperspektiv på förhållandet mellan kapital och arbete kom att ersätta Saltsjöbadspolitiken.
- 128 Se Olof Palme, ”Vad vi kan göra för varandra”, i Palme, *Att vilja gå vidare*, s. 15: ”I slutet av 60-talet började en högervind svepa över världen. På en rad håll kom regimer till makten som nu skulle tillämpa konservatismen och den nya individualismens tankegångar.”
- 129 Jfr Henrik Oscarsson, Torbjörn Bergman, Annika Bergström & Johan Hellström, *Demokratirådets rapport 2021. Polarisering i Sverige* (Stockholm, 2021), s. 170: ”En hög grad av politisk polarisering utgör därför på många sätt livsluften för en engagerad och livaktig demokratisk debatt.”

Referenser

Samtida tidnings- och tidskriftsartiklar återfinns med komplett information i noterna.

- Ahlmark, Per, *Gör inga dumheter medan jag är död!* (Stockholm, 2011).
- Antman Peter & Schori, Pierre, *Olof Palme. Den gränslösa reformisten* (Stockholm, 1996).
- Augustsson, Lars Åke & Hansén, Stig, *De svenska maoisterna* (Göteborg, 2001).
- Bengtsson, Erik, *Världens jämlikaste land?* (Lund, 2020).
- Berggren, Henrik, *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme* (Stockholm, 2016).
- Bjereld, Ulf & Demker, Marie, *I Vattumannens tid? En bok om 1968 års auktoritetsuppror och dess betydelse i dag* (Stockholm, 2005).
- Dalton, Russell. J., ”The Social Transformation of Trust in Government”, *International Review of Sociology*, vol. 15, häfte 1 (2005), s. 133–154.
- Elmbrant, Björn, *Palme* (Stockholm, 1989).
- Galtung, Johan, ”Pacifism from a Sociological Point of View”, *The Journal of Conflict Resolution*, 3:1 (1959), s. 67–84.
- Hjort, Magnus, *Hotet från vänster. Säkerhetstjänsternas övervakning av kommunister, anarkister m. m. 1965–2002*. SOU 2002:91 (Stockholm, 2002).
- Holmberg, Per, *Makt och vanmakt* (Stockholm, 1971).
- Holmberg, Per & Ström, Holger, *Välstånd med slagsida. Låginkomstutredningens första betänkande i sammandrag* (Stockholm, 1970).
- Inghe, Gunnar & Inghe, Maj-Britt, *Den ofärdiga välfärden* (Stockholm, 1967).
- Kan vi lita på demokratin? Intervjuer med Anders Carlberg, Lars Gyllenstein, Harald Ofstad, Kurt Samuelsson. Aktuell debatt 1 (Stockholm, 1968).
- ”KFML(r):s första år”, <http://www.marxistarkiv.se/sverige/kfmlr-kp/kfmlr70-72.pdf> (hämtad 2022-03-31).
- ”KFML(r) åren 1972–74: med sekterismen i högsätet”, <http://www.marxistarkiv.se/sverige/kfmlr-kp/r-sekterismen.pdf> (hämtad 2022-03-31).
- Lagercrantz, Olof, *Opinionslägen. Utdrag ur min tidningsdagbok 1965–1968* (Stockholm, 1968).

- Lagercrantz, Olof, *Vårt sekel är reserverat åt lögnen. Artiklar 1938–1993 med några avslutande dagboksanteckningar* (Stockholm, 2011).
- Lenin, V.I., ”Stat och revolution. Marxismens statsteori och proletariats uppgifter i revolutionen” (1917), u. o. u. å., https://www.marxistarkiv.se/klassiker/lenin/1917/stat_och_revolution.pdf (hämtad 2022-03-31).
- Liedman, Sven-Eric, *Från Platon till Lenin. De politiska idéernas historia* (Stockholm, 1972).
- Lindbeck, Assar, *Det svenska experimentet* (Stockholm, 1998).
- Lindblom, Bo (red.), *Fallet Båstad. En studie i svensk opinionsbildning* (Stockholm, 1968).
- Lindkvist, Kent, *Program och parti. Principprogram och partiideologi inom den kommunistiska rörelsen i Sverige 1917–72*. Arkiv avhandlingsserie 16 (Lund, 1982).
- Lindkvist, Sven, *Självklara saker* (Stockholm, 1970).
- Lundberg, Svante, *Sextioåttor. Studie av en politisk generation* (Stockholm/Stehag, 1993).
- Låginkomstutredningen. *Svenska folkets inkomster. Betänkande. Del 1*. SOU 1970:34 (Stockholm, 1970).
- McCoy, Jennifer, Somer, Murat & Luke, Russell E., ”Pernicious Polarization, Autocratization and Opposition Strategies”, *Democratization*, vol. 28, häfte 5 (2021), s. 929–948.
- Murray, Andreas (red.), *Det svenska klassamhället. En antologi* (Stockholm, 1967).
- Myrdal, Gunnar, *Beyond the Welfare State* (London, 1960).
- Myrdal, Gunnar, *Planhushållning i välfärdsstaten* (Stockholm, 1961).
- Nycander, Svante, *Makten över arbetsmarknaden. Ett perspektiv på Sveriges 1900-tal* (Lund, 2017).
- Oscarsson, Henrik, Bergman, Torbjörn, Bergström, Annika & Hellström, Johan, *Demokratirådets rapport 2021: Polarisering i Sverige* (Stockholm, 2021).
- Palme, Olof, *Att vilja gå vidare* (Stockholm, 1974).
- Peterson, Thage G., *Olof Palme som jag minns honom* (Stockholm, 2002).
- Putnam, Robert D. & Shaylyn Romney Garrett, *The Upswing. How America Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again* (New York, 2020).
- Rojas, Mauricio, ”Svärdet och spaden – SAF:s idéer i historiskt perspektiv”, i Håkan Lundgren (red.), *Arbetsgivarnas dilemma* (Stockholm, 2001).
- Riksdagens protokoll 1956:2, första kammaren, remissdebatt den 19 januari 1956, https://www.riksdagen.se/sv/dokument/protokoll/torsdagen-den-19-januari-fm_EB902/html (hämtad 2022-03-31).
- Riksdagens protokoll 1968:24, första kammaren 1968 16 maj: Om åtgärder för att förhindra våld vid demonstrationer, https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/protokoll/nr-24---forsta-kammaren----1968_ET9C24/html (hämtad 2022-03-31).
- Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm, 1996).
- Samuelsson, Kurt, *Är ideologierna döda?* (Stockholm, 1966).
- Samuelsson, Kurt, *Det fördömda kapitalet. En kritik av den nymarxistiska mytologin*, första utgåva 1970 (Stockholm, 1971).
- Samuelsson, Kurt, *Den förvirrade jämlikheten och andra essäer* (Stockholm, 1972).
- Schmidt, Werner, C.H. Hermansson. *En politisk biografi* (Stockholm, 2005).

- Smedberg, Carl-Filip, "Låginkomsttagarna. Expertis, politik och mediering i formandet av en ny kategori omkring 1968", *Scandia* 84:1, s. 61–85.
- Sontag, Susan, "A Letter from Sweden", *Ramparts Magazine*, juli (1969), s. 23–38.
- Svensson, Jörn, *Korporatismen och borgerliga klassdiktaturen* (Staffanstorp, 1969).
- Swärd, Hans (red.), *Den kantstötta välfärden* (Lund, 2017).
- Therborn, Göran (red.), *En ny vänster. En debattbok* (Stockholm, 1966).
- Tingsten, Herbert, *Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratien* (Stockholm, 1966).
- Tingsten, Herbert, *Strid kring idyllen* (Stockholm, 1966).
- Trägårdh, Lars (red.), *Tillit i det moderna Sverige. Den dumme svensken och andra mysterier* (Stockholm, 2009).
- Utanför systemet. Vänstern i Sverige 1968–1978. En antologi* (Stockholm, 1978).
- Vallier, Kevin, *Trust in a Polarized Age* (Oxford, 2021).
- Väldsbejakande extremism i Sverige. Nuläge och tendenser*. Ds 2014:4. Justitiedepartementet (Stockholm, 2014).
- Wernström, Sven (red.), *Protest* (Stockholm, 1967).
- Östberg, Kjell, 1968 – när allt var i rörelse. 1960-talsradikaliseringen och de sociala rörelserna, https://marxistarkiv.se/skribenter/ostberg/1968_nar_allt.pdf (hämtad 2022-03-31).

Fredsrörelsen och dess kritiker

En studie i polarisering

Henrik Brissman

Hösten 1979 beslutade Nato att utplacera Pershing II-robotar i Västeuropa, det var i den upptrappade spänningen mellan väst och öst som ett svar på Sovjetunionens utplacering av SS-20-robotar 1977. Kalla kriget gick in i en mörkare fas efter ett relativt avspänt 1970-tal i internationell utrikes- och säkerhetspolitik. Kärnvapenupprustningen accelererade under 1980-talet, och den samlade vapenarsenalen hade kapacitet att förintja jordklotet flera gånger om ifall någon makthavare i Washington eller Moskva skulle välja att trycka på knappen. Kärnvapenproblematiken blev en allt viktigare fråga för många medborgare i framför allt den rikare delen av världen under 1980-talets första hälft. Frågan fick en närmast existentiell karaktär i och med vetskapen att en aktivering av dessa förintelsevapen skulle resultera i utplånandet av allt mänskligt liv. Efter ett globalt kärnvapenkrig skulle i princip ingenting återstå.¹

Som en konsekvens av detta växte det fram en bred och mycket omfattande fredsrörelse i Västeuropa, Nordamerika, Australien och Nya Zeeland samt Japan. Stora fredsdemonstrationer hölls runt om i världen i protest mot den planerade kärnvapenupprustningen, inte minst i Västtyskland, där lejonparten av Natos missiler skulle placeras ut. Fredsrörelsen, som hade kärnvapenfrågan i fokus, samlade stora skaror, med en viss övervikt för akademiskt utbildade bland medlemmarna.² Även om kärnvapenhotet var den dominerande fredsfrågan under 1980-talet, särskilt under dess första hälft, växte

parallellt intresset och engagemanget för andra frågor, såsom vapenexport, fredsutbildning i skolor, bistånds- och utvecklingsfrågor, civilförsvar och civil olydnad samt vapen- och totalvägran.

Vid sidan av den traditionella freds rörelsen uppstod under decenniet ett starkt engagemang för fred i allmänhet och kärnvapenfrågor i synnerhet även inom politiska partier, fackföreningsrörelsen, kyrkor och religiösa samfund, skolor och kulturinstitutioner. Yrkesgrupper i Sverige organiserade sig i kampen mot kärnvapen eller för fred, till exempel läkare, ingenjörer, lärare och jurister.³

Freds rörelsen kritiserades av försvarsvänner för att medvetet eller omedvetet gå Moskväs ärenden, för att inte förstå behovet av ett svenskt militärt försvar och till och med för att vara naiva utopister som drömde om "fred i världen". Att USA och andra västmakter hade kärnvapen ansåg många försvarsvänner vara nödvändigt för att möta hotet från världskommunismen.

Under 1980-talet observerades även ubåtskränkningar i svenskt territorialvatten och frågan om svensk vapenexport till kontroversiella länder. Boforsaffären fick mycket uppmärksamhet i medierna och ledde till en infekterad debatt om den svenska vapenexportens vara eller icke-vara. Särskilt Svenska freds- och skiljedomsföreningens avslöjanden om oegentligheter i vapenaffärerna fick stort utrymme i media.⁴

Förhållandet mellan supermakterna USA och Sovjetunionen var mycket polariserat under första halvan av 1980-talet, och debatten mellan försvarsvänner och freds rörelseaktivister var stundtals in-flammerad. Decenniet var fyllt av polarisering mellan freds rörelsen och försvarsvänner i frågan om hur ett svenskt försvar skulle organiseras och i förlängningen vilken världsordning som skulle gälla. Decenniets första hälft var en av kalla krigets mest djupfrysta faser. I december 1979 tågade Sovjetunionen in i Afghanistan, i december 1981 ägde militärkuppen i Polen rum, neutronbomben utvecklades och 1983 höll president Ronald Reagan sitt tal om "Stjärnornas krig".⁵

Detta kapitel handlar om den svenska freds rörelsen under 1980-talet, den offentliga debatten om främst kärnvapenfrågor i offentligheten samt freds rörelsens ideologiska grund och funktion under perioden. Jag menar att vi har att göra med ett polariserat tillstånd

– kontrahenterna stod faktiskt långt ifrån varandra vad gällde åsikter och argument – men jag kommer att visa att de faktiska skillnaderna i världsåskådning och hur de såg på slutmålet var mindre än förväntat. Svartmålning förekom, men den kritik parterna uttalade mot varandra var mer nyanserad än förväntat. Jag betraktar det som en komplementär polarisering, som en del av det demokratiska samtalet, och därmed en godartad polarisering: att fredsaktivister och försvarsvänner har olika syn på försvars- och säkerhetspolitik är en självklarhet i en demokrati, och det är av yttersta vikt att olika intressen uttrycker sina ideologiska ståndpunkter.⁶

I denna artikel kommer jag att utgå från källmaterial från tiden, det vill säga 1980-talet, och här finns material både från fredsrörelsen och försvarsivrare representerade. Mina slutsatser grundas alltså på denna källstudie, som inte på något sätt är heltäckande utan snarare visar på ett behov av mer forskning kring perioden.

Fredsrörelsens meningsmotståndare kom från såväl vänster som höger. De var försvarspolitik, liberala och konservativa debattörer, men även Sovjetkritiker inom vänstern. Jag ägnar relativt stort utrymme i kapitlet åt att beskriva den heterogena fredsrörelsen och förklara dess organisation och ideologiska uppdelning under 1980-talet. Därutöver ger jag tre exempel på kritik som försvarsvänner riktade mot fredsrörelsen för att illustrera det polariserade tillstånd som rådde i fredsfrågan under 1980-talet. De tre exemplen rör anklagelser om att rörelsen hade en tendens att kritisera västs kärnvapenupprustning i större utsträckning än östs, om att delar av rörelsen i vissa fall gick Sovjetunionens ärenden samt frågan om Sovjet hade infiltrerat rörelsen.

Sveriges vapenexport och värnpliktsvägran var andra polariserade frågor vid denna tid. Boforsaffären 1984 gav upphov till en intensiv politisk debatt om huruvida Sverige skulle exportera vapen och krigsmateriel till diktaturer och krigförande länder. Svenska freds- och skiljedomsföreningen fick en betydelsefull position i debatten. Värnpliktsvägran var en viktig fråga för fredsrörelsen eftersom värnplikten ansågs utgöra grunden för ett militariserat samhälle och en inskolning för unga män i ett militärt tänkande.⁷ Dessa exempel fördjupar jag mig dock inte i inom ramen för detta bidrag, utan väljer i stället att

fokusera på kärnvapenfrågan och kalla kriget och därmed fördjupa analysen med dessa exempel.

Avslutningsvis i kapitlet ställer jag frågan: Vad menas med ”fred”? Vad lägger fredsaktivister respektive försvarsvänner i begreppet? En analys av fredsbegreppets komplexa betydelse kommer att förklara hur det starka polariserade opinionsläget kring fred och nedrustning kunde te sig under 1980-talet, i kalla krigets sista fas.

Jag utgår från källmaterial från 1980-talet, till exempel tidskriftsartiklar och debattskrifter.

Den svenska freds rörelsen under 1980-talet och dess hjärtefrågor

En god fingervisning om hur bred och diversifierad den svenska freds rörelsen var under 1980-talet ger den adresslista som publicerades 1985 i antologin *Vändpunktens tid! – fredsperspektiv vid 1980-talets mitt* (1985).⁸

Freds- och nedrustningsfrågor hade en självklar plats i det politiska samtalet och engagerade en betydande del av tidens Folk rörelsesverige. *Vändpunktens tid!* var resultatet av att den nybildade organisationen Samarbete för fred, en paraplyorganisation för olika fredsorganisationer, samlade ett antal författare och aktivister kring aktuella fredsperspektiv vid decenniets mitt. I antologin finns kapitel om kärnvapenfrågan, om kalla kriget och muren mellan öst och väst, om att verka för fred i bredare bemärkelse genom utbildning i skolan och om hur värderingar kan förändras i ett längre perspektiv. Fred kopplas till rättvisa, jämställdhet och miljö. Skribenterna berör bland annat kalla krigets logik, fredsfostran och civilisationskritik, vilket visar på bredden av teman som diskuterades av freds rörelsen. Antologins bidrag visar även på den samlade freds rörelsens slutmål, en värld utan krig och väpnade konflikter, snarare präglad av icke-våld, samarbete och rättvisa.

Vid decenniets mitt var kärnvapenfrågan och supermaktskonflikten allt överskuggande inom freds rörelsen. Men mer ideologiska och civilisationskritiska perspektiv fick också plats i rörelsens verksamhet,

Hiroshimadagen. Svenska Freds anordnade en demonstration på Södergatan den 6 augusti 1987 i Malmö. Från stora högtalare hördes bomb ljudet och folk föll till marken, och blev så liggande i fem minuter till tonerna av Verdis Requiem. (Foto: Jonn Leffmann, <https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/deed.sv>)

såsom barnens fredsfostran och frågan om hur en mer rättvis, resurssnål och solidarisk värld kan skapas. Ett villkor för att en mer beständig förändring ska kunna komma till stånd är att de alternativa rörelserna, såsom freds-, miljö- och solidaritetsrörelsen, tar initiativ till en ordentlig utredning och kartläggning av hur samhället kan ställas om i en sådan riktning.⁹ Det leder oss vidare till hur 1980-talets freds rörelse kan tolkas och placeras in på den ideologiska kartan.

Antietablissemang och skilda världsbilder

Hur ska då 1980-talets freds rörelse förstås och definieras, om vi nu inte ska tala om freds rörelser i pluralis? Vad var det som drev freds rörelsen under kalla krigets sista decennium? Historikern Kim Salomon närmade sig frågan redan 1985 genom att analysera den västerländska

fredsrörelsen. Samtidens facklitteratur talade, enligt Salomon, om tre orsaker till att fredsrörelsen hade lyckats expandera och nå en central plats i offentligheten: befolkningens ångest inför ett kärnvapenkrig, Sovjets manipulation av den västerländska fredsrörelsen samt Natos nämnda beslut att placera kärnvapenbärande missiler i Västeuropa. Till dessa orsaker lade Salomon rörelsens antietablissemangshållning, vilken kan härledas till den subkultur, eller snarare alternativkultur, som rörelsen var en del av, men som snarare bör definieras som alternativkultur. Till den hållningen hörde att vara emot etablerade föreställningar om säkerhetspolitik och förhandlingsstrategier mellan kärnvapenmakterna, men även att eftersträva en alternativ världsordning, ett utjämnat ekonomiskt och socialt system mellan fattiga och rika länder, en fördjupad demokratisering på olika beslutsnivåer, ett mer resurssnålt och miljövänligt förhållningssätt med mera.

Den subkultur som Salomon hänvisar till hade kontaktytor med kvinno-, solidaritets- och miljörörelsen. Dessa rörelser har en gemensam värdegrund: idén om en världsordning där kvinnor är jämställda med män, där fattiga länder har samma utvecklingsmöjligheter som rika och där man tar miljöhänsyn genom att använda förnyelsebara energikällor, vara varsam med jordens resurser och bedriva biodynamisk odling. Till detta bidrar fredsrörelsen med icke-våld, nedrustning och antimilitarism.¹⁰

Under 1960- och 1970-talen etablerades ett antal nya rörelser där Vietnamkriget framstår som "gnistan som tände en prairiebrand". Vietnam blev den minsta gemensamma nämnaren för det pånyttfödda engagemang som uppstod kring mitten av 1960-talet. Med kriget i Sydostasien uppstod en internationell Vietnamrörelse parallellt med ungdomsrevolten, särskilt studentrevolten med dess olika vänster-beteckningar. I USA hade medborgarrättsrörelsen redan under 1950-talet börjat organisera sig för att under följande decennium uppnå vissa framgångar för den afroamerikanska delen av befolkningen. I slutet av decenniet och början av 1970-talet utmejslades även miljö-, kvinno- och solidaritetsrörelsen. Här kan även nämnas de homosexuella organisering i gayrörelsen under denna period.

Sedan fredsrörelsen uppstod under tidigt 1900-tal har den genomgått olika perioder; engagemanget har tonats ned för att senare väckas till liv igen.¹¹ I slutet av 1950-talet och början av 1960-talet engagerade sig många mot kärnvapenupprustningen och stora fredsmarscher genomfördes i Storbritannien, men även i till exempel Västtyskland och Sverige (AMSA:s, Aktionsgruppen mot svensk atombombs, kampanj mot svenska kärnvapen). När engagemanget försköts mot Vietnamkriget vid 1960-talets mitt minskade intresset för fredsrörelsens frågor, för att åter skjuta fart i slutet av 1970-talet som en konsekvens av besluten om utplacering av nya kärnvapen.¹²

Dessutom var fredsrörelsen framgångsrik vad gällde att få uppmärksamhet i medierna, genom sina manifestationer, fredsmarscher och appeller. Det var en synlig rörelse som fick stort genomslag i offentligheten under 1980-talet. 1960-talet hade sin Vietnam- och studentrörelse, 1970-talet sin miljö- och kvinnorörelse och 1980-talet sin fredsrörelse som kom att appellera till människors engagemang och som fick en dominerande ställning i medierna.

Kim Salomon definierade 1980-talets fredsrörelse som en anti-kärnvapenrörelse.¹³ Med tanke på studiens utgivningsår (1985) är det inte helt missvisande. Fram till decenniets mitt var kärnvapenfrågan helt dominerande med anledning av den expansiva kärnvapenkapprustningen och det hårdare samtalsklimatet mellan USA och Sovjetunionen. Det var en av de kallaste faserna under kalla kriget, och kalla kriget kan i sig inte tänkas utan förekomsten av kärnvapen, mänsklighetens ditintills mest effektiva förintelsevapen. Att kärnvapenfrågan skulle fortsätta att dominera fredsrörelsens arbete under de kommande åren verkade högst sannolikt när Salomon skrev sin bok. Några år tidigare hade flera av de västerländska miljörörelserna varit fokuserade på kärnkraftsfrågan, som ofta beskrevs i termer av överlevnad och för mänskligheten ödesdigra val, vilket starkt påminner om kärnvapenfrågans existentiella inramning.

Men jag vill poängtera att kärnvapenfrågan inte var den enda fråga som fredsrörelsens medlemmar och sympatisörer engagerade sig i. Andra viktiga frågor var värnpliktsvägran, alternativa försvarsmodeller baserade på icke-våld, mänskliga rättigheter och solidaritetsarbete

för till exempel ANC i Sydafrika samt krigsmaterielexport. 1980-talets freds rörelse var en mångfacetterad rörelse, med förgreningar i en rad frågor som jag nämnt. Vad som i stället är intressant är att fråga vad som hade behövts för att tidens freds rörelse hade kunnat definieras som just en freds rörelse. Frågan tarvar betydligt mera forskning för att fylla kunskapsluckorna. Utmaningen är att nå djupare in i de olika fredsorganisationernas arbete – även på lokal – eller gräsrots-nivå samt att fokusera på en specifik period för att förstå hur en viss rörelse ska definieras.

Det jag vill ta fasta på som Salomon framhåller är att anti-etablissemangsfaktorn kan bidra till vår förståelse av polariseringen mellan freds- och försvarsvännerna under 1980-talet. Fredsrörelsen argumenterade för en alternativ världsordning baserad på nedrustning, icke-våld, miljöhänsyn, decentralisering, närhet till naturen och solidaritet med folk i andra länder, särskilt världens fattiga, samt ekonomisk och social rättvisa. Inte minst unga fredsaktivister – särskilt Svenska freds- och skiljedomsföreningen lockade till sig yngre medlemmar – representerade en alternativ, progressiv världsåskådning och livsstil.¹⁴ Den världsbild som försvarsvänner, militära företrädare och försvarspolitikerna representerade, med ett starkt svenskt militärt försvar och en traditionell syn på att konflikter och våld av nödvändighet måste mötas med våld, utgjorde en tydlig kontrast mot detta – även om rörelserna hade samma slutmål: en värld i fred och utan krig. Här finner jag en delförklaring till varför diskussionen kring olika försvars- och nedrustningsfrågor periodvis fick en sådan polariserad karaktär.

Frågan om freds rörelsens trovärdighet

Den tändande gnistan till 1980-talets freds rörelse var Natos så kallade dubbelbeslut att placera ut Pershing II-robotar i Västeuropa, särskilt Västtyskland, med början 1983.¹⁵ Beslutet fattades den 12 december 1979, och detta datum blev en symbol för freds rörelsens antikärnvapenarbete under 1980-talet. Föreningen Kvinnor för fred, som hade bildats 1978, tog 1979 initiativ till de första fackeltågen mot kärnvapen, vilka

samlade runt 40 000 personer runt om i Sverige.¹⁶ Även kärnkrafts- och vapenexportfrågan fick uppmärksamhet i samband med dessa luciamanifestationer, vilka hölls årligen under det nästkommande decenniet. Fackeltågen vid lucia blev sinnebilderna för fredsrörelsens antikärnvapenengagemang, uppslutningen var relativt god och de uppmärksammades i medierna. Samtidigt markerade datumet att engagemanget tog sin utgångspunkt i Natos planerade utplacering, inte i Warszawapaktens beslut 1977 om SS-20-robotar med vilket Nato motiverade sitt eget utplaceringsbeslut. Att Warszawapaktens beslut inte ledde till motsvarande engagemang och demonstrationer – att fredsrörelsen hade en benägenhet att vara kritisk mot upprustning från väst men inte från öst – var en bidragande orsak till den polarisering som uppstod under 1980-talet mellan rörelsen och dess kritiker. Försvarsvänner och borgerliga intellektuella anklagade fredsrörelsen för att vara (medvetet eller omedvetet) Sovjetvänlig och påpekade att fria och oberoende fredsrörelser endast kan verka i väst.¹⁷

En organisation i den svenska fredsrörelsen som särskilt anklagades för att vara Sovjetvänlig var Svenska Fredskommittén, som hade växt fram som en svensk avdelning av det Sovjetkontrollerade Världsfredsrådet under kalla krigets första fas. Världsfredsrådet, grundat 1949, ville verka för fred och kärnvapennedrustning och är mest känt för den så kallade Stockholmsappellen 1950 med krav om total kärnvapennedrustning, vilken undertecknades av miljoner människor i öst och väst, däribland ett flertal kulturpersonligheter och intellektuella. Rådet ville förvisso verka för avspända relationer mellan väst och öst, men tenderade att i praktiken stödja sovjetisk utrikes- och säkerhetspolitik och avstod från att kritisera sovjetisk aggression i de kommunistiska satellitstaterna i Östeuropa eller invasionen i Afghanistan 1979. Svenska Fredskommittén var dock en aktiv fredsorganisation under 1980-talet med flertalet lokalorganisationer och ett antal kända kulturpersonligheter som affischnamn. Kommittén var även medlem i Sveriges Fredsråd, som samlade praktiskt taget alla svenska fredsorganisationer oberoende av inriktning. Kommittén blev även symbol för den kritik som riktades mot fredsrörelsen i stort från försvarsvänner och borgerliga intellektuella, nämligen frågan om Sovjetvänlighet

(medveten eller omedveten), ensidig kritik mot Väst eller det faktum att fria och oberoende freds rörelser endast kan verka i Väst.

Världsfredsrådets svenska gren, Svenska Fredskommittén, hade under 1950- och 1960-talen en nära koppling till Sveriges kommunistiska parti (SKP) och har varit föremål för säkerhetspolisens intresse. Särskilt under 1950-talet, när kommunister generellt stod under statlig övervakning i Sverige och internationellt, fann säkerhetspolisen anledning att misstänka att SKP och Fredskommittén inte var autonoma i förhållande till sovjetiska intressen. Kommittén hade till exempel en del kontakter med sovjetisk ambassadpersonal i Stockholm, vilket knappast är brukligt för fria fredsorganisationer.¹⁸

Men med paroller mot upprustning och militarism, och senare under 1970-talet och framåt för solidaritet med olika rörelser i tredje världen, blev kommittén en del av den samlade svenska freds rörelsen och var en aktiv fredsorganisation som under 1980-talet hade flera lokalorganisationer och ett antal kända kulturpersonligheter som affischnamn. Kommittén är medlem i Sveriges Fredsråd, som samlar praktiskt taget alla svenska fredsorganisationer oberoende av inriktning.¹⁹

För att undvika att bli ett propagandainstrument för en viss regims intressen är det av vikt att hålla distans i fråga om personella kontakter och göra en adekvat analys av vad fredspolitiska förslag och utspel kan få för konsekvenser och i vilken mån de kan gynna eller missgynna olika nationer och intressen.

Ett uttryck för den kritik mot freds rörelsen som gällde att den hade en tendens att kritisera västs kärnvapenupprustning i större utsträckning än östs – mitt första exempel på en kritisk hållning till rörelsen – var journalisten och den liberale debattören Niklavs Lapukins artikel i *Svensk Tidskrift* 1982. Han försökte förvisso göra boskillnad mellan Svenska Fredskommittén och freds rörelsen i allmänhet, särskilt Svenska freds- och skiljedomsföreningen, men han uppfattade ett balansproblem att rörelsen hade en tendens att i huvudsak uppmärksamma militär upprustning i väst, inte i öst.

Lapukins ställde frågan om alla krig verkligen är oberättigade, till exempel om det försvarskrig som de afghanska ”frihetskämparna”²⁰ för kan betraktas på samma sätt som den sovjetiska ockupationen.

Måste inte freden vara villkorad med krav på frihet? Enligt Lapukins kom de aktuella hoten mot freden från öst, och han exemplifierade med den sovjetiska ubåten U137:s grundstötning i den blekingska skärgården i november 1981, de hårdnande villkoren i Polen och den sovjetiska ockupationen av Afghanistan. Fredsrörelsens i och för sig berättigade avsky mot massförstörelsevapnen hindrade den enligt Lapukins från att se den östeuropeiska kommunismens oförmåga att skänka demokrati och ekonomiskt välbefinnande åt sina medborgare, vilket var det största hotet mot freden. Han gav fredsrörelsen ett erkännande för dess gryende insikt att det rådde en obalans i kritiken av de båda supermakterna och deras aktiviteter, men efterfrågade en nyorientering av fredsrörelsens engagemang för demokrati och mänskliga rättigheter i Östeuropa.

Lapukins tvivlade dock på fredsrörelsens vilja och förmåga att göra en sådan nyorientering. Fredsdebatten hade under ett antal år dominerats av västkritiska uttalanden, medan motsvarande uttalanden mot öst i princip hade lyst med sin frånvaro. Här grundlades fredsrörelsens ensidiga hållning gentemot de båda supermakterna, enligt författaren. Den samlade fredsrörelsen hade ett trovärdighetsproblem.²¹

Lapukins lyfte fram den stora kvinnofredsmarsch till Minsk i Sovjetunionen sommaren 1982 som arrangerades av flera fredsorganisationer, däribland Kvinnor för fred. Författaren menar att de nordiska kvinnorna valde att samarbeta med den officiella sovjetiska fredskommittén, medan den oberoende fredsrörelsen inom landet inte ingick i manifestationen. Den kände regimkritikern Andrej Sacharov tilläts av de sovjetiska myndigheterna inte komma till tals i samband med fredsmarschen, trots att han gjort sig till talesman för kritik av kärnvapen i såväl öst som väst. Den nordiska fredsmarschen var med andra ord enligt Lapukins statsdirigerad. Välmenande, engagerad men naiv. Han ansåg att den icke-Sovjetberoende delen av den svenska fredsrörelsen måste kapa alla band med "sovjetiska propagandaperspektiv" för att bli trovärdig i nedrustningsdebatten.²²

Att Lapukins beskrev fredsrörelsen som ensidig i sitt avståndstagande till västlig kärnvapenupprustning är ett tydligt exempel på

svartmålning av motståndaren, men kritiken träffade ändå en öm punkt i en del av rörelsens aktiviteter och ståndpunkter under kalla kriget. Lapukins erkände att en betydande del av rörelsen inte var beroende av Sovjetunionen, men den måste bekänna färg och tydligt ta avstånd från supermakten i öst.

Fredsmarschen till Minsk som Lapukins skrev om fick stort utrymme i antologin *Bladen vänder vinden. Tio år med Kvinnor för fred* (1989). Den var en av tre stora marscher 1981–1983; de andra gick till Paris (1981) och Washington (1983). En av antologins redaktörer, Catharina Stenberg, minns stoppet i Moskva på väg till Minsk:

I Moskva vågade vi inte prata med varann inne på hotellet. Vi störtade ut i det fria när vi fick höra talas om förföljelse av medlemmarna i den oberoende fredsgrupp som just bildats. Våra ryska ledare lovade att försöka ta reda på allt om gruppen. Det lugnade oss inte. Jag minns den osäkra känslan av att vara lurad, eller förd bakom ljuset.²³

Denna minnesbild ger en annan version av förhållningssättet till den sovjetiska fredskommittén än den som Niklavs Lapukins gav i sin artikel. Stenberg berättar även att latindocenten Ritva Jonsson i ett tal i Katyn påminde de sovjetiska värdarna om massakern i Katyn under andra världskriget, då 4 421 polska officerare mördades av Sovjetunionen (enligt den sovjetiska versionen var det nazisterna som stod bakom avrättningarna).²⁴ De nordiska fredskvinnorna ville visa att de försökte hålla en oberoende och kritisk distans till sina sovjetiska värdar. De var även måna om att försöka skapa så fria kontakter som möjligt med sovjetiska medborgare under marschtiden. Samtidigt visar de ovanstående exemplen på en viss ambivalens hos fredsrorelsen inför de sovjetiska värdarna och det mått av frihet som de nordiska fredskvinnorna kan ha åtnjutit under vistelsen.

De stora fredsmarscherna 1981–1983 lade grunden till Den stora fredsresan 1984–1989, då fredsengagerade kvinnor från samtliga världsdelar besökte 105 länder med buss. Syftet var att besöka regeringarna i de flesta av FN:s medlemsländer för att ställa frågor kring fem grundläggande teman om nedrustning, kärnvapen, vapenexport,

konfliktlösning med ickevåldsmedel med mera. Arrangör var Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet (IKFF).

Det tidiga 1980-talet var en mycket aktiv period för fredsrörelsen i stort. Seminarier, möten, namninsamlingar och fackeltåg kring olika freds- och nedrustningsfrågor avlöste varandra. I februari 1980 presenterade Kvinnor för fred i Norden en gemensam appell: "Nedrustning för en varaktig fred. Vapenmiljarderna till mat." En namninsamling till FN:s kvinnokonferens i Köpenhamn 1980 samlade en halv miljon underskrifter. Luciamanifestationer mot kärnkraft och kärnvapen hölls den 12 december varje år och samlade tiotusentals deltagare på ett flertal orter. I slutet av decenniet, 1988, hölls den stora END-konferensen (European Nuclear Disarmament) i Lund med deltagare från hela den europeiska fredsrörelsen.²⁵ Att fredsrörelsen växte i styrka och betydelse och tog plats i medierna och offentligheten i Sverige och många andra länder uppmärksammades med kritiska ögon i försvarsvänliga kretsar.

Kålsupardoktrinen

En källa till förargelse och frustration hos försvarsvännerna var den så kallade kålsupardoktrinen, enligt vilken USA och Sovjetunionen var lika ansvariga för efterkrigstidens upprustningsspiral, och båda utgjorde ett hot mot världsfreden. De agerade lika hänsynslöst och kompromisslöst för att försvara sina politiska, militära och ekonomiska intressen. Det faktum att USA är en demokrati, alla sina brister till trots, och Sovjetunionen en diktatur gör ingen skillnad. Även demokratier kan ha militära intressen och vilja vidga sitt territorium med militära medel. Det avgörande är huruvida en supermakt är beredd att verka för fred, nedrustning och avspänning eller ej.

Doktrinen var knappast en rättvis sammanfattning av fredsrörelsens eller de svenska neutralitetsförespråkarnas ståndpunkt utan snarare en ideologisk etikett som fredsrörelsens motståndare velat sätta på dem.

Doktrinen diskuterades och kritiserades av statsvetaren Ingemar Dörfer, som var verksam vid Försvarets forskningsanstalt (FOA). Det

är mitt andra exempel på kritik som riktades mot freds rörelsen. I sin bok *Nollpunkten. Sverige i det andra kalla kriget* (1991) lyfte han fram Sveriges position som en tredje part i FN:s nedrustningsförhandlingar mellan de båda supermakterna. Enligt Dörfer hade det varit väsentligt för Sverige att bibehålla positionen som en fredlig utväg mellan två lika onda supermakter. Denna utgångspunkt har bidragit till Sveriges nyckelroll som en neutral förhandlare och fredssträvande nation mellan de båda systemen i öst och väst.

Att som till exempel den svenska socialdemokratiska regeringen och delar av freds rörelsen utgå från att båda systemen eller supermakterna hade lika stor skuld till kapprustningen är dock inte rimligt, menar Dörfer.²⁶ Demokratiska värden som frihet, öppenhet, mänskliga fri- och rättigheter samt marknadsekonomi står på spel – de riskerar att hamna i skymundan när fokus ligger på upprustningsspiralen och supermaktskonflikten i sig. Grundproblematiken skulle då, enligt Dörfer, inte vara att två supermakter med varsin vapenarsenal bekämpar varandra, utan att demokratiska värden inte försvaras tillräckligt mot diktaturen i öst. Att USA och dess allierade i Nato upprustar utgör inte den springande punkten utan snarare bristen på insikt att en sådan upprustning är nödvändig för att bekämpa världskommunismen. Dörfer nämner inte freds rörelsen i sitt kapitel om kålsupardoktrinen, men eftersom stora delar av rörelsen under 1980-talet riktade kritik mot båda supermakternas rustningsiver gäller hans klander implicit även denna.

Den svenska socialdemokratin, med stöd av kyrkor, politiska ungdomsförbund och nya sociala rörelser såsom freds- och kvinno- rörelsen med flera, hade varit nyttig ur sovjetisk synvinkel med sina ageranden och utspel, menar Dörfer. Han anklagar den socialdemokratiska regeringen, i synnerhet statsminister Olof Palme, för att likställa USA och Sovjetunionen. I flera kärnvapenfrågor gynnade regeringens ställningstaganden den sovjetiska sidan. Det så kallade femkontinentsinitiativet, där ledare från sex neutrala stater samlades under Palmes ledning, spelade en särskild roll för att hantera nedrustningsfrågor mellan väst och öst, inte minst i frågan om kravet på kärnvapenfrysning och provstopp. Den svenska regeringen tonade

ned de systematiska ubåtskränkningar som Sovjetunionen anklagades för att göra sig skyldiga till för att inte störa relationerna med grannen i öst och därmed förlora sin neutrala medlarroll, enligt Dörfer.

Från ett försvarsvänligt perspektiv bestod problematiken i att de båda politiska och ekonomiska systemen betraktas som om de vore två likvärdiga parter som tävlar om världsherraväldet, inte ett demokratiskt system med mänskliga fri- och rättigheter och marknadsekonomi som står mot ett totalitärt system med förtryck och förföljelse av oliktankande inom den egna befolkningen samt kommandoekonomi. Det innebär ett trovärdighetsproblem för den svenska säkerhets- och nedrustningspolitiken, som primärt syftar till nedrustning och avspänning mellan de båda supermaktsblocken. Om den svenska nedrustningspolitiken antog en mer kritisk inställning till Sovjetblocket och därmed en mer förstående inställning till USA och västliga intressen skulle grundvalarna för den svenska positionen raseras. Sveriges unika roll som en fredssträvande part med förtroende i båda lägren skulle sannolikt omintetgöras.

Häri ligger den avgörande konflikten mellan försvarsvänner och fredsrorelsen: Förmådde fredsrorelsens agerande i olika nedrustnings- och fredsfrågor bidra till reell avspänning och nedrustning, eller innebar det snarare ett indirekt eller direkt stöd till sovjetiska maktintressen? Därmed uppstår en rad frågor som vore värda att beforska djupare: Agerade fredsrorelsen med ett uppriktigt engagemang, om än lite naivt, eller var den förblindad av USA:s upprustningsinitiativ och strävan att försvara sina värden? Fanns det krafter inom rörelsen som faktiskt bejakade sovjetiska intressen och ville sprida den sovjetiska fredspropagandan? Kan vi tala om en samlad fredsrorelse, eller ska vi snarare tala om fredsrorelser i pluralis med olika ideologiska inriktningar?

Ingemar Dörfer kritiserade den svenska regeringen och fredsrorelsen för att i praktiken gå Sovjetunionens ärenden genom att deras perspektiv på kallakrigsproblematiken betonade krig kontra fred i stället för frihet kontra ofrihet eller demokrati kontra diktatur. Här finner jag ett exempel på hur ett polariserat tillstånd och ett försök till svartmålning i freds- eller kärnvapenfrågan kunde te sig.

Den brokiga freds rörelsen

Freds rörelsen rymde olika ideologiska och tros mässiga utgångspunkter och samlade en brokig skara människor med olika bevekelsegrunder. Den till medlemsantalet största svenska fredsorganisationen var Svenska freds- och skiljedomsföreningen (cirka 15 000 medlemmar under 1980-talet), som i hög grad vilade på antimilitaristisk grund, var partipolitiskt oberoende och lockade relativt unga medlemmar. Föreningen var aktiv i kärnvapenfrågan, och även i frågor om värnpliktsvägran, säkerhetspolitik och, från mitten av decenniet, Sveriges vapenexport. Tillsammans med nybildade Svenska Afghanistankommittén tog föreningen våren 1985 initiativ till ett opinionsbildande arbete mot Sovjets ockupation av landet.²⁷

Föreningen Kristna Freds rörelsen samlade i huvudsak medlemmar med en kristen bekännelse, och de samverkade med kyrkor och kristna samfund. Bland fredsorganisationerna med koppling till kvinnorörelsen vill jag nämna IKFF, som bildades 1919, och Kvinnor för fred, som var en del av 1970-talets kvinnorörelse och hade en stor andel akademiskt utbildade medlemmar. Svenska FN-förbundet är en del av den ideella FN-rörelsen och driver frågor som har med FN:s verksamhet att göra. Ingen av dessa organisationer kunde sägas ha någon koppling till vänster i svensk politik *per se*, även om det självfallet fanns medlemmar med en vänstersinnad eller socialistisk hållning. De traditionella freds rörelserna, däribland de ovan nämnda, samlade medlemmar med en tämligen brokig bakgrund: socialdemokrater, gröna, centerpartister, folkpartister, kristna med mera.²⁸

Att freds rörelsen ibland avfärdades som ”kommunister” hade flera förklaringar. Eftersom Svenska Fredskommittén, som höll en prosovetisk linje och var organisatoriskt nära kopplad till VPK, var aktiv och synlig i fredsarbetet under perioden, fick nog en del uppfattningen att kommitténs inriktning var representativ för hela freds rörelsen. Freds rörelsens motståndare kan även ha haft intresse av att ta till ”kommunistspöket”. Dessutom kan freds rörelsens utspel och aktiviteter ha uppfattats som att de stödde öst eller i varje fall som att de likställde ett demokratiskt system i väst med ett diktatoriskt i öst.

En av fredsrörelsens viktigaste paroller under 1980-talet var ”En kärnvapenfri zon i Norden”, och rörelsens kritiker tolkade den som ett indirekt stöd för sovjetiska intressen. Skälet var att tre av de nordiska länderna, Danmark, Norge och Island, var och är Nato-medlemmar och därmed stod under paktens kärnvapenparaply, även om vapnen inte stod att finna inom dessa länders territorier. De övriga två, Sverige och Finland, var alliansfria. Då inget av de fem nordiska länderna ingick i Warszawapakten skulle ett proklamerande om en kärnvapenfri zon i regionen indirekt utgöra ett hot mot Nato:s rätt att skydda sina medlemsländer med kärnvapen om det skulle bli aktuellt. Någon motsvarande förpliktelse hade med andra ord inte Warszawapakten.

Som Lapukins antydde gällde kritiken mot fredsrörelsen och dess ställningstaganden inte nödvändigtvis att rörelsen var kontrollerad av öst eller gick östs ärenden. Däremot kan rörelsen ha betraktats som naiv och omedveten om vad dess ställningstaganden kunde få för politiska konsekvenser och vilka signaler den sände till makt-havare i väst och öst. Fredsrörelsen kunde bli ett nyttigt redskap för Moskvas ändamål i säkerhetspolitiska frågor. Sådan kritik kunde vara besvärlig för fredsrörelsens representanter att värja sig emot vare sig den var berättigad eller ej. Rörelsens mångfald och olika ideologiska utgångspunkter osynliggjordes till förmån för svartmålning om kommunistiskt inflytande.

Ett besvärligt problem var hur fredsrörelsen i stort skulle förhålla sig till Svenska Fredskommittén. Under 1950- och 1960-talen isolerades kommittén från de övriga organisationerna, men genom sitt förnyade antikärnvapenengagemang i slutet av 1970-talet och efter ett decennium av ”vänsterns problemformuleringsprivilegium” hade kommittén på 1980-talet åter införlivats i gemenskapen. Med sina cirka 2 000 medlemmar tog den en viss plats i fredsrörelsens gemensamma verksamhet, utan att på något sätt dominera eller vara en ledande aktör. Dock hade kommittén en förmåga att locka till sig vissa kända namn bland konstnärer och författare och kunde på så sätt göra sig ett namn i offentligheten.

Frågan om sovjetisk infiltration

Mitt tredje exempel på kritik mot freds rörelsen utgörs av författaren och journalisten Peppe Engbergs bok *Sovjet och freds rörelsen*, som utkom 1985 på Timbro förlag. Timbro hade etablerats som ett förlag och en tankesmedja med nära band till Svenska Arbetsgivareföreningen och hade en nyliberal agenda. Att förlaget valde just Engberg, som hade en bakgrund som chefredaktör för den maoistiska tidskriften *Gnistan*, till uppgiften att granska den underrättelse- och inflytandeverksamhet som Sovjetunionen eventuellt skulle ha bedrivit mot freds rörelsen i Sverige kan tyckas besynnerligt. Men året innan hade Timbro givit ut Charlie Nordbloms *Industrispionage*, där flera av källorna var hämtade från *Gnistan*. I frågan om sovjetisk infiltration förenades vänstern och högern i synen på svensk neutralitetspolitik på ett kanske oväntat sätt.

Som maoist var knappast Engberg heller särskilt välvilligt inställd till Sovjetunionens förehavanden, vilket kan ha bidragit till hans engagemang i frågan. I sin bok behandlar han de vanligast förekommande anklagelserna mot freds rörelsen med att rörelsen skulle vara styrd eller finansierad av Moskva, att KGB-aktivister infiltrerade fredsorganisationerna och att flertalet fredsaktivister var kommunister. Men i stället för att bekräfta svepande anklagelser mot freds rörelsen för att vara Sovjetkontrollerad undersöker han vilka kontakter som faktiskt tagits och kartlägger de infiltrationsförsök som Moskvakontrollerade agenter riktat mot olika fredsorganisationer, kampanjer och enskilda aktivister.²⁹ Resultatet är en nyanserad och vederhäftig redogörelse för de verkliga förhållandena. En organisation sticker ut i mängden beträffande kontakter med Sovjet, och det är Svenska Fredskommittén.

Peppe Engberg är noga med att påpeka att hans bok inte är någon anklagelseskrift mot freds rörelsen, den handlar primärt inte ens om freds rörelsen utan om de försök som Sovjet gör och har gjort för att infiltrera rörelsen. Engberg refererar till den nyvalde ordföranden för Svenska freds- och skiljedomsföreningen, Lars Ångström, som irriterat sig över att freds rörelsen beskrivs som en homogen rörelse. Enligt Ångström är det mer relevant att tala om freds rörelser i pluralis,

det vill säga att upprätthålla en tydlig rågång mellan den oberoende och vid tiden alliansfria fredsrörelsen, som tar sig rätten att kritisera såväl amerikansk som sovjetisk upprustningspolitik, och den fredsrörelse som mer eller mindre är beroende av och allierad med sovjetiska intressen. I den offentliga debatten dras skiljelinjerna ut och fredsrörelsens motståndare får möjlighet att beskriva den som influerad eller kontrollerad av sovjetiska intressen.³⁰

Jag ser en avgörande ideologisk skiljelinje mellan Svenska Fredskommittén och den övriga fredsrörelsen. Svenska freds- och skiljedomsföreningen, IKFF och Kristna Fredsrörelsen vilar på pacifistisk grund och lyfter fram rustningsspiralen mellan supermakterna som det främsta hotet mot världsfreden. De två sistnämnda betonar tydligare nord-syd-konflikten, alltså klyftan mellan rika och fattiga länder, som en viktig orsak till att krig och konflikter uppstår.

I kontrast till detta betonar Svenska Fredskommittén antiimperialism och solidaritet med fattiga i tredje världen, och de ger fredsbegreppet delvis en annan innebörd: för att skapa fred krävs en rättvis världsordning baserad på ekonomisk och social jämlikhet. Icke-våldstanken är mer nedtonad hos kommittén i jämförelse med de övriga, och därmed får fredsbegreppet delvis en annan innebörd. I och med kommitténs vänster-perspektiv villkoras snarare freds-begreppet med ekonomisk och social rättvisa och en jämlik global världsordning på antiimperialistisk grund. Rustningsspiralen hämtar sin näring i imperialistisk rovdraft och en ständig jakt på nya marknadsandelar. Denna rovdraft representeras av USA och Nato, medan Sovjetunionens och Warszawapaktens nedrustningsinitiativ och fredsbyggande aktiviteter utgör en motvikt. Ur kommitténs perspektiv är grundproblemet inte att två stormaktsblock står mot varandra utan snarare att det ena blocket eller systemets nedrustningsengagemang motarbetas av det andra, med andra ord att de sovjetiska initiativen inte mottas välvilligt av USA och Nato.³¹ Kommittén vilar inte på pacifistisk grund, utan stödjer befrielsekamp baserad på våld som riktar sig mot USA.

Svenska freds- och skiljedomsföreningen fattade förvisso ett principbeslut vid sin kongress 1985 om att inte vara radikalpacifistisk, vilket

innebar att de kunde acceptera att befrielserörelser i tredje världen tog till våld i självförsvar, oavsett vilken supermakt deras förtryckare fick stöd från. I linje med detta valde Svenska freds- och skiljedomsföreningen att inte verka för att det svenska militära försvaret skulle avskaffas, även om de i första hand pläderade för fredsöbyggnad insatser och icke-våldsmetoder. Föreningen hade en pragmatisk syn på våldsanvändning och det svenska militära försvaret, men de kunde inte på något sätt anklagas för att aktivt stödja våldsanvändning i försvarssyfte.³²

Vad innebär ”fred”?

Försvarsvännerna – eller fredsörelsens kritiker – förutsatte att fred måste villkoras med frihet. De pekade på den aktuella situationen i Sovjetunionen och övriga öststater, där människor inte fick leva i frihet utan rädsla för repressalier för sin politiska eller religiösa åskådnings skull. Fred utan frihet är meningslöst, menade de: människor kan inte leva i fred om inte deras mänskliga fri- och rättigheter garanteras. För att vara trovärdig i sitt engagemang måste fredsörelsen lyfta frihetsfrågorna på dagordningen, menade kritikerna. De två stormaktsblocken är inte likvärdiga i fråga om vilka möjligheter som medborgarna har att bilda opinion i olika frågor eller att uttrycka sig fritt i politiska angelägenheter.

Eftersom östblocket består av ett antal diktatoriska stater och västblocket av demokratier kan inte nedrustning av kärnvapen eller andra militära vapensystem *som sådana* vara av intresse, i första hand måste människorna i öst befrias från sina förtryckare och det kommunistiska system de lider under. Dessutom utgör de sovjetiska kärnvapnen ett ständigt hot mot friheten i väst. Därmed framstår en ömsesidig nedrustning mellan stormaktsblocken som kontraproduktiv, för då riskerar den demokratiska västsidan att förlora i styrka. De förtryckta folken i öst blir inte hjälpta av att väst nedrustar eller att stormakterna kommer överens om olika nedrustningsavtal. Även om direkt krigföring eller militär konflikt inte föreligger råder ingen fred i Europa så länge folken på andra sidan järnridån inte lever i frihet.

En oberoende fredsrörelse med en egen agenda har endast förutsättningar att verka i ett demokratiskt system, vilket sätter fingret på problematiken med oberoende fredsorganisationer i väst och statskontrollerade motsvarigheter i öst: det råder obalans i vilka former av opinionsbildning och påverkansarbete som kan riktas mot makthavarna i väst och öst. Till syvende och sist handlar det om med vilken trovärdighet den västerländska fredsrörelsen kan agera om den inte betonar frihetsfrågornas betydelse i förhållande till nedrustningsfrågorna. Utan frihet ingen fred, lyder försvarsvännernas kritik mot fredsrörelsen i väst.

Frågan är dock om fredsrörelsens definition av begreppet "fred" nödvändigtvis skiljer sig från försvarsvännernas i något väsentligt avseende. Även fredsrörelsen i stort villkorar fred med ett antal grundantaganden. Fred kan inte enbart vara frånvaro av krig eller väpnad konflikt, så kallad negativ fred (negativ i bemärkelsen frånvaro av någonting), utan förutsätter även en ekonomiskt och socialt rättvis och jämlik världsordning, en balans mellan människa och miljö med mera. Svält, en orättvis fördelning av ekonomiska resurser, analfabetism och bristande jämställdhet är exempel på hinder för en reell fred. Fredsrörelsen i allmänhet har av naturliga skäl främst fokuserat på nedrustnings- och avspänningsinitiativ, inte på hur ett mer rättvist, jämlikt och ekologiskt samhälle kan skapas.

Frihetsfrågorna har dock inte helt lyst med sin frånvaro i fredsrörelsens arbete. Under främst 1980-talet knöt fredsrörelsen kontakter med oberoende grupper och enskilda i bland annat Östtyskland, Polen och Tjeckoslovakien i syfte att stödja en demokratisk utveckling i dessa länder.³³ Fredsrörelsen var heller inte omedveten om vikten av att etablera och stödja oberoende freds- och miljögrupper i de kommunistiska satellitstaterna för att en reell fred skulle kunna förverkligas. Det svåra var som jag ser det snarare att lyckas skaffa dessa kontakter och att undvika att äventyra de oberoende gruppernas säkerhet.

Min konklusion är att fredsrörelsen och försvarsvännerna var överens om det slutgiltiga målet, nämligen en värld i fred och frihet, men däremot inte om vägen dit eller om vilka medel som skulle användas.

Det var huvudorsaken till den polarisering som rådde. Därtill innebär begreppet ”fred” för försvarsvänner i första hand frånvaron av krig, negativ fred, medan det för fredsaktivister innebär ett samhälle genomsyrat av social och ekonomisk rättvisa, ekologisk hållbarhet samt icke-våldslösningar på konflikter. Försvarsvännerna hävdade att fred och frihet endast kunde säkras med ett starkt militärt försvar under ledning av USA och Nato, medan fredsaktivisterna å sin sida hävdade att kapprustningsspiralen i sig ledde till krig och väpnade konflikter. Försvarsvännerna anklagade freds rörelsen för att gå Sovjets ärenden och ensidigt fördöma västs upp rustning, inte östs. Freds rörelsen kunde angripa militära företrädare och försvarspolitikere eller andra opinionsbildare i försvarsfrågor, men i huvudsak vände den sig emot militära strukturer, militärt ideologiskt tänkande och inte minst våldsanvändning generellt.

Tonen i debatten kunde vara skarp. Antingen det fanns substans i kritikernas synpunkter eller ej kan vi tala om retorisk svartmålning av den andra parten.

Postludium

Kritiken mot 1980-talets freds rörelse och dess val av strategi upphörde inte med utgången av detta decennium och kalla krigets slut. I samband med trettioårsminnet av Berlinmurens fall den 9 november 2019 publicerade ledarskribenten Olof Ehrenkrona en ledarartikel i *Svenska Dagbladet* under rubriken ”Lärdomen från 1989 är att upprepa framgång”. Han drog slutsatsen att inte endast kommunismen hade besegrats utan även den så kallade maktpositivismen, tron på att det totalitära systemet kommer att bestå och att fred endast kan uppnås genom en acceptans av ofriheten i öst:

Så många hade accepterat den totalitära övermaktens realiteter, att freden bara kunde bevaras om vi accepterade ofriheten, och vi hade varit så få som försökte säga att utan frihet finns ingen riktig fred.

Att idéer kunde besegra divisioner ingick lustigt nog inte i freds-rörelsens tankevärld, en rörelse vars egna idéer alltför ofta i stället handlade om att ge efter för och i värsta fall till och med legitimera divisionens primat.³⁴

Ehrenkrona menar att freds-rörelsen inte hyste någon större tilltro till den inneboende kraften i de idéer om frihet och marknadsekonomi som väst representerar. Inte heller någon tilltro till att dessa idéer, särskilt människors längtan efter frihet, kunde besegra totalitära system.

Genom att ensidigt kräva ömsesidig nedrustning mellan stormaktsblocken, utan att ta hänsyn till demokrati- och frihetsaspekten, legitimerade freds-rörelsen i praktiken det kommunistiska systemet, tycks Ehrenkrona mena. Återigen betonar freds-rörelsens kritiker att verklig fred förutsätter att människor får leva i frihet, får uttrycka sig fritt i olika samhällsfrågor och utöva vilken religion de vill. För att en reell fred ska kunna komma till stånd måste frihetsaspekterna garanteras först. Ehrenkrona är ett belysande exempel på hur 1980-talets polarisering kan aktualiseras i dagens diskussion om den tiden. Argumenten tycks vara desamma då som nu.

Kalla kriget och vad som orsakade kommunismens sammanbrott, Berlinmurens fall och Sovjetunionens upplösning för trettio år sedan diskuteras alltför jämt, och vilken roll i dessa avseenden den internationella freds-rörelsen kan ha haft är ytterst angeläget att undersöka.

Men frågan vad en reell fred innebär och hur den kan skapas har jag funnit vara en mindre vattendelare mellan fredsorganisationerna och dess kritiker än vad den polariserade debatten under 1980-talet gav sken av. Båda sidor ansåg att en reell fred förutsatte att ett antal kriterier var uppfyllda. Försvarsvännerna betonade frihetsaspekten och att friheten vid behov måste kunna försvaras militärt. Fredsorganisationerna betonade vikten av ekonomisk och social hållbarhet i samhället och hållbara relationer mellan stater samt att icke-våldsprinciper i högre grad skulle genomsyra samhällsstrukturerna.

Den spänning eller polarisering som bevisligen fanns mellan fredsorganisationerna och deras kritiker under 1980-talet visar sig

dock delvis ha varit konstruerad och överdriven. Fredsrörelsen var heterogen och rörelsens kritiker misslyckades med att förenkla och reducera den. I stället visade röster ur fredsrörelsen att konflikten var mer komplex än så. Vi kan tala om en godartad polarisering: två parter som uttrycker sina ideologiska utgångspunkter som en del av det demokratiska samtalet.

Den svenska fredsrörelsen, dess kritiker och debatten om kärnvapenfrågor och andra fredsfrågor under 1980-talet är relativt lite utforskad, särskilt ur ett idéhistoriskt perspektiv, trots rörelsens påtagliga närvaro i decenniets mediedebatt och kultursektor.³⁵ Trots att 1980-talet inte är så långt borta kan det i dag vara svårt att föreställa sig hur stor plats fredsrörelsen fick i offentligheten – och vilket polariserat tillstånd som rådde mellan rörelsen och dess kritiker i skuggan av stormaktskonflikten under några av de kallaste åren av kalla kriget.

Noter

- 1 April Carter, *Peace Movements: International Protest and World Politics since 1945* (London & New York: Longman, 1992).
- 2 *Ibid.* För ytterligare bidrag kring den västerländska fredsrörelsen under 1980-talet, se t. ex. Holger Nehring & Benjamin Ziemann, "Do all paths lead to Moscow? The NATO dual-track decision and the peace movement – a critique", *Cold War History*, vol. 12 nr 1, February (2012), s. 1–24, Henry Richard Maar III, "The Lost Years: The American Peace Movement, From Vietnam to Nuclear Freeze", *Peace & Change*, vol. 44, nr 3, July (2019), s. 386–411, Hanno Balz, "We Don't Want Your 'Peace'...", The West German Antiwar Movement, Youth Protest, and the Peace Movement at the Beginning of the 1980s", *German Politics and Society*, vol. 33(115), nr 3 (höst 2015), s. 28–48, Mark Reader, "The British Peace Movement in the 1980s", *Peace & Change* (2001), s. 1–9, Richard Taylor, "The British Peace Movement and the New Left", *Social Alternatives*, vol. 4 nr 1 (1984), s. 35–38.
- 3 Gunilla Ladberg, Mirre Hofsten & Britta Björnsson (red.), *Tio år med yrkesgrupper mot kärnvapen* (Stockholm: Yrkesgrupper mot kärnvapen 1982), Elisabeth Gerle, *Allt är omöjligt. Och vi ger oss inte. Den stora fredsresan* (Stockholm: Themis, 2020).
- 4 Gunnar Lindstedt, *Stållår* (Stockholm: Natur & Kultur, 2020).
- 5 April Carter, *Peace Movements*, *Ibid.*, s. 108–117.
- 6 Elmer Eric Schattschneider, *The Semisovereign People: A Realist's View of Democracy in America* (Boston, MA: Wadsworth Cengage Learning, 1975).
- 7 Lindstedt, *Stållår*, *Ibid.*, Henrik Brissman, "Vägra döda, vägra värnplikt! – en studie av värnpliktsvägrarfrågan i kultur- och samhällsdebatten och inom fredsrörelsen i Sverige ca 1965–91", *RIG* (kommande).

- 8 Där samsas olika yrkesgrupper mot kärnvapen eller för fred, såsom arkitekter, artister, bönder, filmare, författare, ingenjörer, journalister, jurister, konstnärer, livsmedelsarbetare, läkare, lärare, präster, psykologer, sjuksköterskor, socialarbetare, tolkar, vetenskapsmän och veterinärer med traditionella fredsorganisationer såsom Svenska freds- och skiljedomsföreningen, Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet (IKFF), Kristna Fredsrörelsen, Svenska Fredskommittén, Kvinnor för fred och Svenska FN-förbundet, med humanitära organisationer såsom Amnesty International, Rädda Barnens Riksförbund och Svenska Röda korset och med mer partibundna fredsorganisationer såsom Arbetarrörelsens fredsforum, Centerns Fredsråd och Folkpartiets Fredsråd samt till exempel Stiftelsen Fredsfolkhögskolan, Civilförsvarsförbundet och Vännernas samfund (Kvåkarna) Göran Folin (red.), *Vändpunktens tid! – fredsperspektiv vid 1980-talets mitt* (Stockholm, 1985), s. 165ff.
- 9 *Ibid.*
- 10 Kim Salomon, *Fred i vår tid: En studie i 80-talets fredsrörelse* (Stockholm: Liber, 1985), s. 15ff, 122–125.
- 11 Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen: Säkerhetstjänsternas övervakning av fredsorganisationer, värnpliktsvägrare och FNL-grupper 1945–1990: forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen* (Stockholm: Fritzes offentliga publikationer, 2002), s. 283.
- 12 Se Kjell Östberg, *Folk i rörelse: Vår demokratis historia* (Stockholm: Ordfront, 2021).
- 13 Kim Salomon, *Fred i vår tid*, s. 17.
- 14 Henrik Brissman, ”Vägra döda, vägra värnplikt”.
- 15 Dubbelbeslutet innebar att Nato beslutade att placera ut 572 medeldistansrobotar i Europa, men samtidigt kunde man tänka sig att dra tillbaka samma robotar om Sovjetunionen kunde tänka sig att dra tillbaka sina SS-20-robotar.
- 16 Catharina Stenberg & Marianne Lindström (red.), *Bladen vänder vinden: Tio år med Kvinnor för fred* (Hedemora: Gidlunds, 1989), s. 118.
- 17 Günther Politt, *Fred och solidaritet: om Svenska fredskommitténs historia* (Stockholm: Svenska fredskommittén, 2001).
- 18 Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 20–69.
- 19 Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 20–69.
- 20 Niklavs Lapukins, ”Fredsrörelsens trovärdighet”, *Svensk Tidskrift*, 1982, s. 45.
- 21 Niklavs Lapukins, ”Fredsrörelsens trovärdighet”, *Svensk Tidskrift*, 1982, s. 45ff.
- 22 *Ibid.*, s. 48.
- 23 *Bladen vänder vinden*, s. 52.
- 24 *Ibid.*
- 25 *Ibid.*, s. 117–120.
- 26 Ingemar Dörfer, *Nollpunkten: Sverige i det andra kalla kriget* (Stockholm: Timbro, 1991), s. 32–41.
- 27 Eva Kellström Froste, ”Swedish Peace and Arbitration Society”, i Nigel J. Young (red.), *The Oxford International Encyclopedia of Peace* (Oxford: Oxford University Press, 2010).
- 28 Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 283–307.
- 29 Peppe Engberg, *Sovjet och fredsrörelsen – myt och verklighet* (Stockholm: Timbro, 1985), s. 7–10.
- 30 *Ibid.*, s. 7–12.
- 31 *Ibid.*, s. 12–16.

- 32 *Ibid.*, s. 15f.
- 33 I det kommunistiska Östeuropa florerade en alternativ gräsrotsaktivism, särskilt i Östtyskland, där den lutheranska kyrkan fungerade som en fristad för oppositionella grupper och alternativa tänkesätt. Sharon Erickson Nepstad, *Nonviolent Revolutions: Civil Resistance in the Late 20th Century* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 41f.
- 34 Olof Ehrenkrona, "Lärdomen från 1989 är att upprepa framgång", *Svenska Dagbladet* 9/11 2019.
- Några exempel på forskning och personliga hågkomster finns dock gällande den svenska freds rörelsen för i huvudsak 1980-talet, Elisabeth Gerle, *Allt är omöjligt: och vi ger oss inte: den stora fredsresan* (Stockholm: Themis, 2020), Sanela Bajramović, *Hierarchical sisterhood. Supporting Women's Peacebuilding through Swedish aid to Bosnia and Herzegovina 1993–2013* (Örebro: Örebro University, 2018), Ianthe Holmberg, Bodil Nilsson, Margareta Nordh, Birgitta Rang & Agneta Wirén (red.), *100 år av kvinnokamp. Svenska kvinnors vänsterförbund 1914–2014* (Göteborg: Svenska kvinnors vänsterförbund, 2015), Valentin Sevéus, *Upplysning för freden: fredstanken, folket och den svenska statens ekonomiska stöd till freds rörelsen 1929–2008* (Stockholm: Seveus & Co., 2008), Magnus Hjort, *Den farliga freds rörelsen. Säkerhetstjänsternas övervakning av fredsorganisationer, värnpliktsvägrare och FNL-grupper 1945–1990: forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen* (Stockholm: Fritzes offentliga publikationer, 2002), Günther Politt, *Fred och solidaritet: om Svenska fredskommitténs historia* (Stockholm: Svenska fredskommittén, 2001), Hans Burgman, *Freds rörelsen kring Linköping 1980–1999: Under kalla kriget, perestrojka och FN-kriser* (Linköping: Vuxenutbildarcentrum, Linköpings universitet, 1999), Katsuya Kodama, *Peace on the Move: A Sociological Survey of the Members of the Swedish Peace Organisations* (Stockholm: Almqvist och Wiksell International, 1990).
- 35 Ianthe Holmberg, Bodil Nilsson, Margareta Nordh, Birgitta Rang & Agneta Wirén (red.), *100 år av kvinnokamp. Svenska kvinnors vänsterförbund 1914–2014* (Göteborg: Svenska kvinnors vänsterförbund, 2015).

Referenser

- Bajramović, Sanela, *Hierarchical Sisterhood: Supporting Women's Peacebuilding through Swedish aid to Bosnia and Herzegovina 1993–2013* (Örebro: Örebro University, 2018).
- Balz, Hanno, "We Don't Want Your "Peace" ... The West German Antiwar Movement, Youth Protest, and the Peace Movement at the Beginning of the 1980s", *German Politics and Society*, vol. 33, nr 3 (2015), s. 28–48.
- Brissman, Henrik, "Vägra döda, vägra värnplikt! – en studie av värnpliktsvägrarfrågan i kultur- och samhällsdebatten och inom freds rörelsen i Sverige ca 1965–91", *RIG* (kommande, 2022).
- Burgman, Hans, *Freds rörelsen kring Linköping 1980–1999: Under kalla kriget, perestrojka och FN-kriser* (Linköping: Vuxenutbildarcentrum, Linköpings universitet, 1999).

- Carter, April, *Peace Movements: International protest and world politics since 1945* (London & New York: Longman, 1992).
- Dörfer, Ingemar, *Nollpunkten: Sverige i det andra kalla kriget* (Stockholm: Timbro, 1991).
- Ehrenkrona, Olof, "Lärdomen från 1989 är att upprepa framgång", *Svenska Dagbladet* 9 november 2019.
- Engberg, Peppe, *Sovjet och fredsrörelsen – myt och verklighet* (Stockholm: Timbro, 1995).
- Folin, Göran (red.), *Vändpunktens tid! – fredsperspektiv vid 1980-talets mitt* (Stockholm: Akademilitteratur, 1985).
- Gerle, Elisabeth, *Allt är omöjligt: och vi ger oss inte: den stora fredsesan* (Stockholm: Themis, 2020).
- Hjort, Magnus, *Den farliga fredsrörelsen: säkerhetstjänsternas övervakning av fredsorganisationer, värnpliktsvägrare och FNL-grupper 1945–1990: forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen*, SOU 2002:90 (Stockholm: Fritzes offentliga publikationer, 2002).
- Holmberg, Ianthe, Nilsson, Bodil, Nordh, Margareta, Rang, Birgitta & Wirén, Agneta (red.), *100 år av kvinnokamp: Svenska kvinnors vänsterförbund 1914–2014* (Göteborg: Svenska kvinnors vänsterförbund, 2015).
- Kodama, Katsuya, *Peace on the Move: A Sociological Survey of the Members of the Swedish Peace Movement* (Stockholm: Almqvist och Wiksell International, 1990).
- Kellström Froste, Eva, "Swedish Peace and Arbitration Society", i Nigel J. Young (red.), *The Oxford International Encyclopedia of Peace* (Oxford: Oxford University Press, 2010).
- Ladberg, Gunilla, Hofsten, Mirre & Björnsson, Britta (red.), *Tio år med yrkesgrupper mot kärnvapen* (Stockholm: Yrkesgrupper mot kärnvapen, 1982).
- Lapukins, Niklavs, "Fredsrörelsens trovärdighet", *Svensk Tidskrift*, 1982.
- Lindstedt, Gunnar, *Stålar* (Stockholm: Natur & Kultur, 2020).
- Maar III, Henry Richard, "The Lost Years: The American Peace Movement: From Vietnam to Nuclear Freeze", *Peace & Change*, vol. 44, no. 3, July (2019), s. 386–411.
- Nehring, Holger & Ziemann, Benjamin, "Do all paths lead to Moscow? The NATO dual-track decision and the peace movement – a critique", *Cold War History*, vol. 12 no. 1, February (2012), s. 1–24.
- Nepstad, Sharon Erickson, *Nonviolent Revolutions: Civil Resistance in the Late 20th Century* (Oxford: University Press, 2011).
- Nordblom, Charlie, *Industrispionage* (Stockholm: Timbro, 1984).
- Politt, Günther, *Fred och solidaritet: om Svenska fredskommitténs historia* (Stockholm: Svenska fredskommittén, 2001).
- Reader, Mark, "The British Peace Movement in the 1980s", *Peace & Change* (2001), s. 1–9.
- Salomon, Kim, *Fred i vår tid: En studie i 80-talets fredsrörelse* (Stockholm: Liber, 1985).
- Schattschneider, Elmer Eric, *The Semisovereign People: A Realist's View of Democracy in America* (Boston, MA: Wadsworth Cengage Learning, 1975).

- Sevéus, Valentin, *Upplysning för freden: fredstanken, folket och den svenska statens ekonomiska stöd till freds rörelsen 1929–2008* (Stockholm: Seveus & Co, 2008).
- Stenberg, Catharina & Lindström, Marianne (red.), *Bladen vänder vinden: Tio år med Kvinnor för fred* (Hedemora: Gidlunds, 1989).
- Taylor, Richard, "The British Peace Movement and the New Left", *Social Alternatives*, vol. 4 no. 1 (1984), s. 35–38.
- Östberg, Kjell, *Folk i rörelse: Vår demokratis historia* (Stockholm: Ordfront, 2021).

Demonisering som kulturkrigsstrategi

Om högerradikalt historiebruk
och den kulturmarxistiska konspirationen

Bruno Hamnell

Sedan millennieskiftet, och framför allt under de senaste tio åren, har föreställningen om en pågående polarisering blivit allt vanligare.¹ *Svenska Dagbladet* publicerade 2019 en samtalsserie kallad "Den polariserade debatten" och under 2010-talets sista dagar använde både *DN:s* ledarsida och SVT:s inrikespolitiska reporter begrepp som "sönderfall", "splittring", "fragmentisering" och just "polarisering" för att beskriva den samhälleliga utvecklingen under decenniet som gått.² Detta är knappast förvånande mot bakgrunden att polarisering ökar i kristider och att vi fortfarande lever i spåren av 2008 års ekonomiska kris och 2015 års flyktingkris samt i den ständigt mer akuta klimatkrisen.³ Den dramatiska bilden nyanseras dock något av Demokratirådets rapport 2021, *Polarisering i Sverige*, som fastslog att polariseringen längs den fördelningspolitiska höger-vänsterdimensionen faktiskt minskat i Sverige, men däremot ökat längs "den kulturella värderingsdimensionen", som tagit allt större plats i den politiska debatten och i mediernas rapportering. Den typ av polarisering det rör sig om gäller växande *affektiv* polarisering som kännetecknas av ett högt icke-konstruktivt tonläge och aversion mot meningsmotståndare.⁴ Demokratirådets rapport nämnde att migration och mångkultur är vanliga ämnen i dessa kulturella värderingsdiskussioner, men märkligt nog uppmärksammade den inte att detsamma gäller frågor om kön, genus och sexualitet.

Denna essä undersöker hur svenska högerradikaler har använt sig av affektiv polarisering som strategi i det så kallade kulturkriget, som det i ökande grad talats om sedan 2010-talet. Jag kommer särskilt att ta fasta på hur högerradikaler har använt begreppet ”kulturmarxist” för att demonisera och klumpa ihop sina motståndare, vilka de betraktar som en elit eller ett etablissemang.

Inledningsvis redogör jag för vad som utmärker den samtida polariseringen, sedan för hur begreppet ”kulturmarxism” fick genomslag i svensk debatt och vilka som har använt det. Därefter går jag in på begreppets historia samt det historiska narrativ som finns bakom föreställningen om kulturmarxismens dominans. På så sätt frilägger jag ett högerradikalt historiebruk präglad av slarvig historieskrivning och konspiracism.

Den sorts polarisering jag behandlar här är politisk i bemärkelsen att den avser avståndet mellan åsikter i den offentliga debatten. Två reservationer är på sin plats. För det första är inte all form av polarisering skadlig. I en demokrati är det essentiellt att olika ståndpunkter och värderingar tillåts samexistera och att skillnaderna mellan de politiska alternativen är tydliga. Det kan vi kalla konstruktiv polarisering. Affektiv eller negativ (*pernicious*) polarisering, å andra sidan, kan ta sig uttryck i antipati mot meningsmotståndare, stereotypisering och demonisering av dem, vantolkning av deras åsikter och försök att tysta dem med hot och hat. Detta leder till ett ”vi och dom”-tänkande. Motståndaren porträtteras ofta som ett existentiellt hot och inte sällan används det populistiska greppet att framställa den egna gruppen som folket, i kontrast till en elit. Affektiv polarisering skadar det demokratiska samtalet eftersom det leder till att den som kritiserar den egna gruppen eller försöker att förstå och nyansera motståndarens argument riskerar utestängning.⁵ Detta är – och här kommer min andra reservation – inte enbart en strategi vi finner bland högerradikaler. Som exempel kan nämnas att *cancel culture* kommit att förknippas med en självrättfärdig och lättkränt progressiv rörelse som ägnar sig åt identitetspolitik och uthängning av meningsmotståndare och som av sina kritiker kallas ”sociala rättvisekrigare” eller ”snöflingor”.⁶

Denna essä handlar dock om högerradikalismen, som rönt stora framgångar under det senaste decenniet, inte minst för att dess företrädare skickligt använt sig av internet som en kulturkrigsarena och framgångsrikt skapat ett populistiskt narrativ som framställer dem själva som folkets representanter i strid mot etablissemangen. Genom att avtäckas den högerradikala fiendebilden kan vi förstå hur dess företrädare har drivit på den ökande affektiva polariseringen inom kultur- och värderingsfrågor.

Att närma sig ämnet polarisering som idéhistoriker väcker dock en del frågor och inledningsvis behövs några teoretiska överväganden och begreppsförklaringar. Vi hade inte skrivit en idéhistorisk antologi på temat om det inte vore för att polarisering är i ropet – men syftar vi till att skapa förståelse av den samtida polariseringsdiskursen, eller surfar vi bara på polariseringstrenden för att locka en publik som annars inte vore idéhistoriskt intresserad av att läsa texter om olika typer av konflikter i det förflutna? Gissningsvis kommer alla som plockar upp den här boken att förvänta sig att dess författare på något sätt ska kasta ljus över dagens debatt. Det vore också ett idéhistoriskt tjänstefel att inte tydliggöra kopplingarna mellan polarisering i det förflutna och i samtiden, eftersom vi annars implicit tonar ned problemen med samtidens polarisering genom att ge bilden av att folk minsann alltid haft svårt att komma överens och tenderat att demonisera olik tänkande. Därtill riskerar vi att missa det som faktiskt är historiskt unikt med den samtida polariseringen, nämligen att den till stor del utspelar sig på internet. Den affektiva polarisering som äger rum i det samtida kulturkriget hade inte varit möjlig utan sociala medier och smarta telefoner, varför historiska paralleller riskerar att bli missvisande.⁷

Här kan det vara läge att påminna om att det inte var länge sedan internet framstod som en utopi där nya kulturella uttryck spreds och tidigare ohörda röster gavs möjlighet att uttrycka sig. Så sent som i början av föregående decennium var tilltron till de nya sociala medierna Twitter och Facebook stora. Den arabiska våren 2011 kallades till och med "Twitterrevolutionen" och förhoppningarna var stora på de demokratiska möjligheter som sociala medier-plattformarna

medförde, men vinden vände hastigt. De senaste åren har tongångarna varit de motsatta och tendenserna till konflikt, konspiracism, faktaresistens och instängning i filterbubblor har lyfts fram som de sociala mediernas och internets baksida. Dessutom har det uppmärksamats att algoritmerna som styr plattformar som Youtube och Facebook prioriterar känslomässigt engagemang framför sanningsökande och nyanserad reflektion. Detta har drivit på den affektiva polariseringen och möjliggjorde de massiva desinformationskampanjer som fördes inför det amerikanska presidentvalet 2016, inte minst via ryska trollfabriker. Lägg därtill Cambridge Analytica-skandalen samt att FN uppmärksammat att Facebook används som ett vapen för att genomdriva folkmordet på rohingyer i Myanmar.⁸

Idag är det tydligt att den digitala revolutionen inte gjort oss klokare, mer nyanserade eller mindre dogmatiska, utan att internet, sociala medier och de nya ”alternativmedierna” spelar en central roll i polariseringen genom att möjliggöra spridning av allt från halvsanningar till konspirationsteorier.⁹ Högerradikalismens framgång och de sociala mediernas framväxt har sammanfallit eftersom det är just genom att framgångsrikt behärska den nya digitala offentligheten som den nationalistisk-populistiska högerradikalismen har växt sig allt starkare under 2000-talet.¹⁰ Högerradikala sympatisörer har, förutom att starta egna hemsidor och medier, tagit stor plats i kommentarsfält och på nätforum som 4chan, 8kun (tidigare 8chan), Reddit och svenska Flashback, och de har skickligt använt plattformar som Twitter, Facebook och Youtube för att locka följare.

Högerradikalismen personifieras av politiska ledare som Donald Trump, Jair Bolsonaro och Victor Orbán. Den återfinns även i partier som danska Fremskridtspartiet, franska Rassemblement national (tidigare Front national), italienska Lega Nord samt Sverigedemokraterna.¹¹ Även den så kallade *alt-right*-rörelsen, eller alternativhögern, och den närliggande etnopluralistiska identitära rörelsen var viktiga för tillväxten av högerpopulism under 2010-talet.¹² Jag är medveten om de meningsskiljaktigheter som finns mellan dessa personer, partier och rörelser, men väljer ändå att samla dem under paraplybegreppet ”högerradikal” som en motsvarighet till engelskans *far-right*, vilket

betecknar åsikter till höger om de traditionella högerpartiernas.¹³ Syftet med etiketten är att fånga 2000-talets breda nationalistisk-populistiska högervåg, vilken, åsiktsskillnader till trots, förenas bakom en gemensam fiendebild riktad mot ett liberalt etablissemang vars ideologi ofta beskrivs som ”kulturmarxism”. Det ska dock sägas att ingen som påstås tillhöra detta etablissemang använder begreppet om sig själv. ”Kulturmarxism” används enbart pejorativt med syfte att demonisera och skapa en tydlig fiendebild för att öka polariseringen i frågor om kultur, värderingar och identitet. Bakom föreställningen om kulturmarxismens dominans ryms ett historiskt narrativ som syftar till att förklara hur denna ideologi kommit att bli så utbredd, men innan vi frilägger det narrativet ska jag visa hur föreställningen om kulturmarxismens dominans etablerade sig i ett par högerradikala sammanhang i Sverige.

Kulturmarxism i den svenska debatten

Kritiken som riktades mot Anna Hedenmos intervju med Sverigedemokraternas Mattias Karlsson i SVT:s ”Min sanning” den 10 januari 2021 bestod enligt programledaren själv av ”lögnaktiga beskrivningar” från kritiker som inte bemödat sig att se programmet och inte delar hennes vilja att genom förståelse motverka polarisering.¹⁴ Förståelse kräver dock mer än passivt lyssnande. Föreställningar, ideal och begrepp behöver sättas in i sammanhang och uttalade förgivettaganden behöver lyftas upp till ytan, och detta misslyckas Hedenmo med mot slutet av intervjun, när Karlsson talar om att han önskar en ”konserverativ kulturrevolution” – i bemärkelsen genomgripande förändring – som motkraft till den ”kulturmarxistiska” revolution han påstår har pågått sedan 1968. Här kunde Hedenmo ha påmint om att Karlsson talat i mycket hårdare ordalag tidigare. Den 10 september 2018, två dagar efter riksdagsvalet, skrev han följande på Facebook: ”[V]åra motståndare har på riktigt tvingat in oss i en existentiell kamp om vår kulturens och vår nations överlevnad. Det finns bara två val, seger eller död.” Inlägget försvarades av partiledaren Jimmie Åkesson, och som vi ska se delar flera ledande Sverigedemokrater Karlssons bild av

att det pågår ett kulturkrig mellan kulturmarxister och konservativa nationalister, ofta kallade ”Sverigevännar”.¹⁵

Hedenmo borde även ha tagit fasta på att Karlsson använde begreppet ”kulturmarxism”, som härstammar från en högerextrem konspirationsteori; att låta den spridas oemotsagd i SVT på bästa sändningstid är knappast att motverka polarisering genom att bidra till ökad förståelse. Den kulturmarxistiska konspirationsteorin formulerades på 1990-talet – vilket jag ska återkomma till – och fick genomslag i Sverige sommaren 2011. I Mediearkivets databas ger en sökning på ”kulturmarxis*” enbart 9 träffar mellan åren 1996 och 2010, men hela 708 träffar 2011, varav alla utom en efter den 22 juli. Följande år får begreppet 655 träffar och därefter i snitt runt 185 per år.¹⁶ Även på internetforumet Flashback är i princip alla inlägg som nämner kulturmarxism skrivna sensommaren 2011 eller därefter. Brytpunkten, den 22 juli 2011, var dagen då den norske högerextremisten Anders Behring Breivik mördade 77 personer genom att först spränga en bomb i de norska regeringskvarteren i Oslo och sedan ta sig till Utøya för att skjuta deltagare i det norska arbetarpartiets sommarläger. Terrorattentatet var menat som en marknadsföringskupp för Breiviks manifest, 2083 – *A European Declaration of Independence*, som snabbt spreds via internet. I det över 1 500 sidor långa manifestet, som till stor del består av plagiat, nämns ”kulturmarxism” fler än 100 gånger och framställs som det huvudsakliga hotet mot västvärldens existens. När kulturmarxism omtalades i den svenska pressen under 2011 och 2012 var det framför allt med hänvisning till Breiviks manifest.¹⁷

Enligt Breivik kulminerade kulturmarxismen hos 1968-vänstern, som han menar infiltrerade utbildningsinstitutioner, bokförlag och media. Han talar om en ”mångkulturell allians” mellan marxister, globala kapitalister, feminister och *suicidal humanists*. Kulturmarxismens metod beskriver han som ”dekonstruktion”, vilket ska förstås som en indirekt kritik av ”postmodernismen” eftersom dekonstruktion – som även Karlsson nämner som ett hot i ”Min sanning”-intervjun – förknippas med den franske filosofen Jacques Derrida. Enligt Breivik är dekonstruktionens syfte att förstöra europeisk kultur och

”hei, hei, på tide å stå opp og endre verda”. Båt vid Utøyas brygga. (Foto: Paul Patrick Børhaug/Utøya AS)

tradition, att ge en förvanskad bild av historiska händelser och svartmåla personer som inte delar kulturmarxistiska åsikter för att på så sätt bereda väg för politisk korrekthet och massinvandring och på sikt avskaffa nationalstaten och den europeiska identiteten.

Breiviks manifest var inspirerat av högerextrema konspirations-teorier, inte minst den av pseudonymen Bat Ye’or populariserade teorin att Europa är på väg att förvandlas till ett ”Eurabien” på grund av mångkultur och invandring från framför allt muslimska länder; en

idé med paralleller till Samuel Huntingtons *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (1996). Eurabienteorin har varit central för den kontrajihadistiska rörelsen, som Breivik och även många svenska högerextremister, inklusive ledande Sverigedemokrater, uttryckt sympati för.¹⁸ Massinvandring var, enligt Breivik, en följd av den kulturmarxistiska ideologin, som därför utgjorde hans huvudfiende. Inför rätta argumenterade han att Norge, liksom flera andra västeuropeiska stater, varit en kulturmarxistisk diktatur sedan efterkrigstiden och att han därför handlat i nödvärn. Hans terrordåd var nödvändigt för att uppmärksamma världen på det kulturmarxistiska hotet som den västerländska civilisationen står inför.¹⁹

Enligt journalisten Åsne Seierstad är begreppet "kulturmarxism" tabu inom den norska högern på grund av att det är så intimt förknippat med Breivik.²⁰ Trots att det finns en medvetenhet även i Sverige om kopplingen mellan Utøya-dådet och den kulturmarxistiska konspirationsteorins genomslag har svenska högerextremister ofta kommit undan med att ge uttryck för samma världsbild som Breivik. Som exempel kan nämnas att när den högerextrema sajten Politiskt Inkorrekt efter tre års verksamhet lades ner och ersattes av Avpixlat hösten 2011, bara tre månader efter Breiviks dåd, beskrev redaktören Mats Dagerlind, som också satt i redaktionen för *SD-kuriren* (sedan 2014 ersatt av *Samtiden*), att sajtens syfte var att verka i kontrast till den kulturmarxism som de etablerade medierna företräder och som tar sig uttryck exempelvis i att de "censurerar" gärningsmäns etniska härkomst. Det bredare målet sades vara att utgöra ett motstånd mot den västerländska samhällets "islamisering", och på sajten uttalades stöd till den kontrajihadistiska rörelsen och konspiratoriskt lagda islamofoba högerextremister som bloggaren Pamela Geller och Tommy Robinson från English Defence League. SD:s Kent Ekeröth stod redaktionen för Avpixlat nära och sajten stöddes även av andra ledande Sverigedemokrater, som Jimmie Åkesson, Richard Jomshof, Erik Almqvist och Mattias Karlsson; den sistnämnde skrev för sajten under pseudonym.²¹

När Karlsson 2019 hoppade av riksdagspolitiken för att grunda tankesmedjan Oikos framhöll han i en intervju med SD-tidningen

Samtiden att detta projekt var menat som en motkraft till just kulturmarxism. Han hävdade att vänstern dominerade ”kulturliv och civilsamhälle ... utbildningsväsendet, universiteten och akademierna. De skolar varje ung generation in i det kulturmarxistiska tänkandet. I längden kan inte vi vinna om vi inte bryter den dominansen.” Karlsson är långt ifrån den ende av SD:s ledande företrädare som har använt begreppet ”kulturmarxism” för att bunta ihop sina ideologiska motståndare. Även Kent Ekeröth har attackerat kulturmarxismen, exempelvis med anklagelser om att den leder till ”mångkulturell indoktrinering” via museisektorn. Den dåvarande SDU-ordföranden Gustav Kasselstrand – sedermera en av grundarna av Alternativ för Sverige – lovade 2013 att kulturmarxistiska eliter ska försvinna när SD tagit makten. Samma år kallade SD:s Björn Söder genusvetenskapen för en ”kulturmarxistisk pseudovetenskap”, liksom han hade gjort fem år tidigare i en artikel som försvarade förslaget att sänka abortgränsen till tolfte havandeskapsveckan. Den före detta SD-politikern Christopher Dulny har i rollen som ordförande för Nordisk alternativhöger förklarat att organisationens främsta fiende är kulturmarxismen. När Per Sjögren, nazist och medlem i Nordiska motståndsrörelsen, kuppades in i kommunfullmäktige i Borlänge på ett Sverigedemokratiskt mandat 2017 vägrade han att tala med journalister med motiveringen att de gick ”i kulturmarxisternas ledband”.²²

I *Nya Tider*, en veckotidning som grundades 2012 och som i likhet med ett ökande antal högerradikala medier erhåller mediestöd, hävdade SD:s Erik Almqvist i en artikel 2017 att den svenska journalistkåren utgjorde ”spetsen” av kulturmarxismen. Han uppmanade svensk höger att inspireras av kulturkampen som den förts av Victor Orbáns Fidesz. Ungern, menade Almqvist, är ”framåtskridande” och ”modernt” tack vare att Fidesz har tagit kulturkampen på allvar och successivt bytt ut läroböcker och kultur- och museichefer, statyer och minnesmonument och ändrat gatunamn. Almqvist liknar Fidesz kulturkamp vid 1968-vänsterns ”marsch genom institutionerna”, alltså den långsiktiga strategi som studentaktivisten Rudi Dutschke menade skulle bana väg för revolutionen. För Fidesz, skriver Almqvist, har EU och invandringen ”utgjort utomordentliga, och berättigade,

hotbilder. [Den judiske affärsmannen] George Soros och hans starka politiska aktivistnätverk i Ungern likaså.”²³

Konspiracismen i föreställningen om kulturmarxismens inflytande blir uppenbar i en annan text i *Nya Tider*, skriven av Dan Ahlmark, som menar att det pågår ett kulturkrig mellan nationalism och kulturmarxism, vars ”bakomliggande värderingar och syften är ett grundläggande hot mot det svenska samhället.” Bland de aktörer som ”helt eller delvis stödjer kulturmarxismen och accepterar/driver på massinvandringen” nämner Ahlmark ”massmedia, offentlig förvaltning, kultursektorn, NGO:er, EU, FN med flera”. Han tillägger att ”genom massmedia och sjuklövern hålls fortfarande många medborgare ovetande om dagens faror, men alltfler inser dem nu”. Kulturmarxismens mål är enligt Ahlmark att förvandla Sverige till ett ”socialistiskt och auktoritärt samhälle” där ”massinvandringen” har gjort att etniska svenskar utgör en minoritet, och Sverigedemokraterna och Alternativ för Sverige står för det partipolitiska motståndet mot detta hot. Läget blir alltmer akut, inskräper Ahlmark: ”Ju längre utvecklingen får gå, desto radikalare nödgas reaktionen bli”.²⁴

Att EU, FN, massmedia och samtliga riksdagspartier utom SD (”sjuklövern”) skulle verka för ett socialistiskt och auktoritärt samhälle torde för de flesta framstå som absurt. Det blir i Ahlmarks artikel tydligt att ”kulturmarxism” inte har någonting med marxism att göra. Det är enbart ett väldigt brett samlingsbegrepp för allt radikalhögern opponerar sig mot: journalistik, internationella organisationer, icke-européer, feminism, universitets- och museivärlden. I en senare text har Ahlmark definierat kulturmarxism som ”det samlade samhällspolitiska uttrycket för postmodernismen”.²⁵ Dock utan att förtydliga vad han avser med ”postmodernism”, men vi kan gissa att det åsyftar vänsterfilosofer förknippade med studentupproren 1968, som redan nämnde Derrida och möjligen Herbert Marcuse, som jag återkommer till nedan.

Även för *Nya Tider*-skribenten och före detta etnologiprofessorn Karl-Olov Arnstberg är kulturmarxism huvudfienden. I *PK-samhället* tar han strid mot identitetspolitik, minoritetsrättigheter, feminism, marxism, klimatvetenskap, globalism, invandring, mångkulturalism

och judendom.²⁶ Dessa fenomen, menar Arnstberg, är produkter av en politiskt korrekt attityd ("pk") som blivit dogm i Sverige. Han skriver att den mindre kända termen "kulturmarxism" egentligen är ett bättre namn än "politisk korrekthet" eftersom den tydligt signalerar att det rör sig om en ideologi, men beklagar att det "hör till de förbjudna orden i svensk politisk debatt". Beviset för att ordet är förbjudet är att det inte förekommer i Nationalencyklopedin samt att Wikipedia knyter begreppet till Breivik, vilket innebär att "den som använder begreppet kulturmarxism är i färd med att begå politisk harakiri". Även om Arnstberg har rätt i att begreppet "kulturmarxism" inte är Breiviks påhitt utan härstammar från amerikanen William S. Lind, var det, som påvisats ovan, Breiviks manifest som gjorde att begreppet fick genomslag i Sverige, och som vi sett har ledande Sverigedemokrater kunnat bruka begreppet utan att riskera sin politiska karriär och många gånger utan att över huvud ifrågasättas. Tvärt emot vad Arnstberg säger tycks det vara i princip riskfritt att sprida konspirationsteorier om kulturmarxistisk indoktrinering.²⁷

Liksom de flesta andra högerradikaler menar Arnstberg att kulturmarxismens mål är "att förstöra den västliga kulturen och vår civilisation".²⁸ Bland dem som ligger bakom detta projekt framhåller Arnstberg släkterna Rothschild och Rockefeller, den ungersk-judiske finansmannen George Soros samt de liberala politikerna Cecilia Malmström och Birgitta Ohlsson.²⁹ Att liberaler och några av världens mäktigaste finansmän och kapitalister skulle identifiera sig med ett begrepp som innehåller ordet "marxist" faller på sin egen orimlighet.³⁰ Vi måste dock påminna oss om att konflikten inte gäller den fördelningspolitiska höger-vänster-skalan, utan kulturella värderingar, varför "kulturmarxism" inte har med socioekonomiska frågor att göra.

Trots att "kulturmarxism" är ett uppenbart pejorativt begrepp kan Arnstberg, till synes utan att inse ironin, skriva:

Vi som intresserar oss för kulturmarxismen definieras givetvis som högerextrema, alldeles oavsett hur vi uppfattar oss själva. Som vanligt är vänsterpolitiska debattörer mer intresserade av att klistra etiketter på sina politiska motståndare än att diskutera sakfrågor.³¹

Förutom att spridas genom ledande Sverigedemokratiska politiker och fristående högerradikala debattörer har konspirationsteorin om kulturmarxism vunnit stort gehör hos den svenska alternativhögern och den närliggande identitära rörelsen. På Metapedia, den identitära motsvarigheten till Wikipedia, sägs att kulturmarxismen flyttar marxismens fokus från den ekonomiska sfären till kultur, värderingar, normer och maktförhållanden utifrån sexualitet, kön, religion och etnicitet. Även här kopplas kulturmarxism samman med politisk korrekthet, feminism, HBTQ, mångkulturalism och ateism. Kulturmarxismen beskrivs som en ”överideologi” och dess metod som ”metapolitisk”, med vilket menas att den syftar till att påverka kulturen och den samhälleliga opinionen snarare än att verka parlamentariskt. Detta är också den identitära rörelsens politiska metod.³² Mot denna bakgrund ska vi förstå det återkommande talet om kulturkrig.

Vi finner även föreställningar om kulturmarxismens hegemoni hos den identitära rörelsens tankesmedja Motpol, som drivs av Daniel Friberg, före detta medlem i Svenska motståndsrörelsen. På Motpols sajt publicerade Joakim ”Oskorei” Andersen kort efter Breiviks attentat en ”ideologianalys” som snarast är en sammanfattning av manifestet. Andersen noterar att Breiviks kamp är en kulturkamp och framhåller (med rätta) likheten med idéer som finns inom den kontrajihadistiska rörelsen, på sajterna Politiskt Inkorrekt och Gates of Vienna och hos personer som Richard Spencer, Fjordman och Bat Ye’or. ”De flesta torde inse att detta inte gör dem medskyldiga till Breiviks dåd”, menar dock Andersen. Han sympatiserar uppenbarligen själv med Breiviks fiendebild och skriver att kulturmarxister ”under decennier genomfört det ultimata förräderiet, genom att öppna Europas gränser för den existentiella fienden, det fascistoida islam”. Liksom Breivik anser Oskorei att det pågår en islamisering av det europeiska samhället och förordar deportering av muslimer.³³

Även Joakim Fredriksson skrev på Motpol, bara veckor efter Breiviks dåd, att ”Vänstern har försökt exploatera tragedin för att tysta kritiker, något vi naturligtvis inte har något skäl att acceptera”. Han menar att kulturmarxismen har ”blivit ett paradigm som dominerar samtliga partier, utom Sverigedemokraterna”. Vidare hänvisar

Fredriksson till amerikanen Patrick Buchanans *The Death of the West* (2002), som härleder kulturmarxismen till Frankfurtskolans företrädare Max Horkheimer, Herbert Marcuse och Theodor Adorno, och särskilt den sistnämndes idé om ”den auktoritära personligheten”:

Genom att använda sin ”kritiska teori” på den etablerade kulturen lade de grunden för en rekonstruerad marxistisk revolution. I den nya formuleringen var socialisterna inte längre fokuserade på ekonomisk exploatering utan på fördomar och deras till synes respektabla bärare. Om fördomarnas bärare inte avlägsnades från makten så skulle den dominerande klassen alstra etniskt motiverat hat, antisemitism, kvinnohat och homofobi. Därför behövdes en ny politisk klass med de rätta värderingarna. Med revolten på 60-talet blev de bönhörda.³⁴

Mot slutet av 2017 publicerade Motpol en serie i tre delar om ”Den kulturmarxistiska revolutionen”, som beskrevs som den mest omdanande av alla kulturrevolutioner, trots att den sägs ha skett relativt omärkbart. Med Wikipedia och Breitbart News som enda källor tecknas en historieskrivning som sträcker sig över ett sekel och karakteriseras av godtyckliga hopp i tid och rum. Kulturmarxismen sägs härstamma från Antonio Gramsci, Rudi Dutschke, Saul Alinsky och Frankfurtskolan. Ett förvånande och sannolikt felaktigt påstående är att Georg Lukács myntade begreppet ”normkritik”. Över huvud haltar begreppsanalysen. ”Kulturmarxism”, ”kritisk teori”, ”politisk korrekthet”, ”normkritik” och ”den långa marschen genom institutionerna” används vid sidan av varandra utan att några distinktioner görs eller någon hänsyn till begreppens historia tas. Varken kopplingarna mellan dessa personer eller deras kulturella påverkan beläggs. Skribenten konstaterar dock: ”Det gemensamma för alla de kulturmarxistiska teorierna är en fientlighet mot allt som är traditionellt västerländskt, oavsett vad det handlar om.” Som exempel på den kulturmarxistiska kampens ”degenererade uttrycksformer” nämns prideparader och ”menskonst”.³⁵ Hur dessa nutida fenomen är kopplade till nämnda syndabockar, som alla varit döda i minst fyrtio år, förblir osagt.

Historiebruk och amerikanska influenser

Sverigedemokraterna, den alternativa högern och den identitära rörelsen samt skribenter i exempelvis *Nya Tider* delar alltså idén att Sverige underkastat sig en ideologi vid namn ”kulturmarxism” som i hemlighet drivits igenom av etablissemangen och numera omfattas av i princip alla människor inom kultur- och myndighetssektorn, utbildningsväsendet, massmedierna och partipolitiken. Bara inom högerradikala rörelser finns de goda krafter som genomskådat sammansvärjningen och ska rädda det svenska, och i förlängningen västerländska, samhället från den onda elit som av oklara skäl är i färd med att avskaffa det samhälle där de själva besitter makten med hjälp av en salig blandning av global kapitalism och auktoritär socialism, massinvandring och mångkultur, feminism och queerteori.

Detta är en konspirationsteori. Som sociologen Göran Dahl framhåller är konspiracism grundad i ”fiendebildstänkande”, ett centralt inslag i samtida högerradikalism, och som journalisten Kent Werne visat har konspiracism blivit alltmer utbredd sedan millennieskiftet på grund av internet och sociala medier.³⁶ Högerradikala krafter har varit särskilt framgångsrika i att utnyttja internet för sina syften, och de senaste årens ökade antal högerextrema våldsdåd har ofta förankrats av att gärningsmännen varit aktiva i högerradikala digitala miljöer, där deras polariserade världsbild formats och där de många gånger förklarat intentionerna med sitt dåd. Anders Behring Breiviks terrordåd är det mest extrema exemplet i en lång lista, som i Sverige inkluderar Peter Mangs skjutningar i Malmö 2009–2010 och Anton Lundin Petterssons skolattack i Trollhättan 2015. När folkvalda politiker använder krigsmetaforer och talar om den västerländska civilisationens kollaps spår det på den polariserade världsbilden och kan anses legitimera högerextrema våldsstrategier.³⁷

Bortsett från föreställningen att kulturmarxismen omfattas av hela samhällseliten och anses hota nationen är det intressant att ta fasta på de historiska förklaringar som ges till fenomenet och de enskilda personer som sägs ha formulerat den kulturmarxistiska ideologin.

Bland *the usual suspects* finner vi Georg Lukács (1885–1971), Antonio Gramsci (1891–1937), Frankfurtskolan – främst Theodor Adorno (1903–1969) och Herbert Marcuse (1898–1979) – den tyske studentaktivisten Rudi Dutschke (1940–1979) samt Saul Alinsky (1909–1972), som ska ha populariserat kulturmarxismen genom boken *Rules for Radicals*. De tre sistnämnda är intimt förknippade med 1968-vänstern, och som vi sett har detta mytiskt laddade år en framträdande roll i högerradikalismens historieskrivning. I detta narrativ inkluderas också ”postmodernismen”, men det sägs sällan vilka specifika tänkare eller idéer som avses. Inte heller förklaras dessa personers inbördes relationer, och när någon försöker blir det ofta fel, som när Andrew Breitbart hävdade att Frankfurtskolan kom till USA under 1940-talet (ett decennium för sent) och att Gramsci var en av dess medlemmar (det var han inte).³⁸ Den påverkan dessa, i många fall ganska svårtillgängliga, politiska teoretiker påstås ha haft beläggs inte, utan deras enorma inflytande över det västerländska samhället utgör ett förgivettagande.

Som i många konspirationsteorier finns korn av sanning och enskilda korrekta fakta även i föreställningen om den kulturmarxistiska konspirationen. Det stämmer exempelvis att Gramsci manade vänstern att slåss för kulturell hegemoni, eftersom han, i motsats till Marx, ansåg att kulturen formar politiken snarare än tvärtom. Detta är en idé som delas av många samtida högerradikaler. Exempelvis har SD:s Mattias Karlsson ofta, men utan att nämna upphovsmanen, citerat Andrew Breitsbarts slogan ”Politiken ligger nedströms från kulturen”.³⁹ Som vi sett beskriver den identitära rörelsen både sin egen och kulturmarxismens metod som ”metapolitisk”, det vill säga att politiken utspelas främst utanför parlamentet, i frågor om kultur, identitet, värderingar och normer. Som fastslogs inledningsvis är det på just den kulturella arenan och inom värderingsfrågor som vi sett en ökande polarisering. Därav det ofta förekommande talet om ”kulturkrig”.

Det stämmer också att Frankfurtskolan var marxistisk och att många av dess företrädare intresserade sig för kultur och kulturindustrin.

Men att de skulle ha konspirerat med familjen Rockefeller för att genom rockmusik och annan populärkultur manipulera efterkrigs-generationen tillhör de mer häpnadsväckande påståenden man kan stöta på gällande Frankfurtskolan.⁴⁰ Andra problem med narrativet är homogeniseringen av Frankfurtskolan, som bestod av en mängd individer och har fortlevt i senare generationer, som i vissa avseenden har kritiserat exempelvis Adorno och Marcuse – och de två var inte heller alltid överens, exempelvis hade de olika syn på studentrevolten 1968. Som idéhistorikern Martin Jay framhåller kritiserades också Frankfurtskolan av den nya vänstern för att privilegiera teoretiska diskussioner framför konkret politisk handling.⁴¹

Märkligt är för övrigt att den nya vänstern knappt figurerar i det högerradikala narrativet om kulturmarxismen – där kan man trots allt, även bland svenska företrädare, finna explicita referenser till Gramsci och Marcuse och en uttalad vilja att lägga mer av den politiska kampen på den kulturella arenan.⁴² Frånvaron av den nya vänstern i narrativet är särskilt anmärkningsvärd med tanke på att högerradikaler som omfamnar den kulturmarxistiska konspirations-teorin ofta återoppar Alain de Benoist och den franska nya högern (*la nouvelle droite*) – som var en reaktion på just den nya vänstern – som inspirationskällor. Inte heller spelar de folkrörelser som fick stort genomslag på 1960- och 1970-talet – världsmedborgarrörelsen, miljörörelsen, freds-rörelsen och kvinnorörelsen – någon framträdande roll i högerradikalismens berättelse om kulturmarxismens hegemoni, trots att dessa rimligen måste ha haft större kulturellt inflytande än ett fåtal ganska svårbegripliga kontinentaleuropeiska politiska teoretiker. I det högerradikala narrativet försvinner alla nyanser och försök att belägga olika ”vänsteridéers” spridning. Målet är polarisering genom demonisering av den påstådda eliten för att framställa högerradikalismen som en försvarare av nationen och folket. Avsikten är att frammana ett ”vi mot dom”.

Även om det var Breiviks dåd som gjorde att den kulturmarxistiska konspirationsteorin spred sig i Sverige, så är han inte dess upphovsman. Idén går att härleda till 1990-talets USA och de paleokonservativa debattörerna Patrick Buchanan (f. 1938), William S. Lind (f. 1947) och

Paul M. Weyrich (1943–2008), varav de två senare var ledande figurer i Free Congress Foundation. Dessa var i sin tur influerade av den mer perifera högerradikala konspirationsteoretikern Lyndon LaRouche (1922–2019) och av den essä av Michael Minnicino som först kopplade Frankfurtskolan till politisk korrekthet (men däremot inte nämnde kulturmarxism).⁴³ Samma år som essän publicerades, 1992, talade Buchanan om "a war for the soul of America" på Republikanernas nationella konvent samtidigt som han ondgjorde sig över högerns internationalism och slog fast att vänstern dessvärre vunnit slaget om kulturen.⁴⁴ Buchanans *The Death of the West* (2002) har varit mycket inflytelserik. Även Weyrich ansåg att det inte spelade någon roll att högern vunnit slaget om ekonomin eftersom de förlorat det överordnade slaget om kulturen. Det förklarade han 1999 i ett brev till anhängarna av Free Congress Foundation, där han också lyfte fram Marcuse och Frankfurtskolan som de främsta ideologiska fienderna på grund av deras politiska korrekthet och kulturmarxism som påstods leda till civilisationskollaps.⁴⁵ Weyrich gav Lind i uppdrag att utveckla dessa teorier, vilket resulterade i antologin *Political Correctness. A Short History of an Ideology* (2004).

Som vi sett ovan nämns dessa paleokonservativa influenser exempelvis på Motpol och av Arnstberg. Därtill förekommer de i Breiviks manifest, som inleds med ett plagiat från Linds kapitel "Political Correctness is Cultural Marxism" i nämnda antologi. Att Motpols serie om kulturmarxismen använde Breitbart News som källa är också signifikant mot bakgrund av att, som Morgan Finnsjö påpekar, det var där konspirationsteorin presenterades för en bredare publik.⁴⁶ Andrew Breitbart drev Breitbart News tillsammans med Steve Bannon, som tog över efter Breitbarts död 2012. Bannon ledde sedermera Donald Trumps presidentkampanj och var under en tid dennes chefsstrateg. Så tog sig konspirationsteorin om kulturmarxismen hela vägen in i Vita huset.

Free Congress Foundation var traditionellt konservativa kristna och exempelvis porrmotståndare, men det är knappast fallet med den högerradikalism som under 2000-talet spridits genom internet. Forumen 4chan och 8kun har, som Angela Nagle framhåller, mer

gemensamt med den motkultur och de subkulturer som generellt varit förknippade med vänstern än med traditionell konservatism. De estetiska ideal som ofta sprids genom memes bygger på grov humor, ironi, gränsöverskridande, subversivitet, frigörelse och motstånd mot censur och ett uppfattat etablissemang. Idén är att allt är tillåtet och det råder en amoralisk rebelliskhet, och dyrkan av filmer från millennieskiftet som *The Matrix*, *Fight Club* och *American Psycho* (alla efter litterära förlagor) samexisterar med rasism, misogyni, anime och mängder av pornografiskt material.. Kristen kulturkonservatism och försvar av traditionell bildning är i regel frånvarande. Denna likhet mellan alternativhögerns estetiska ideal med föregående decenniers motkultur har uppmärksammats av *alt-right*-rörelsens upphovsman, Richard Spencer, men sällan av vänstern. Angela Nagle är ett undantag:

The rise of ... Trump and the alt-right are not evidence of the return of conservatism, but instead of the absolute hegemony of the culture of non-conformism, self-expression, transgression and irreverence for its own sake – an aesthetic that suits those who believe in nothing but the liberation of the individual and the id, whether they're on the left or the right. The principle-free idea of counterculture did not go away; it has just become the style of the new right.⁴⁷

Den nya nationalistisk-populistiska högerns motkulturella uttrycksformer är vad som gör den till den *alternativa* högern, i kontrast till den traditionellt konservativa högern, som ofta häcklas med begreppet *cuckservative* efter engelskans ord för ”hanrej” (*cuckold*). Det är viktigt att framhålla eftersom det ”vi och dom” som upprättas genom affektiv polarisering tenderar att utesluta nyanser. Givetvis finns det en mångfald av olika, ibland motsatta, idéer och ideal inom höger-radikalismen, liksom inom vänsterradikalismen, och givetvis förekommer det ideologiska och estetiska överlappningar mellan dessa till synes motsatta rörelser. Men demoniseringen av och aversionen mot meningsmotståndare tenderar att omöjliggöra både självkritik och all form av identifikation med den andra gruppen.

Historia som polariseringens motkraft

Att bemöta ideologiskt historiebruk och rena konspirationsteorier är en nödvändighet för dagens historiker, eftersom dessa strategier blivit allt vanligare och viktigare redskap för dem som driver på den ökande affektiva politiska polariseringen och därmed skadar demokratin. En central strategi bland 2000-talets högerradikaler har varit att genom demonisering av sina meningsmotståndare etablera en populistisk fiendebild som ställer folket eller nationen ("vi") mot ett kulturmarxistiskt etablissemang ("dom"). Denna fiendebild grundas i en misstro mot samhället och dess institutioner och ett missnöje med de etablerade politiska partierna.

Ofta har begreppet "kulturmarxism" använts för att beskriva en samhällselit bestående av media, de etablerade partierna, utbildningsväsendet och kultursektorn. Dessa påstås förespråka global kapitalism, socialism, multikulturalism och feminism och ha som mål att orsaka nationalstatens och den västerländska civilisationens undergång. Mot detta hot framställer sig den nya populistisk-nationalistiska högern som civilisationens försvarare. Med tanke på att föreställningen om kulturmarxismens dominans drev Anders Behring Breivik till att utföra ett av 2000-talets värsta terrordåd bör vi ställa andra personer som ger uttryck för liknande världsbild till svars. Även om de flesta högerradikaler givetvis tar avstånd från Breiviks våldsmetoder måste man ändå fråga sig om de delar hans analys och fiendebild. Om inte, varför använder de hans politiska vokabulär?

Kulturmarxismens hegemoni påstås ha uppkommit genom en diskret genomförd revolution, vars grund lades efter första världskriget men vars verkliga genomslag kom med studentrevolterna 1968. Strategin – som också är den strategi som omfamnas av högerradikalerna själva – sägs ha varit att flytta fokus för den politiska kampen från parlamentet för att i stället ägna sig åt metapolitisk kulturkamp och frågor om identitet, värderingar och normer. Antonio Gramsci, Georg Lukács, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Rudi Dutschke och Saul Alinsky beskrivs som hjärnorna bakom strategin. Men de

eventuella kopplingarna mellan dessa figurer och deras idéers innehåll ges ingen djupare analys eller presentation. Deras huvudsakliga funktion är syndabockens. Detta konspiratoriska narrativ och ideologiska historiebruk har svenska högerradikaler kopierat från amerikanska paleokonservativa som Lind, Buchanan och Weyrich (ofta i den mer lättillgängliga förpackning som tillhandahålls av Breitbart News). Här överförs en amerikansk förklaringsmodell direkt på Sverige utan hänsyn till historiska och kulturella skillnader.

Det högerradikala historiebruket som granskats i denna essä väcker frågor som förtjänar att undersökas vidare. Dels vore en grundläggande idéhistorisk studie av Lind, Buchanan, Weyrich, Free Congress Foundation och möjligen andra personer och organisationer i samma nätverk välkommen, med tanke på att det var i den miljön som den inflytelserika föreställningen om kulturmarxismen uppstod. Därtill vore det belysande att undersöka vilket inflytande och vilken spridning Gramsci, Lukács, Frankfurtsskolan, Dutschke och Alinsky faktiskt har haft i Sverige och i vilken utsträckning de faktiskt har influerat varandra. Det skulle kunna bidra till ett aningen mer nyanserat ”kulturkrig” och ett mer konstruktivt debattklimat.

Noter

- 1 Min sökning på ”polariser*” (asterisken syftar till att inkludera alternativa ändelser) i Mediearkivet (enbart svenskt material) gav 331 träffar år 2000, 1 194 träffar 2005, 2 920 träffar 2010, 7 486 träffar 2015 och 15 054 träffar 2020. Det ska sägas att siffrorna inte är hundra procentigt pålitliga eftersom samma artikel ibland publiceras i flera tidningar och att det händer att en och samma artikel i en viss tidning genererar flera resultat. Samma reservation gäller även kommande hänvisningar till statistik från Mediearkivet. Mediearkivet, <https://www.retrievergroup.com/sv/product-mediearkivet> (hämtad 2022-01-24).
- 2 *Dagens Nyheter* ledarredaktion, ”De som gjorde 10-talet till det destruktiva decenniet”, *Dagens Nyheter* 2019-12-31; Mats Knutsson, ”Splittringen i svensk politik visar inga tecken på att avta under 2020”, SVT 2020-01-01 [uppdaterad 2020-01-09], <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/splittringen-och-polariseringen-visar-inga-tecken-pa-att-avta-snarare-tvartom> (hämtad 2022-01-25); Lisa Irenius, ”Förakt är förödande – vi måste kunna möta oliktänkande”, *Svenska Dagbladet*, 2019-05-31.
- 3 Pitrim A. Sorokin menar att kriser kan leda till ökad polarisering genom att de synliggör underliggande kulturella motsättningar, inte minst vad gäller värderingar.

Han framhåller dock att ökad polarisering enbart är en av flera potentiella effekter av en kris. En annan är ökad altruism. Som samtida exempel kan nämnas att flyktingkrisen 2015 ledde både till grundandet av Refugees Welcome och till ökat stöd för flyktingkritiska eller till och med rasistiska partier och organisationer. Pitrim A. Sorokin, "Polarization in Frustration and Crises", *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 39, nr 2 (1951), s. 156, 160–162.

- 4 Henrik Oscarsson, Torbjörn Bergman, Annika Bergström & Johan Hellström, *Polarisering i Sverige*, Demokratirådets rapport 2021 (Stockholm: SNS Förlag, 2021), s. 12, 14–15, 104. Författarna preciserar att de talar om politisk polarisering, det vill säga "sådan samhällelig polarisering som tar sig uttryck i olikheter i politiska åsikter, värderingar och beteende hos politikens främsta huvudaktörer: partier, medier och medborgare". *Ibid.*, s. 19. Med "den kulturella värderingsdimensionen" avses den typ av frågor som numera placeras på (den kritiserade) "GAL–TAN-skalan", där GAL står för "grön, alternativ, libertär" och TAN för "traditionell, auktoritär, nationalistisk". *Ibid.*, s. 26.
- 5 Murat Somer & Jennifer McCoy, "Transformations through Polarizations and Global Threats to Democracy", *Annals, AAPSS*, 681 januari (2019), s. 8–22; Jennifer McCoy, Tahmina Rahman och Murat Somer, "Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Polities", *American Behavioral Scientist*, vol. 62, nr 1 (2018), s. 16–42.
- 6 Angela Nagle, som själv kallar sig feminist och vänster men är kritisk till hur denna typ av kultur spritt sig på amerikanska campus och via plattformen Tumblr, skildrar detta i *Kill all Normies: The Online Culture Wars from Tumblr and 4chan to the Alt-right and Trump* (Winchester, UK: Zero Books, 2017), s. 68–85.
- 7 Att sociala medier lett till unika politiska problem för vilka historiska paralleller riskerar att bli vilseledande betonas exempelvis i Shoshana Zuboffs uppmärksammade *Övervakningskapitalismen: vid maktens nya frontlinjer* (Stockholm: Ordfront, 2021).
- 8 Dessa och flera andra exempel på hur internet och sociala medier under 2010-talet använts i konflikter och för att spä på negativ politisk polarisering, men inte enbart affektiv sådan, presenteras av Martin Gelin och Karin Pettersson, *Internet är tragiskt: Silicon Valley och demokratins kris* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018).
- 9 Det finns en tendens att använda "alternativmedia" som en beteckning på sajter med en högerpolitisk profil, utan att notera den stora skillnaden mellan högerextrema hatsajter och exempelvis *Nya Tider*, som erhåller mediestöd, och *Nyheter Idag*, som producerar eget nyhetsmaterial, har en ansvarig utgivare och är ansluten till det pressetiska systemet. En typisk högerextrem hatsajt var Politiskt Inkorrekt, som lades ner 2011 för att ersättas av Avpixlat, som i sin tur lades ner för att ersättas av Samhällsnytt 2017. Detta fall är ett exempel på hur en hatsajt transformerats till att alltmer likna ett alternativmedium. Gränsen kan vara oskarp.
- 10 Att internet är centralt för det pågående kulturkriget och högerradikalismens snabba tillväxt de senaste åren visas av Jonathan Lundberg, *Sverigevänner: ett reportage om det svenska nätkriget* (Stockholm: Piratförlaget, 2019). För en amerikansk parallell, se Nagle, *Kill all Normies*.
- 11 Att framväxten av nationalistisk-populistiska partier under 2000-talet varit central för den ökande affektiva polariseringen inom den kulturella värderingsdimensionen påpekas även i Oscarsson et al., *Polarisering i Sverige*, s. 173. Med populism

- avses här strategin att framställa sig som en företrädare för folket gentemot en elit eller ett etablissemang.
- 12 Den avhoppade idéhistoriadoktoranden och Trumpsupportern Richard Spencer startade *alternativeright.com* 2010. 2017 lanserades Nordisk alternativhöger. I Sverige är den kanske viktigaste plattformen för dessa idéer den identitära tankesmedjan Motpol, lanserad 2006. Det parti som står närmast alternativhögerens idéer är Alternativ för Sverige, bildat 2018 av före detta medlemmar i Sverigedemokraterna. Alternativhögern och den identitära rörelsen är i många avseenden allierade och ofta svårskiljbara. I båda fallen hämtas inspiration från den franska Nya högern och tankesmedjan *Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne* (GRECE) grundad 1968 av Alain de Benoist. Den identitära rörelsen är etnopluralistisk, med vilket menas att den anser att etniska folkslag ska leva åtskilda från varandra. Liknande idéer återfinns bland alla högerradikaler i det att de tar avstånd från mångkultur.
 - 13 "Högeradikal" är menat som ett deskriptivt begrepp, till skillnad mot "högerextrem", som tenderar att uppfattas pejorativt. Det är dock inte ett begrepp de personer eller rörelser som diskuteras i denna essä tenderar att använda om sig själva. I en svensk kontext avser alltså "högeradikalism" eller *the far-right* åsikter till höger om Moderaterna och Kristdemokraterna. Jag följer i stort hur Göran Dahl använder begreppet. För en översikt av alternativhögern och den identitära rörelsen rekommenderas densammes *Folk och identitet: identitarismen och dess källor* (Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2018).
 - 14 Anna Hedenmo, "Intervju med Mattias Karlsson", *Min sanning* (tv-program), SVT, 2021-01-10, <https://www.svtplay.se>; Anna Hedenmo, "Jag har noll intresse av att uppfostra tv-publiken", *Expressen*, 2021-01-14, <https://www.expressen.se/kultur/jag-har-noll-intresse-av-att-uppfostra-tv-publiken> (hämtad 2022-01-28).
 - 15 Citerat från Fanny Renman och Claes Elfström, "SD-topp möter skarp kritik efter Facebookinlägg", SVT, 2018-09-12 [uppdaterad 2019-09-13], <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/sd-topps-inlagg-pa-sociala-medier-moter-stark-kritik> (hämtad 2022-01-25). Se även, Lundberg, *Sverigevänner*, s. 45.
 - 16 Sökningen inkluderar enbart svenskt material: tryckt press, webbpubliceringar och ett fåtal träffar för radio och tv. Mediearkivet, <https://www.retrievergroup.com/sv/product-mediearkivet> (hämtad 2022-01-24).
 - 17 Manifestets titel anspelar på att det 2083 är 400 år sedan den osmanska armén besegrades vid slaget om Wien. Anders Behring Breivik, 2083 – *A European Declaration of Independence* (2011), <https://info.publicintelligence.net/AndersBehring-BreivikManifesto.pdf> (hämtad 2022-01-28). Till manifestet lanserade Breivik också en video, *Knights Templar 2083 Movie Trailer*. Även där ligger mycket fokus på hotet från kulturmarxismen.
 - 18 Kent Werne, *Allt är en konspiration: En resa genom underlandet* (Stockholm: Ordfront, 2019), s. 261–277.
 - 19 För utdrag från Breiviks försvarstal under rättegången, se "Försvarstalet", *Svenska Dagbladet*, 2012-04-18.
 - 20 Adam Svensson, "Åsne Sejerstad: 'Extrema ideologier måste konfronteras'", *Dagens Nyheter*, 2018-11-06. Den mest omfattande studien av Breivik är Seierstads *En av oss: en berättelse om Norge* (Stockholm: Bonnier, 2013).

- 21 Annika Hamrud, "Man kan inte ha respekt för en lag där det är okej att kalla svenskar idioter", *Dagens Nyheter*, 2011-12-05; Lundberg, "Kapitel 8: Avpixlat blir en del av den sunda, sverigedemokratiska nätrörelsen", *Sverigevännen*.
- 22 Dick Erixon, "Mattias Karlsson avslöjar: Ny tankesmedja startar på måndag – eller i vår", *Samtiden*, 2019-10-29, <https://samtiden.nu/2019/10/mattias-karlsson-avslor-ny-tankesmedja-startar-pa-mandag-eller-i-var> (hämtad 2022-01-31); Chang Frick, "Ekeröth rasande på Historiska Museet", *Nyheter Idag*, 2014-06-03, <https://nyheteridag.se/ekeroth-rasande-pa-historiska-museet> (hämtad 2022-01-31); Anna Ekström, "SDU är bara ovanligt frispråkiga", *Expressen GT* 2013-07-06; Lova Ols-son, "Hen sitter allt mer säkert", *Svenska Dagbladet*, 2013-04-08; Björn Söder, "Fler barn skulle få chans att leva", *Kristianstadsbladet* 2008-12-04; Sam Sundberg, "Nya extremhögren – fascism för sköna snubbar?", *Svenska Dagbladet*, 2017-11-05; Fred-rik Samuelsson, "Borlänge-nazist tar plats i fullmäktige", *Expressen*, 2017-08-23.
- 23 Erik Almqvist, "Ungern: gammal nation – modernt nationsbygge", *Nya Tider*, 2017-02-23, <https://www.nyatider.nu/ungern-gammal-nation-modernt-nationsbyg-ge> (hämtad 2020-01-05).
- 24 Dan Ahlmark, "En motreaktion på kulturmarxismen kommer", *Nya Tider*, 2019-09-12, <https://www.nyatider.nu/en-motreaktion-pa-kulturmarxismen-kommer> (hämtad 2020-01-05).
- 25 Dan Ahlmark, "Varför postmodernismen har fel i det mesta – Del 1", *Nya Dagbla-det*, 2021-07-26, <https://nyadagbladet.se/kronikor/varfor-postmodernismen-har-fel-i-det-mesta> (hämtad 2020-01-28).
- 26 Medan exempelvis Breivik ser judendomen som en allierad i kampen mot islam är antisemitismen genomgående hos Arnstberg, som beklagar sig över att för väns-terpolitiska debattörer "är tanken att Hollywood, universiteten och betydande kulturella institutioner härbärgerar ett judiskt idékomplex, som undergräver och förstör den kristna civilisationen, inte ens värd att argumentera emot". Karl-Olov Arnstberg, *PK-samhället* (Stockholm: Debattförlaget, 2017), s. 317. Här finns en parallell till 1930-talets föreställning om judebolsjevism.
- 27 *Ibid.*, s. 316–320. Det enda exempel jag hittat på att en politiker råkat illa ut efter att ha attackerat kulturmarxismen är en kommunpolitiker från Liberalerna som 2017 uppmärksammades av *Sydsvenskan* för att på sin blogg ha drivit en kamp mot politisk korrekthet, kulturmarxism, mångkulturalism och public service. Han kritiserar just för att uttrycka sig i termer som vanligtvis återfinns bland högerradi-kaler. Magnus Arvidsson, "Politiker går emot partiet", *Sydsvenskan* 2017-07-26.
- 28 Arnstberg, *PK-samhället*, s. 322.
- 29 *Ibid.*, s. 364, 367, 371–373.
- 30 Att socialismen och kapitalismen i själva verket har en gemensam global agenda som i hemlighet drivs av en elit är ett centralt inslag i de överlappande konspira-tionsteorierna gällande den nya världsordningen (New World Order/NWO), Illu-minati och Bilderberggruppen, som spritts till en miljonpublik av konspira-tionsteoretiker som David Estulin och Alex Jones, se Werne, *Allt är en konspiration*, s. 20–21.
- 31 Arnstberg, *PK-samhället*, s. 317.
- 32 Metapedia, "Kulturmarxism", <https://sv.metapedia.org/wiki/Kulturmarxism> (hä-m-tad 2022-01-27). Att sidan heter just Metapedia har alltså att göra med att den ägnar sig åt metapolitik.

- 33 Joakim Andersen, ”2083 – en ideologianalys”, *Motpol*, 2011-07-28, <https://motpol.nu/oskorei/2011/07/28/2083-en-ideologianalys> (hämtad 2020-01-06); Joakim Andersen, ”2083 – en ideologianalys, del 2”, *Motpol*, 2011-07-29, <https://motpol.nu/oskorei/2011/07/29/2083-en-ideologianalys-del-ii> (hämtad 2020-01-06).
- 34 Joakim Fredriksson, ”Kulturmarxism och amerikanisering”, *Motpol*, 2011-08-04, <https://motpol.nu/gudomligkomedi/2011/08/04/kulturmarxism-och-amerikanisering> (hämtad 2020-01-07).
- 35 Gästskribent, ”Den kulturmarxistiska revolutionen – del 1”, *Motpol*, 2017-10-09, <https://motpol.nu/gastkronikor/2017/10/09/den-kulturmarxistiska-revolutionen-del-1> (hämtad 2020-01-14); Gästskribent, ”Den kulturmarxistiska revolutionen – del 2”, *Motpol*, 2017-10-16, <https://motpol.nu/gastkronikor/2017/10/16/den-kulturmarxistiska-revolutionen-del-2> (hämtad 2020-01-14); Gästskribent, ”Den kulturmarxistiska revolutionen – del 3”, *Motpol*, 2017-10-24, <https://motpol.nu/gastkronikor/2017/10/24/den-kulturmarxistiska-revolutionen-del-3> (hämtad 2020-01-14). Det framgår att den anonyma gästskribenten driver bloggen The Swedish Paleocon, som syftar till att ”förmedla Pat Buchanans budskap till en svensk publik”.
- 36 Dahl, *Folk och identitet*, s. 153–184, 229; Werne, *Allt är en konspiration*, s. 357.
- 37 Anton Lundin Pettersson följde Motpol och flera alternativhögerprofiler, idoliserade Breivik och stödde Sverigedemokraterna Om detta fall, se Mattias Gardell, ”Mördande propaganda”, *Aftonbladet*, 2016-10-22. Om sambandet mellan grövre språkbruk, till exempel avhumanisering av vissa etniska grupper, och högerextremt våld, se Totalförsvarets forskningsinstituts rapport av Lisa Kaati et al., *Digitalt slagfält: En studie av radikalnationalistiska digitala miljöer* (oktober 2019).
- 38 ”Andrew Breitbart om den Frankfurt School of Cultural Marxism (Jun 14, 2011)”, <https://www.youtube.com/watch?v=mWgkYv-JOGA> (hämtad 2020-01-28).
- 39 Se Dick Erixons intervju med Mattias Karlsson, ”Vänsterns kulturrevolution måste utmanas – annars kommer Sverige att dö”, *Samtiden* 2021-07-04, <https://samtiden.nu/2021/07/vansterns-kulturrevolution-maste-utmanas-annars-kommer-sverige-att-do> (hämtad 2021-01-28).
- 40 Martin Jay, ”Dialectics of Counter-Enlightenment: The Frankfurt School as Scapegoat of the Lunatic Fringe”, i *Splinters in Your Eye: Frankfurt School Provocations* (London/New York: Verso, 2020), s. 153. För fler exempel på de mest vulgära högerextremistiska föreställningarna om Frankfurtskolan som cirkulerar på internet, se *ibid.*, s. 157.
- 41 *Ibid.*, s. 166.
- 42 Detta betonas exempelvis i Göran Therborn et al., *En ny vänster: en debattbok* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1966).
- 43 Michael Minnicino, ”New Dark Age: The Frankfurt School and 'Political Correctness'”, *Fidelio*, vol. 1, nr 1 (1992), https://archive.schillerinstitute.com/fidelio_archive/1992/fidvo1no1-1992Wi/fidvo1no1-1992Wi_004-the_new_dark_age_the_frankfurt_s.pdf (hämtad 2022-01-31).
- 44 Nagle, *Kill all Normies*, s. 54–55. Paleokonservatismen är en nationalistisk konservatism, i kontrast till den internationellt sinnade neokonservatismen.
- 45 Paul M. Weyrich, ”Letter to Conservatives”, <https://web.archive.org/web/20000411172504/http://www.nationalcenter.org/Weyrich299.html> (hämtad 2022-01-15). Det genomslag dessa idéer fick tycks ha berott mycket på Weyrichs framgångsrika

- nätverkande och hans stöd till grundandet av flera lobbyorganisationer och tanke-medjor, som Heritage Foundation och American Legislative Exchange Council. Om detta, se Morgan Finnsjö, "Myten: Demonerna på universitetet", *Expo*, vol. 24, nr 3 (2019), s. 24–31.
- 46 Finnsjö, "Myten: Demonerna på universitetet", s. 31.
- 47 Nagle, *Kill all Normies*, s. 67 samt kapitlet "The online politics of transgression", s. 28–39.

Referenser

- Ahlmark, Dan, "En motreaktion på kulturmarxismen kommer", *Nya Tider*, 2019-09-12, <https://www.nyatider.nu/en-motreaktion-pa-kulturmarxismen-kommer> (hämtad 2020-01-05).
- Ahlmark, Dan, "Varför postmodernismen har fel i det mesta – Del 1", *Nya Dagbladet*, 2021-07-26, <https://nyadagbladet.se/kronikor/varfor-postmodernis-men-har-fel-i-det-mesta> (hämtad 2020-01-28).
- Almqvist, Erik, "Ungern: gammal nation – modernt nationsbygge", *Nya Tider* 2017-02-23, <https://www.nyatider.nu/ungern-gammal-nation-modernt-nations-bygge> (hämtad 2020-01-05).
- Andersen, Joakim, "2083 – en ideologianalys", *Motpol*, 2011-07-28, <https://motpol.nu/oskorei/2011/07/28/2083-en-ideologianalys> (hämtad 2020-01-06).
- Andersen, Joakim, "2083 – en ideologianalys, del 2", *Motpol*, 2011-07-29, <https://motpol.nu/oskorei/2011/07/29/2083-en-ideologianalys-del-ii> (hämtad 2020-01-06).
- "Andrew Breitbart on the Frankfurt School of Cultural Marxism (Jun 14, 2011)", <https://www.youtube.com/watch?v=mWgkYv-JOGA> (hämtad 2020-01-28).
- Arnstberg, Karl-Olov, *PK-samhället* (Stockholm: Debattförlaget, 2017).
- Arvidsson, Magnus, "Politiker går emot partiet", *Sydsvenskan*, 2017-07-26.
- Behring Breivik, Anders, 2083 – *A European Declaration of Independence* (2011), <https://info.publicintelligence.net/AndersBehringBreivikManifesto.pdf> (hämtad 2022-01-28).
- Dahl, Göran, *Folk och identitet: identitarismen och dess källor* (Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2018).
- Dagens Nyheter*s ledarredaktion, "De som gjorde 10-talet till det destruktiva decenniet", *Dagens Nyheter*, 2019-12-31.
- "Den kulturmarxistiska revolutionen – del 1", *Motpol*, 2017-10-09, <https://motpol.nu/gastkronikor/2017/10/09/den-kulturmarxistiska-revolutionen-del-1> (hämtad 2020-01-14).
- "Den kulturmarxistiska revolutionen – del 2", *Motpol*, 2017-10-16, <https://motpol.nu/gastkronikor/2017/10/16/den-kulturmarxistiska-revolutionen-del-2> (hämtad 2020-01-14).
- "Den kulturmarxistiska revolutionen – del 3", *Motpol*, 2017-10-24, <https://motpol.nu/gastkronikor/2017/10/24/den-kulturmarxistiska-revolutionen-del-3> (hämtad 2020-01-14).
- Ekström, Anna, "SDU är bara ovanligt frispråkiga", *Expressen GT*, 2013-07-06.

- Erixon, Dick, "Mattias Karlsson avslöjar: Ny tankesmedja startar på måndag – eller i vår", *Samtiden* 2019-10-29, <https://samtiden.nu/2019/10/mattias-karlsson-av-slojar-ny-tankesmedja-startar-pa-mandag-eller-i-var> (hämtad 2022-01-31).
- Erixon, Dick, "Vänsterns kulturrevolution måste utmanas – annars kommer Sverige att dö", *Samtiden* 2021-07-04, <https://samtiden.nu/2021/07/vansterns-kulturrevolution-maste-utmanas-annars-kommer-sverige-att-do> (hämtad 2021-01-28).
- Finnsjö, Morgan, "Myten: Demonerna på universitetet", *Expo*, vol. 24, nr 3 (2019), s. 24–31.
- Fredriksson, Joakim, "Kulturmarxism och amerikanisering", *Motpol*, 2011-08-04, <https://motpol.nu/gudomligkomedi/2011/08/04/kulturmarxism-och-amerikanisering> (hämtad 2020-01-07).
- Frick, Chang, "Ekeroth rasande på Historiska Museet", *Nyheter Idag*, 2014-06-03, <https://nyheteridag.se/ekeroth-rasande-pa-historiska-museet> (hämtad 2022-01-31).
- "Försvarstalet", *Svenska Dagbladet*, 2012-04-18.
- Gardell, Mattias, "Mördande propaganda", *Aftonbladet*, 2016-10-22.
- Gelin, Martin & Pettersson, Karin, *Internet är trasigt: Silicon Valley och demokratins kris* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018).
- Hamrud, Annika, "Man kan inte ha respekt för en lag där det är okej att kalla svenskar idioter", *Dagens Nyheter*, 2011-12-05.
- Hedenmo, Anna, "Intervju med Mattias Karlsson", *Min sanning* (tv-program), SVT, 2021-01-10, <https://www.svtplay.se>.
- Hedenmo, Anna, "Jag har noll intresse av att uppföstra tv-publiken", *Expressen* 2021-01-14, <https://www.expressen.se/kultur/jag-har-noll-intresse-av-att-uppfost-ra-tv-publiken> (hämtad 2022-01-28).
- Irenius, Lisa, "Förakt är förödande – vi måste kunna möta oliktankande", *Svenska Dagbladet*, 2019-05-31.
- Jay, Martin, *Splinters in Your Eye: Frankfurt School Provocations* (London/New York: Verso, 2020).
- Kaati, Lisa, et al., *Digitalt slagfält: En studie av radikalnationalistiska digitala miljöer*, Totalförsvarets forskningsinstituts rapport FOI-R--4813—SE (oktober 2019).
- Knutsson, Mats, "Splittringen i svensk politik visar inga tecken på att avta under 2020", SVT 2020-01-01 [uppdaterad 2020-01-09], <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/splittringen-och-polariseringen-visar-inga-tecken-pa-att-avta-snare-re-tvartom> (hämtad 2022-01-25).
- Lundberg, Jonathan, *Sverigevännen: ett reportage om det svenska nätkriget* (Stockholm: Piratförlaget, 2019).
- McCoy, Jennifer, Rahman, Tahmina & Somer, Murat, "Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Politics", *American Behavioral Scientist*, vol. 62, nr 1 (2018), s. 16–42.
- Metapedia, "Kulturmarxism", <https://sv.metapedia.org/wiki/Kulturmarxism> (hämtad 2022-01-27).
- Minnicino, Michael, "New Dark Age: The Frankfurt School and 'Political Correctness'", *Fidelio*, vol. 1, nr 1 (1992), https://archive.schillerinstitute.com/fidelio_

- archive/1992/fidv01n01-1992Wi/fidv01n01-1992Wi_004-the_new_dark_age_the_frankfurt_s.pdf (hämtad 2022-01-31).
- Nagle, Angela, *Kill all Normies: The Online Culture Wars from Tumblr and 4chan to the Alt-right and Trump* (Winchester, UK: Zero Books, 2017).
- Olsson, Lova, "Hen sitter allt mer säkert", *Svenska Dagbladet*, 2013-04-08.
- Oscarsson, Henrik, Bergman, Torbjörn, Bergström, Annika & Hellström, Johan, *Demokratirådets rapport 2021: Polarisering i Sverige* (Stockholm: SNS Förlag, 2021).
- Renman, Fanny & Elfström, Claes, "SD-topp möter skarp kritik efter Facebook-inlägg", SVT 2018-09-12 [uppdaterad 2019-09-13], <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/sd-topps-inlagg-pa-sociala-medier-moter-stark-kritik> (hämtad 2022-01-25).
- Samuelsson, Fredrik, "Borlänge-nazist tar plats i fullmäktige", *Expressen*, 2017-08-23.
- Seierstad, Åsne, *En av oss: en berättelse om Norge* (Stockholm: Bonnier, 2013).
- Somer, Murat & McCoy, Jennifer, "Transformations through Polarizations and Global Threats to Democracy", *ANNALS, AAPSS*, 681 januari (2019), s. 8–22.
- Sorokin, Pitrim A., "Polarization in Frustration and Crises", i *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 39, nr 2 (1951) s. 145–163.
- Sundberg, Sam, "Nya extremhögern – fascism för sköna snubbar?", *Svenska Dagbladet*, 2017-11-05.
- Svensson, Adam, "Åsne Seierstad: 'Extrema ideologier måste konfronteras'", *Dagens Nyheter*, 2018-11-06.
- Söder, Björn, "Fler barn skulle få chans att leva", *Kristianstadsbladet*, 2008-12-04.
- Therborn, Göran, et al., *En ny vänster: en debattbok* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1966).
- Werne, Kent, *Allt är en konspiration: en resa genom underlandet* (Stockholm: Ordfront, 2019).
- Weyrich, Paul M., "Letter to Conservatives", <https://web.archive.org/web/20000411172504/http://www.nationalcenter.org/Weyrich299.html> (hämtad 2022-01-15).
- Zuboff, Shoshana, *Övervakningskapitalismen: vid maktens nya frontlinjer* (Stockholm: Ordfront, 2021).

Konkurrens, samverkan och brist på principiell polarisering

Norra Stockholm kring 2010
– en tragedi i fem akter

Thomas Kaiserfeld

Begreppet ”polarisering” används allt oftare för att beskriva och förstå hur åsikter, vanor, praktiker, erfarenheter och känslor blir alltmer sorterade kring vissa idealtyper.¹ Samtidigt finns aspekter som ofta utelämnas och som kan kallas ideologiska, i betydelsen system av idéer och uppfattningar som inte behöver vara uteslutande politiska. Det är brist på polarisering av den här typen av idésystem och konsekvenserna av det som ska behandlas här. Framför allt handlar det om bristen på principiella resonemang om ideologier som kan förtydliga skillnaderna mellan dem liksom deras eventuella för- och nackdelar, något som jag kallar principiell polarisering.

Utgångspunkten för den här studien är idéer och uppfattningar om konkurrens och samverkan inom målstyrda processer. Här betraktas konkurrens som ett tillstånd där antagonister strävar efter att vinna något genom att vara bättre än andra enligt någon måttstock. Samverkan innebär att parter arbetar tillsammans för att uppnå mål. Inom samhällsvetenskaperna finns en mängd begrepp och kategoriseringar som rör konkurrens och samverkan ur organisatoriska och individuella perspektiv. Detsamma gäller hur praktiker och institutioner kan utformas på grundval av idéer om konkurrens

och samverkan.² Samhällsdebattören och författaren Nina Björk ser i denna tradition två människoupfattningar: *homo oeconomicus* står för konkurrensutsättning och vinstintresse medan *homo politicus* står för samarbete och behovsstyrning.³ Mellan dessa rör sig *homo civicus*, samhällsmänniskan.

Frågan jag undersöker i detta kapitel är mer konkret hur ideal och uppfattningar om konkurrens eller samverkan påverkade några sammanlänkade förändringsprocesser i norra Stockholm kring 2010. Framför allt handlar resultaten om hur avsaknaden av principiella resonemang om dessa processer ledde till otydligheter och sammanblandningar mellan både aktörer och syften. Bristen på principiell polarisering mellan konkurrens och samverkan kan rentav ha lett till kostnadsökningar och förseningar. I alla fall skulle en större tonvikt på principiell polarisering ha minskat riskerna för oreflekterade metodval.

En första observation är att det inte finns några motsägelser i att använda både konkurrens och samverkan för att uppnå ett visst mål: inom lagidrott premieras ofta (men inte alltid) samarbete inom laget i syfte att skapa bättre förutsättningar i konkurrensen med andra lag. En allmän hypotes är att konkurrens tenderar att vara ett ideal för andra, samtidigt som aktörer upplever att de själva har mest att tjäna på samarbete. I andra fall kan resultatstyrning inom en organisation skapa intern konkurrens, som när universitet och högskolor fördelar grundutbildningsmedel efter antalet registrerade och godkända studenter snarare än efter kvalitetsinriktade indikatorer.⁴ Eller så åläggs myndigheter att utarbeta mål tillsammans med andra organisationer, det statsvetare kallar ”extern positionering”.⁵

En andra observation är att det inom forskningen nästan alltid finns en uppdelning mellan studier om konkurrens och studier om samverkan. Bristen på principiell polarisering vad gäller konkurrens och samverkan i praktiken motsvaras av en närmast total analytisk polarisering inom forskningen, i alla fall inom vetenskapsstudier. Här studeras vetenskaplig samverkan och vetenskaplig konkurrens var för sig på ett sätt som saknar motsvarighet inom vetenskaplig praktik eller i forskningspolitiska sammanhang.⁶ Min studie är ett försök att

överbrygga denna uppdelning och analysera konsekvenserna av att konkurrens och samverkan förekommer ymnigt och utan principiell polarisering i både forskningspraktik och forskningspolitik.

Den metod jag här använder för att undersöka principiell polarisering är att ta upp ett historiskt skeende som inbegrep beslutsfattande om och möjligheter till konkurrens och samarbete i flera sammanbundna processer som ledde fram till skapandet av (1) Hagastaden, en ny stadsdel på gränsen mellan Stockholm och Solna; (2) Nya Karolinska Solna, ett högspecialiserat akutsjukhus i Hagastaden; (3) en ny vårdorganisation i Stockholms läns landsting som kallas värdebaserad vård; (4) en nationell forskningspolitisk satsning på bland annat livsvetenskaper i form av strategiska forskningsområden och (5) en medicinsk skandal, Macchiariniaffären. I dessa fall har både konkurrens och samverkan i ovanligt hög grad tillämpats för att uppnå målen.⁷ Kanske har det att göra med att i alla fall de fyra första processerna involverade mycket stora värden, tiotals miljarder kronor. Macchiariniaffären kan sägas ha handlat om liknande belopp, med tanke på framtida möjligheter att transplantera konstgjorda organ snarare än donerade, men det var något som i så fall låg mycket långt fram i tiden.

Genom att välja ett skeende som berör flera processer kan jag undersöka den principiella polariseringen kring konkurrens och samverkan med bredare utgångspunkter samtidigt som tidsperioden, platsen och aktörerna begränsas. Macchiariniaffären kan inte förstås utan insikter i de diskussioner om konkurrens och samverkan som fördes inom svensk forskningspolitik från sekelskiftet 2000, diskussioner som innebar att stora nationella satsningar på livsvetenskaper placerades i Stockholm–Uppsala till följd av konkurrens och samverkan. I Stockholm fanns idéer om att organisera vården så att den lättare skulle kunna konkurrensutsättas, en förutsättning för Nya Karolinska Solna som i sin tur krävde större samverkan mellan olika vårdgivare. Förutsättningarna för allt detta stärktes av samverkan mellan å ena sidan Stockholms lärosäten och å andra sidan Stockholms stad och Solna stad kring skapandet av Hagastaden, som skulle öka båda städernas konkurrensförmåga.

Men det är något märkligt med att det i detta processkonglomerat var just konkurrens och samverkan som hela tiden återkom som universalregel för att uppnå bästa resultat. Traditionellt har moderna samhällen ofta förlitat sig på byråkratiska regelsystem när det har gällt att uppnå mål så effektivt som möjligt, något som har analyserats och diskuterats utförligt med Max Weber som den mest tongivande tänkaren.⁸ Regelstyrning har i alla fall idealt sett möjliggjort målstyrda processer som bygger på förutsägbarhet.

Tvärtom är det med konkurrens och samverkan: de gör det svårt att styra mot förutbestämda mål, utom i vissa idealfall som en perfekt marknad eller en spelsituation som bygger på sannolikheter. En konkurrens värd namnet förutsätter att vinnaren inte är bestämd på förhand – i alla fall inte teoretiskt – vilket ställer mycket stora krav på precist och tydligt formulerade mål. Och i samverkan måste parterna anpassa sig till varandras önskningar, med följderna att målen riskerar att förskjutas eller omformuleras.⁹ I fallen här var det ändå konkurrens och samverkan, inte byråkrati, som hela tiden åberopades när konkreta resultat skulle nås. Att de två tillämpades i så stor omfattning och utan principiella resonemang om när det ena eller andra hade varit att föredra tycks ha skapat oklarheter och sammanblandningar. Jag gör i denna studie gällande att en starkare principiell polarisering kring konkurrens och samverkan hade skapat bättre förutsättningar för en effektivare processtyrning.

Hagastaden

Den process som ledde till Hagastaden och Nya Karolinska Solna inleddes på 1990-talet. Då upphörde godstrafiken till Norra Station i norra Stockholm och politiska beslut kunde fattas om att bygga Norra länken för biltrafik mellan Norrtull och Värtahamnen (sträckan Karlberg–Norrtull färdigställdes redan i början av 1990-talet).

En utgångspunkt för Hagastaden var att omfördelningspolitik ideologiskt inte längre var den främsta utgångspunkten för regional samhällsplanering, som den var när Huddinge sjukhus 1961 förlades söder om Stockholm som en motvikt mot övervikten norröver för

vård och medicinsk forskning, vid Karolinska. Mot slutet av 1900-talet blev istället det dominerande synsättet att regioner konkurrerade med varandra och att regional samhällsplanering skulle syfta till att öka konkurrenskraften. Målet var utveckling och tillväxt, snarare än omfördelning och behovstillfredsställelse.¹⁰

Under samma tid blev det populärt bland myndigheter och organisationer att försöka främja ekonomisk tillväxt genom att etablera så kallade innovationskluster samt nationella och regionala innovationssystem utifrån föreställningar om samverkan mellan staten, näringslivet och forskarsamhället. En grundläggande tanke var att geografisk närhet mellan olika kreativa sammanhang, som företag och andra organisationer, skapade bättre förutsättningar för innovationer och tillväxt.¹¹

Den lokala stadsplaneringen, som ofta handlar om att konkret geografiskt och fysiskt planera bebyggelse, infrastruktur och funktion, påverkades också. I storstadsregioner ledde resonemangen främst till försök att främja en urban entreprenörspolitik. För att i denna anda främja forskning och högre utbildning i Stockholmsområdet skapade Stockholms universitet, Karolinska Institutet, Kungliga Tekniska högskolan, Handelshögskolan i Stockholm samt tre privata stiftelser 1990 stiftelsen Vetenskapsstaden. Syftet var att områdena kring de fyra lärosätena skulle utvecklas för forskningsverksamhet.¹² Initiativet togs inte minst för att försöka utnyttja de möjligheter som skapats sedan slutet av 1980-talet, då flera olika planer på stadsutveckling hade diskuterats, bland annat Hagastaden i norra Stockholm. Lågkonjunkturen i början av 1990-talet medförde dock att flera av projekten lades ner. Istället inrättade regeringen Kungliga Nationalstadsparken 1995.

Kring sekelskiftet 2000 riktade olika intressenter åter uppmärksamheten mot Norra Stationsområdet på gränsen mellan Stockholms stad och Solna stad i och med att det fanns planer på att täcka över den trafikled, Norra länken, som man avsåg att bygga där.¹³ Samtidigt började företrädare för Karolinska Institutet arbeta för konceptet Stockholm Bio Science Park, i vilket flera intressenter var engagerade, inte minst Vetenskapsstaden, som åter såg möjligheter att bygga samman universitet och högskolor i norra Stockholm. Vetenskapsstaden

fick samtidigt ekonomiska bidrag från Stockholms stad och Stockholms läns landsting.¹⁴

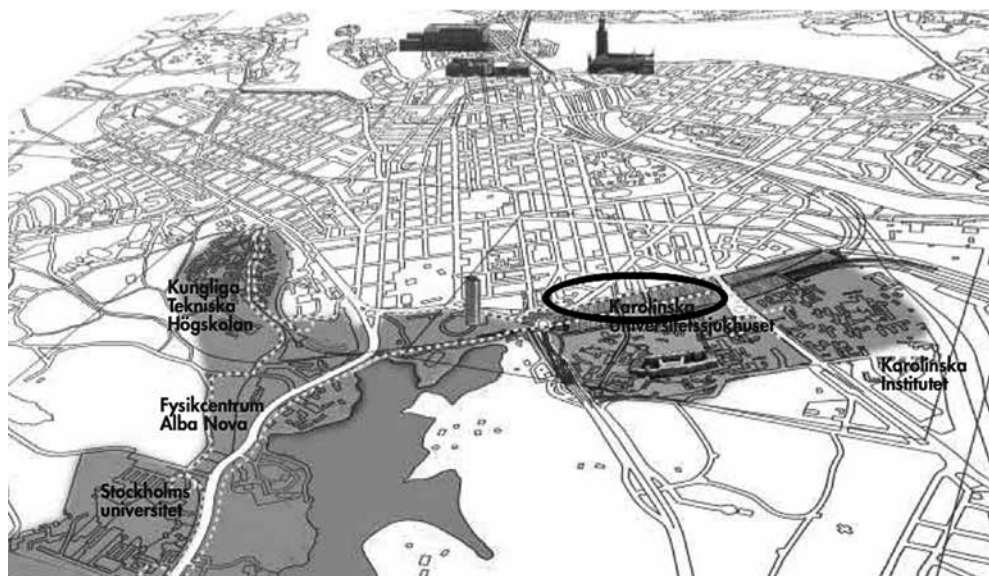
Detta bygg- och fastighetsprojekt utvidgades i oktober 2003 till ett regionalt tillväxtprojekt. En styrgrupp skapades med företrädare för Stockholm, Solna, markägarna SJ och Jernhusen, Stockholms läns landsting och Karolinska Institutet. I verksamhetsplanen 2005 konstaterade projektledningen:

I mötet mellan innerstaden och Nationalstadsparken finns idag 6 000 forskare och 50 000 studenter. Samverkan mellan olika universitet och institutioner har inletts men i stort fungerar området idag som ett antal enklaver. Här finns en betydande potential för samverkan och för att skapa nya, neutrala arenor för tvärvetenskaplig forskning och utveckling. En utveckling av en ny stadsdel kring Norra Station ger nya dimensioner åt Vetenskapsstaden [...]. Den nya stadsdelen kring Norra Station kan erbjuda nya arenor för samverkan och en urban miljö som attraherar människor och företag.¹⁵

Här blev det tydligt att den blivande stadsdelen Hagastaden skulle öka sin konkurrenskraft gentemot externa områden, utanför Stockholm, genom intern samverkan mellan huvudstadens lärosäten samt Stockholms och Solna kommuner. I just detta avseende skulle alltså konkurrens och samverkan gälla olika relationer. Konkurrens beskrevs som det ideala förhållandet till externa aktörer, exempelvis andra regionala utvecklingsprojekt. Samtidigt var samverkan idealet för de interna relationerna mellan de aktörer som ingick i arbetet med Hagastaden.

Efter många turer kom trafikledsbygget vid Norra Stationsområdet igång 2007. Eftersom motortrafiklederna täcktes över fanns här utrymme att bygga en ny stadsdel, som några år senare fick namnet Hagastaden.¹⁶ Eftersom området ligger på gränsen mellan Stockholm och Solna engagerades politiker i flera kommuner.

Planeringen av Nya Karolinska Solna och nybyggnationer för Karolinska Institutet präglades mycket av tankar om att området skulle utgöra ett nav för tillväxt enligt de föreställningar som fanns om en lämplig målbild för god regional planering. Representanter för

Stockholm från norr. Det gråmarkerade området visar hur Stockholms universitet och Kungliga Tekniska högskolan med Fysikcentrum, Karolinska Universitetssjukhuset samt Karolinska Institutet lanserades som Vetenskapsstaden – ”Europas tätaste kluster av FoU-relaterad verksamhet”. Ellipsen visar var Hagastaden planerades. (Källa: ”Nytt universitetssjukhus vid Karolinska Solna”, Formgivningstävling, Tävlingsprogram [november 2005], s. 12, <http://beep.se/files/sll%20olocum.pdf>, 2 januari 2022).

Stockholms läns landsting, Solna stad, Stockholms stad, läkemedelsindustrin samt fyra universitet och högskolor i området presenterade 2007 en gemensam vision, där de bland annat slog fast följande:

Läkemedel är en av de mest expansiva varugrupperna inom svensk export och svarar för drygt 20 procent av den totala svenska nettoexporten. För att Sverige ska kunna möta den ökande internationella konkurrensen om företag och forskning inom life science-området behövs kraftfulla satsningar på de platser, där förutsättningarna är de allra bästa. Stockholm–Mälarenregionen har ett starkt utgångsläge. Här finns världsledande akademisk forskning, framstående universitetssjukhus och en stor närvaro av läkemedelsindustri.¹⁷

Uppenbarligen hade medicinsk forskning och livsvetenskaper blivit den allt överskuggande inriktningen i arbetet med Hagastaden. Det hängde samman med att Karolinska Universitetssjukhuset och Karolinska Institutet låg närmast den planerade stadsdelen. Att planer på ett helt nytt akutsjukhus på området började ta form bidrog också.

Efter hand visade det sig att de ursprungliga planerna på att Hagastaden skulle bli en blandad stadsdel med forskning, företagsverksamhet och boende tillsammans med det nya akutsjukhuset Nya Karolinska Solna inte riktigt höll streck. I de olika planer som såg dagens ljus mellan 2005 och 2008 skildes verksamheterna åt alltmer. De nya hus som planerades för statliga Karolinska Institutet – exempelvis konferensanläggningen Aula Medica – och landstingets Nya Karolinska Solna placerades på var sin sida om Solnavägen med endast en gångbro som knöt ihop sjukhusområdet med institutsområdet. Samtidigt började Stockholms stad planera Hagastaden för 5 000 bostäder, utan någon forskningsverksamhet.¹⁸

En faktor som komplicerade processen att få till stånd en blandad stadsdel var att Stockholm och Solna skulle samverka men samtidigt var konkurrenter. Exempelvis byggdes i Solna en ny nationalarena för fotboll och en stadsdel med affärer, hotell, kontor och bostäder, den så kallade Arenastaden med Mall of Scandinavia. Parallellt uppfördes i södra Stockholm ett liknande område, Globen City, med en fotbollsstadion och inomhusarenan Globen omgiven av affärer, hotell, kontor och bostäder.¹⁹ Det är en utmaning att konkurrera om vissa saker och samarbeta om andra – även om det förstås inte är omöjligt.

Nya Karolinska Solna

I slutet av 1990-talet behövde Karolinska Universitetssjukhuset renoveras, och i samband med det hävdade några intressenter, som Karolinska Institutet, att sjukhusets själva utformning, med paviljonger utspridda på sjukhusområdet, hämmade samverkan mellan olika medicinska inriktningar.²⁰ En lösning som föreslogs var att bygga ett helt nytt sjukhus. Arbetet med Nya Karolinska Solna (NKS) initierades politiskt i det borgerligt ledda Stockholms läns landsting 2001.

Banden mellan Karolinska Institutet och Karolinska Universitetssjukhuset har alltid varit mycket täta. Flera läkare och forskare har varit anställda vid båda, och institutets utbildningar har varit beroende av tillgång till sjukhusets kliniska verksamhet. Rent geografiskt låg de bredvid varandra, i norra Stockholm såväl som i Huddinge någon dryg mil söder om staden, där de även låg tillsammans med Södertörns högskola samt Kungliga Tekniska högskolans campus Flemingsberg.²¹ Men organisatoriskt var de två olika verksamheter med olika huvudmän. Staten ansvarade för institutets forskning och Stockholms läns landsting ansvarade för sjukhusets vård.

Karolinska Institutets ledning var positiv till tankarna på ett nytt akutsjukhus, som passade väl ihop med konceptet Stockholm Bio Science Park och Hagastaden. Andra inom organisationen insåg dock efter hand att den verksamhet som planerades inte var optimal för den kliniska forskningen, i synnerhet när tankarna om ett mer specialiserat sjukhus tog form. Vård för de stora folksjukdomarna skulle i ökad utsträckning hanteras av andra sjukhus i Stockholm, alltså på ganska långt avstånd från Karolinska Institutet.²² Detsamma skulle gälla de kliniska delarna av Karolinska Institutets utbildningar, som dessutom var en viktig inkomstkälla för verksamheten.

Att bygga ett helt nytt akutsjukhus tycktes ändå fortfarande vara ett rimligt alternativ när en utredning 2000 visade att en renovering skulle kosta sju miljarder kronor och ta mellan tio och tolv år att genomföra. Två utredningar 2002 och 2003–2004 presenterade ett nytt sjukhus för specialistvård som ett alternativ. Den nya byggnaden skulle placeras i anslutning till det befintliga Karolinska Universitetssjukhuset och den planerade Hagastaden och skulle inte bli mycket dyrare än en renovering. En parallell utredning som landade i renoveringsförslaget tonades samtidigt ner inom förvaltningen.²³ Men byggkostnaderna, som beräknades till 5,3 miljarder kronor 2002, kom stegvis att höjas, till 6,5 miljarder år 2004 och 8,4 miljarder kronor 2008. Samma år beslutade Stockholms landstingsfullmäktige om ett investeringstak på 14,1 miljarder kronor – som dock inte längre gällde teknisk utrustning. Med den inräknad beräknades byggkostnaderna 2015 till cirka 26 miljarder kronor, en summa som gjorde Nya Karolinska Solna till

världens dyraste sjukhus och gav det en plats på topp tjugo-listan över världens dyraste byggnader alla kategorier.²⁴

Det som drev upp kostnaderna för de 550 vårdplatserna var att de skulle finnas tillgängliga i enkelrum med den mest avancerade sjukvården för de allra mest problematiska sjukdomsfallen, i ett sjukhus byggt för full flexibilitet och lång livslängd på ett område som krävde omfattande markarbeten. Antalet sängar utökades senare till 715, som fortfarande var 180 färre än på det gamla Karolinska Universitetssjukhuset. Samtidigt innebar det nya sjukhuset ett ökat personalbehov, i synnerhet av specialister, som det redan var brist på i Stockholm.²⁵ Ändå rådde politiskt samförstånd kring behovet av ett nytt sjukhus snarare än renovering av det gamla både före och efter valet 2006, då de borgerliga partierna fick en klar majoritet i landstingsfullmäktige.

Den stora stötestenen var aldrig bygget i sig. I den frågan fanns en politisk samsyn över blockgränserna, i synnerhet efter utredningarna 2002 och 2003–2004. Det som splittrade blocken var hur nybygget skulle organiseras. Traditionellt har landstingets byggnader uppförts av dess fastighetsbolag Locum, som bildades 1991. I fallet med NKS hade det borgerliga blocket redan från 2001 argumenterat för alternativet att göra en upphandling bland konkurrerande byggbolag för att få ett så lågt pris som möjligt.²⁶

Den organisationsmodell som de borgerliga förespråkade gick under beteckningen ”offentlig-privat samverkan” och innebar att byggherren gentemot den offentliga beställaren förband sig att förutom att bygga sjukhuset även stå för driften med underhåll och service samt räntor och amorteringar under de första 25 åren. Fördelen med ett sådant avtal var att byggkostnaderna och de framtida kostnaderna för sjukhusdriften blev kända.²⁷ En nackdel var att sjukhusbygget riskerade att bli dyrare än nödvändigt eftersom finansieringen skulle skötas av de privata bolag som fick uppdraget, trots att Stockholms läns landsting, tack vare rätten att beskatta befolkningen, kunde förväntas ha betydligt bättre kreditbetyg och därmed möjligheter att få låna pengar till lägre ränta. Landstingsledningen försvarade sig mot kritiken med att avtalet garanterade att sjukhuset blev klart

i tid eftersom eventuella förseningskostnader och fördyringar skulle drabba en privat byggherre, inte landstinget som de annars hade gjort.

Så länge en röd-grön koalition ledde landstinget 2002–2006 fanns en majoritet mot offentlig-privat samverkan. Men när det borgerliga blocket vann landstingsvalet i Stockholm 2006 ändrades förutsättningarna. På hösten 2007 och våren 2008 utredde två konsultfirmor frågan om att bygga ett nytt sjukhus genom offentlig-privat samverkan, något som samtidigt låg i den ena konsultfirmans intresse.²⁸ En sådan lösning krävde stabilitet och en bred politisk uppgörelse. I april 2008 fattade Stockholms läns landstingsfullmäktige ett beslut om att bygga ett nytt universitetssjukhus; endast miljöpartisterna hade avvikande synpunkter. Drygt två månader senare fattade landstinget ett majoritetsbeslut om att sjukhuset skulle byggas genom offentlig-privat samverkan.²⁹

Under perioden mellan de två besluten, från början av april till mitten av juni 2008, polariserades frågan om hur sjukhusbygget skulle genomföras mellan de två politiska blocken. I maj 2008 samlade det moderata finanslandstingsrådet gruppledarna för de politiska partierna i syfte att åstadkomma en politisk uppgörelse. Enligt den borgerliga majoriteten syftade mötet bara till att stämma av de olika partiernas positioner i frågan. Men enligt den röd-gröna oppositionen resulterade det i en överenskommelse om att hitta en blocköverskridande lösning som utgick från skulle vara en traditionell samverkansentreprenad med landstinget som byggherre eftersom Socialdemokraterna – som ledde oppositionen – inte hade några andra alternativ för ögonen. När den borgerliga landstingsledningen någon vecka efter mötet meddelade att Nya Karolinska skulle byggas i offentlig-privat samverkan kände sig oppositionen överkörd. Det som bara någon månad tidigare hade sett ut som en politisk uppgörelse om bygget hade helt brutit samman. Misstron mot den borgerliga majoriteten stegrades ytterligare när de gick vidare med planerna och landstinget i juni 2008 beslutade om en offentlig-privat samverkan för NKS.³⁰

Att upphandlingen av sjukhusbygget skulle leda till konkurrens framhölls ofta i olika sammanhang för att legitimera användningen av offentlig-privat samverkan.³¹ Ett viktigt verktyg för att skapa

konkurrens var den så kallade NKS-förvaltningen, en organisation för planering och genomförande med 30 heltidsanställda och så småningom också ett stort antal på deltid. Förvaltningen arbetade från april 2008 till slutet av 2011, då den lades ned. I oktober 2008 arrangerade de en "marknadsdag" för branschfolk på Arlanda i oktober 2008, en tilldragelse som de hade annonserat brett om i internationell och nordisk affärspress.³² Cirka 250 personer från ett hundratal organisationer samlades där för att lära sig mer om innehållet i NKS-projektet – trots att en global finanskris av historiska proportioner utvecklats bara veckorna innan. En av de ansvariga för upphandlingsprocessen sa: "Det vi hoppas på är att få in utländsk konkurrens [...], det tror vi är jätteviktigt för att få ett bra pris helt enkelt, att vi får en hård och rejäl konkurrens."³³

Lite märkligt kan det tyckas vara att representanter för Socialdemokraterna deltog i marknadsdagen på Arlanda, trots sina invändningar mot beslutet om offentlig-privat samverkan bara fyra månader tidigare. Skälet var att de ansåg att det var viktigt att uppvisa enighet för att kunna få in så många anbud som möjligt.³⁴ Ändå stod det under våren 2009 klart att det endast fanns ett anbud och alltså ingen konkurrens.³⁵

Den politiska polariseringen mellan blocken blev total i maj 2010 när landstinget beslutade om ett avtal med byggbolaget Skanska och den brittiska investeringsgruppen Innisfree om bygget samt drift och skötsel av sjukhuset under 25 år, trots att de var de enda anbudsgivarna, något som stred mot beslutet om offentlig-privat samverkan i juni 2008. Att uppdraget inte hade lockat fler anbudsgivare berodde delvis på finanskrisen, som särskilt drabbade fastighetsbranschen, delvis på projektets storlek och speciella karaktär, som gjorde det nära nog omöjligt för de flesta byggbolag att lämna trovärdiga anbud.³⁶ När upphandlingsprocessen inte stoppades trots att det bara fanns en anbudsgivare, anlätade NKS-förvaltningen 2010 en konsult som var specialiserad på att utvärdera byggkostnader. Ett referensobjekt som kallades Forum Karolinska, ritat av White Arkitekter och vinnare av en arkitekttävling för den nya sjukhusbyggnaden mellan november 2005 och april 2006, användes som en "spökanbudsgivare" i

förhandlingarna med Skanska och Innisfree.³⁷ Beroende på vem man frågade beräknades kostnaderna för avtalet mellan Stockholms läns landsting, Skanska och Innisfree om bygget av NKS till 60 miljarder eller 69 miljarder kronor. Då ingick alla kostnader förutom själva sjukvården.

Dagspressen frossade i den efterföljande svartmålningen mellan de politiska partierna. Den socialdemokratiska oppositionen kallade avtalet en ”privat blåsning av det offentliga”, eftersom det innebar en fördyring. Den moderata landstingsledningen försvarade sig med att det snarare var ”en vinna-vinna-lösning”.³⁸

Avtalet hade alltså godkänts genom ett majoritetsbeslut i maj 2010 i ett kärvt politiskt klimat. Det hindrade dock inte att frågan togs upp igen när Socialdemokraternas nya gruppleadare, som hade kunskap om finansieringen av större byggprojekt kunde visa att avtalet var onödigt dyrt.³⁹ Om landstinget förskotterade en stor del av betalningen kunde så mycket som sju till åtta miljarder kronor sparas. Vid ett möte med landstingsfullmäktige i juni 2010 beslutades om denna finansieringslösning. Den borgerliga majoriteten krävde enhällighet, vilket de också fick. I den meningen kan det sägas att det politiska läget blivit något mer samarbetsinriktat, i alla fall formellt.

I efterhand har beslutet att bygga Nya Karolinska Solna i offentlig-privat samverkan beräknats kunna leda till lägre kapacitet för både planerade och akuta sjukhusbesök samt färre vårdnätter. Detta samtidigt som Stockholms befolkning enligt prognoser ska öka med 25 000 innevånare per år. En mer sofistikerad kritik riktade in sig på byggprocessen och menade att planeringen hade varit bakvänd: istället för att inventera och analysera framtidens vårdbehov för att sedan göra en funktionsutredning, få reda på vilka krav som måste uppfyllas och beställa byggnader som motsvarade dessa krav hade landstinget tvärtom börjat med att beställa ett nytt sjukhus. För att kunna uppfylla framtidens vårdbehov behövde det vara så flexibelt som möjligt, något som resulterade i mycket höga byggkostnader – som ändå inte helt motverkade ytterligare kostnader för ändringar sent i byggprocessen.⁴⁰ Det kan finnas flera skäl till denna omvända process, men det är svårt att frigöra sig från tanken att en anledning

kan ha varit att en borgerlig majoritet av ideologiska skäl prioriterade ett flaggskeppsavtal om offentlig-privat samverkan när de hade majoritet i landstingsfullmäktige.⁴¹

I diskussionen om konkurrens och samverkan är det värt att notera att båda idealen för målstyrda processer spelade avgörande roller i bygget av Nya Karolinska Solna. Konkurrensen skulle råda i upphandlingen mellan externa anbudsgivare, som förmodades vara privata byggföretag och investerare, och sedan skulle samverkan råda mellan beställaren, Stockholms läns landsting, och de som stod bakom det vinnande anbudet. Den politiska polariseringen var en konsekvens dels av olika synsätt på konkurrenssituationens välgörande verkan, dels av att processen upprätthölls även när konkurrensen uteblev i och med att endast ett anbud hade lämnats in. Inte ens då blev samverkan mellan Stockholms läns landsting och ytterligare potentiella entreprenörer aktuell för den politiska majoriteten. Istället upprätthölls idén om konkurrens med hjälp av referensobjektet Forum Karolinska.

Värdebaserad vård

För att vårdbehovet skulle kunna tillgodoses på Nya Karolinska Solna trots färre vårdplatser och större befolkning planerades en ny, effektivare organisationsform inom landstinget: ”värdebaserad vård”. Även de höjda sjukvårdskostnaderna och en åldrande befolkning var skäl att effektivisera vården. Karolinska Universitetssjukhuset gick längst i implementeringen av värdebaserad vård, men modellen prövades också på Sahlgrenska Universitetssjukhuset i Göteborg och på Akademiska sjukhuset i Uppsala.⁴²

Fram till 2011 hade NKS-förvaltningen haft i uppdrag att se till att Nya Karolinska Solna blev ett högspecialiserat akutsjukhus, men vad det i praktiken skulle innebära definierades inte klart och tydligt och vårdinnehållet framstod länge som diffust. Anklagelser fanns om att NKS-förvaltningen hade ett internationellt perspektiv på vad som borde utvecklas vid Nya Karolinska Solna, snarare än att se till hur

sjukhuset skulle anpassas till de regionala vårdbehoven.⁴³ Samtidigt upplevde en del att NKS-förvaltningen isolerade sig och arbetade på egen hand utan att förankra sina idéer.⁴⁴

NKS-förvaltningen arbetade tidigt med modellen värdebaserad vård.⁴⁵ Den bygger på löpandebandprinciper, en strömlinjeformad produktion med vårdspecialisering inom olika sjukdomsområden för att uppnå skaleffekter och effektivare vård. Modellen lanserades i mitten av 1990-talet av Harvardekonomen Michael Porter, och konsultföretaget Boston Consulting Group började så småningom arbeta för att införa den.⁴⁶

Traditionellt organiseras vård i kliniker där patienter vårdas tills de skrivs ut. Olika kliniker tillgodoser olika vårdbehov och deras insatser kan därför inte riktigt jämföras – diagnoserna och vårdmetoderna skiljer sig åt för mycket. Tanken med värdebaserad vård är att sjukvården organiseras så att olika vårdgivares insatser kan mätas och jämföras på ett övergripande plan, vilket skapar bättre förutsättningar för konkurrens på en marknad.⁴⁷

Konkret innebar detta att de traditionella klinikerna lades ner och diagnosflöden infördes istället. På Karolinska Universitetssjukhuset ersattes 61 kliniker med hundratals diagnosflöden, till exempel hjärtsvikt, medfödda hjärtfel och aortaklaff. Dessa grupperades i sin tur i diagnosteman som skulle ”äska resurser”, exempelvis röntgenundersökningar och operation. Tanken var att resultaten och patientnöjdheten inom varje diagnosflöde skulle divideras med kostnaderna och ge ett värde som kunde jämföras mellan olika vårdgivare, privata såväl som offentliga. Ju bättre resultat och ju lägre kostnad, desto högre värde.⁴⁸ Denna utpräglade marknadsmodell krävde att omfattande data om vårdresultat och vårdens kvalitet samlades in och hanterades.

För att modellen skulle kunna fungera behövdes större samverkan mellan olika vårdgivare inom landstinget. Begreppet som fångade detta var ”nätverkssjukvård”. Samverkan mellan exempelvis vårdcentraler och specialistvård måste öka, digitala vårdtjänster måste utvecklas och regionens övriga sjukhus måste byggas ut och moderniseras. Statsvetarna Catrin Andersson och Martin Qvist har konstaterat att

fokus på samverkan mellan vårdgivare så småningom försköts till att mer handla om den interna organisationen av Nya Karolinska Solna.⁴⁹

Införandet av värdebaserad vård fick stöd i ledningen för Karolinska Universitetssjukhuset. Hösten 2013 tillsattes en ny styrelseordförande, Per Båtelson, som vid tillträdet hade ett antal styrelseuppdrag i bioteknik- och vårdföretag, av vilka han dock lämnade några så småningom. Ett uppdrag som han behöll var det som styrelseordförande för och delägare i företaget Ivbar AB (Institute for Value-based Reimbursement), som bildats av en doktorand och några forskare på Karolinska Institutet 2012 med syftet att utveckla ersättningssystem baserade på vårddata. Året efter, alltså 2013, fick Ivbar i uppdrag av Socialdepartementet att för 15 miljoner kronor per år leda projektet ”Nationell samverkan för värdebaserad ersättning och uppföljning i hälso- och sjukvården” (Sveus) som skulle skapa en digital plattform där svenska patientdata kunde delas och jämföras. Där skulle information från patientjournaler samlas in för att man skulle kunna bedöma vårdresultat, samtidigt som patientdata samkördes med upplysningar om socioekonomiska förhållanden från Statistiska centralbyrån och sjukskrivningar från Försäkringskassan. Från början var sju landsting anslutna till Sveus.⁵⁰

Båtelson stannade bara ett drygt år som styrelseordförande för Karolinska Universitetssjukhuset. Han avgick efter avslöjanden om intressekonflikter som bottnade i olika företagsengagemang, varav Ivbar var ett.⁵¹ Under Båtelsons tid som ordförande, i september 2014, hade i alla fall en ny produktionsdirektör anställts direkt från Boston Consulting Group. Denne ledde sedan en upphandling av konsulttjänster, som hans föregående arbetsgivare vann och som Karolinska Universitetssjukhuset kontrakterade i februari 2015.⁵² Då hade Båtelson efterträtt som styrelseordförande av Anders Ekblom, som fram till 2013 varit verkställande direktör för Astra Zeneca, ett företag som samarbetat med Boston Consulting Group om värdebaserad vård.

På andra sidan gatan, på Karolinska Institutet, var Martin Ingvar vicerektor från 2014 till maj 2017. Han hade 2006 grundat den icke-vinstdrivande, Bostonbaserade organisationen Ichom (International Consortium for Health Outcomes) tillsammans med Stefan

Larsson, som var ansvarig för hälso- och sjukvårdssystem på Boston Consulting Group, och Michael Porter vid Harvard Business School.⁵³ Under sin tid som vicerektor var Ingvar styrelseledamot i Ichom, som tog fram standarder för indikatorer som kunde mäta vårdkvalitet och patientnöjdhet för internationella jämförelser. Enligt vissa uppgifter fick Ichom i likhet med Ivbar också tillgång till patientdata och uppgifter om vårdresultat som kunde utnyttjas för medicinsk forskning, något som var av högsta intresse inom läkemedelsbranschen. En kritisk röst på Karolinska Universitetssjukhuset kallade Ichom ”ett slags konsultfirma i förklädnad”. Liknande beskrivningar har kommit från bolagets anställda.⁵⁴

Ichoms verksamhet finansierades av patientföreningar, vårdorganisationer och myndigheter. I Sverige bidrog Västra Götalandsregionen och Sahlgrenska Universitetssjukhuset liksom Stockholms läns landsting och Karolinska Institutet med cirka en miljon kronor var genom samarbetsavtal 2012–2016, som dessa svenska intressenter sade upp under våren och sommaren 2017.⁵⁵ En stor del av bidragen bestod i arbetet med att ta fram standardiserade och evidensbaserade mått på vårdkvalitet som kunde användas inom värdebaserad vård. Att just Sverige var ett lämpligt land för att samla data av detta slag berodde på att vi har kvalitetsregister som är omfattande och tillförlitliga.⁵⁶ När OECD 2017 presenterade en avsiktsförklaring om att samverka med Ichom för att utveckla standarder för hantering av patientdata hade dock intresset i Sverige svalnat, delvis som en följd av de uppmärksammade personkopplingarna mellan Karolinska Universitetssjukhuset, Karolinska Institutet och olika privata företag som samverkade om värdebaserad vård.⁵⁷ Formellt handlade det dock om att svenska bestämmelser om hantering av journaler och patientdata var svåra att förena med internationella samarbeten.⁵⁸

Ingvar gick ändå inte lottlös ur sitt engagemang. Som ett led i arbetet med värdebaserad vård sjösatte Karolinska Institutet och Stockholms läns landsting Program 4D (D som i diagnos) under fem år från 2012, och Ingvar var ordförande för styrgruppen. Syftet var att utveckla generaliserbara modeller för prevention, diagnos, behandling och uppföljning för fyra vanliga folksjukdomar: ledgångsreumatism,

bröstcancer, typ 2-diabetes samt hjärtsvikt. Varje patient som vårdades för någon av dessa sjukdomar genererade stora mängder data i form av exempelvis provsvar, journaler, kostnader och sin egen rapportering. Tanken var att ett bättre informationssystem skulle kunna länka samman och effektivisera vård, forskning och industri. Genom att Program 4D samverkade med Sveus och Ichom skulle modellerna dessutom kunna användas nationellt och internationellt.⁵⁹

Program 4D finansierades från 2013 med 133 miljoner kronor av Karolinska Institutet och Stockholms läns landsting och hade även anslag från Vinnova. En del av medlen gick till att utveckla en it-plattform som skulle föra ihop information från olika källor och göra den tillgänglig för patienter och forskare. Plattformen utvecklades sedan vidare av Ingvar, som lånade ut den reviderade versionen till ett av delprojekten inom Program 4D. I början av 2017 lyftes dock it-plattformen ut ur programmet och såldes vidare av Ingvar och programmets it-leverantör för 2 miljoner kronor och 100 000 aktier i köparbolaget (värderade till drygt 4 miljoner kronor).⁶⁰ När försäljningen kom till allmän kännedom på våren 2017 och en internrevision konstaterat att Ingvar agerat oäktsamt avgick han som vicerektor.

Vid det laget hade det redan börjat visa sig, det som patientföreningar befarat så tidigt som i april 2010: patienter med flera olika diagnoser, framför allt äldre, hamnade mellan stolarna när värdebaserad vård började implementeras i Stockholms läns landsting.⁶¹ Dessutom drabbades läkarutbildningen eftersom det blev ont om lämpliga praktikplatser.⁶² Till detta kom omfattande utgifter för konsulttjänster i och med att den nya organisationen sjösattes samtidigt som verksamheten skulle flytta in i den nya sjukhusbyggnaden, som blivit färdig under tiden. Mellan åren 2010 och 2017 ska Karolinska Universitetssjukhuset ha köpt konsulttjänster för över en miljard kronor.⁶³

Boston Consulting Group såg trots dessa omfattande avtal om konsulttjänster Nya Karolinska Solna i första hand som ett pilotprojekt. Faktiskt har forskare påpekat att NKS, som byggdes för full flexibilitet med en överdimensionerad stomme som gjorde det möjligt att bedriva olika vårdverksamheter i hela sjukhuset, var väl lämpat för värdebaserad vård med olika utförare för olika diagnosflöden. Det

fanns alltså ett samband mellan den kostnadsdrivande utformningen av det nya sjukhuset och införandet av en ny vårdorganisation i landstinget.⁶⁴

Införandet av värdebaserad vård på Nya Karolinska Solna, med den höga specialiseringsgrad som planerades där, krävde betydligt större samverkan än tidigare mellan olika vårdgivare inom Stockholms läns landsting. Det var något av en grundbult. Samtidigt går det inte att blunda för att den amerikanska versionen av värdebaserad vård byggde på ett utpräglat konkurrenstänkande. En central aktör var Ichom, som hade uppgiften att skapa standarder för hur olika vårdinsatser, både privata och offentliga, skulle kunna jämföras och därmed konkurrensutsättas. Den information som behövdes för att kunna genomföra värdebaserad vård var samtidigt hårdvaluta inom vård- och läkemedelsindustrin.

Initiativen som togs för att implementera värdebaserad vård på Karolinska ledde till en mängd otydligheter kring konkurrens och samverkan i privat och offentlig verksamhet. Många gånger ingick individer eller organisationer i flera intressesammanhang samtidigt eller i nätverk där konkurrens och samverkan blandades. Sammantaget grundades den värdebaserade vården i Stockholm på konkurrens och samverkan huller om buller utan att deras funktioner i olika målstyrda processer var tillräckligt tydliga. Förmodligen berodde det både på förbiseenden och medvetna val. En bättre sortering och ett större särskiljande av idéer och uppfattningar – det vill säga en starkare principiell polarisering – om konkurrens och samverkan hade nog minskat sammanblandningen. Kanske hade en del av misslyckandena rent av kunnat undvikas.

Strategiska forskningsområden

Hittills har jag här främst studerat bristen på principiell polarisering i målstyrda processer i kommuner och regioner, även om Karolinska Institutet har figurerat både i och framför kulisserna. Men det var inte bara individer i institutets ledning som blandade ihop aktiviteter och intressen. Även myndigheten berördes av oklarheterna. Olika

statligt initierade forskningspolitiska satsningar kunde exempelvis ta formen av målstyrda processer nationellt för att finansiera den bästa forskningen, något som påverkade hur vården i kommuner och landsting utvecklades. För Karolinska Institutet och Karolinska Universitetssjukhuset fanns bristande principiell polarisering vad gällde konkurrens och samverkan i både nationella och regionala insatser, något som fick konsekvenser för styrningen av kommunal stadsplanering, regionala vårdbehov och organisatoriska frågor.

Förenklat ska konkurrens mellan forskare och forskargrupper ge forskningspolitiska förutsättningar för högkvalitativ eller excellent forskning medan samverkan ska garantera att problem och resultat blir mer relevanta och användbara. Inte sällan gäller också det omvända, att samverkan exempelvis genom tvärvetenskap ska leda till forskningsexcellens eller att forskare konkurrerar utifrån relevanskriterier. Både konkurrens och samverkan kan eftersträvas mellan forskare, forskargrupper, universitet och högskolor, forskningstidskrifter, företag som finansierar och använder forskning med flera aktörer. Möjligen finns större utrymme för offentliga eller ideella organisationer när det gäller samverkan. Denna lätt schizofrena hållning bland dem som utformar forskningspolitiken är ibland möjlig att rädda genom att framhålla konkurrens i vissa processer och samverkan i andra. Men inte alltid.

De nationella forskningspolitiska förutsättningarna för Karolinska Institutet och Karolinska Universitetssjukhuset i början av 2000-talet bottnade i kontinuerligt förbättrad finansiering för biomedicinsk forskning; Vetenskapsrådets anslag inom området fördubblades mellan 2002 och 2006. Regionalt fick den vision om en biomedicinsk forskningsnod i norra Stockholm som drivits av bland annat Karolinska Institutet med konceptet Stockholm Bio Science Park en skjuts genom satsningen på strategiska forskningsområden i regeringen Reinfeldts första forskningsproposition 2008.⁶⁵ Satsningen innebar stöd till ett antal övergripande forskningsområden, främst inom medicin och livsvetenskaper samt teknik och klimat, och forskningsanslagen till lärosätena höjdes för att ge de utpekade forskningsområdena långsiktig bärighet och möjliggöra att flera forskargrupper involverades.

Satsningen formulerades som ett uppdrag till universiteten att bygga upp forskning på högsta internationella nivå inom 24 strategiska forskningsområden. Det näst största av dessa var molekylär biovetenskap, som fick ett budgeterat tillskott om 190 miljoner kronor årligen.

Liknande forskningspolitiska insatser för att stödja starka forskningsmiljöer hade prövats tidigare – tankegången har funnits sedan åtminstone 1920-talet, då Rockefeller-stiftelsen hade som strategi att stärka de främsta forskningsmiljöerna ytterligare.⁶⁶ Stiftelsen för strategisk forskning grundades 1994 och beslutade i början av 2000-talet om två utlysningar, en för forskningscentra inom livsvetenskaper och en inom mikroelektronik, med vardera sex beviljade ansökningar. Inom livsvetenskaperna var stödet för varje beviljad ansökan ungefär 10 miljoner kronor per år i upp till sex år från 2003.⁶⁷ En av de sex forskargrupper som erhöll medel – i konkurrens med 106 andra – var ett strategiskt forskningscentrum för utvecklingsbiologi inom neuroområdet vid Karolinska Institutet.⁶⁸ Sammanlagt handlade det om knappt 80 miljoner kronor under sju år, vilket gjorde det till det största strategiska forskningscentret tillsammans med ett annat i den första utlysningen.⁶⁹ Ytterligare sjutton andra strategiska forskningscentra finansierades mellan 2006 och 2010.⁷⁰ I samtliga fall riktades medlen från Stiftelsen för strategisk forskning till specifika universitetsmiljöer för att stärka svensk konkurrenskraft. En analys har dock visat att miljöerna huvudsakligen initierades av akademiska forskare och att andra intressenter som exempelvis läkemedelsföretag engagerades mer för att skänka legitimitet än för att skapa möjligheter till innovation och tillväxt.⁷¹

Satsningarna stöddes tidigt av en skrivelse till regeringen inför forskningspropositionen 2004 från Sveriges universitets- och högskoleförbund, Vinnova, Vetenskapsakademien, Ingenjörsvetenskapsakademien och de tre stora statliga forskningsfinansiärerna, där de efterfrågade en nationell forskningsstrategi. De påpekade att svensk forskning inte citerades lika mycket som tidigare och menade att det berodde på att forskningsresurserna fördelades på för många händelser, vilket gjorde att de tunnades ut. Lösningen de föreslog var att utökade forskningsresurser borde fördelas i konkurrens till forskare,

universitet och högskolor så att de hamnade i de bästa forskningsmiljöerna.⁷² Forskningskvalitet skulle bedömas utifrån internationell konkurrenskraft, ett begrepp som enligt forskningspolitikforskaren Mats Benner hade förekommit länge i den ekonomiska debatten och nu ”migrerat till forskningspolitiken”.⁷³

Tankegångarna lyftes fram av den socialdemokratiska regeringen året efter. I en departementsstencil om finansieringen av starka forskningsmiljöer nämndes att skrivelsen hade pekat ”på behoven av omfattande nya resurser men också på en effektivisering av forskningsverksamheten bl. a. genom ökad konkurrens, samverkan samt koncentration av resurser”.⁷⁴ Som en följd satsade regeringen i likhet med Stiftelsen för strategisk forskning tidigare på att finansiera redan starka forskningsmiljöer. Programmet kom så småningom att sjösättas av Vetenskapsrådet under namnet Linnéstödet. Efter två ansökningsrundor beviljades medel till sammanlagt 39 ”Linnémiljöer” runt om i landet.⁷⁵ En av dessa var samma grupp vid Karolinska Institutet som redan fått stöd för ett strategiskt forskningscentrum 2003. Från 2006 erhöll de Linnéstöd om knappt 10 miljoner kronor per år i tio år för utvecklingsbiologi och regenerativ medicin och drygt en miljon kronor per år för ett forskarutbildningsprogram. Till dessa statliga stöd kom anslag från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse om 100 miljoner kronor 2009. År 2012 hade centret 13 fast anställda forskare och lärare, 8 forskare med tillfälliga anställningar, 50 postdoktorforskare och 50 doktorander.⁷⁶

Den borgerliga regeringens ännu större satsningar på strategiska forskningsområden i forskningspropositionen 2008 var alltså snarast en fortsättning på en socialdemokratisk forskningspolitik, om än rejält uppumpad. För att identifiera vilka övergripande strategiska områden som skulle finansieras utgick utbildningsdepartementet från forskningsstrategier som myndigheter, näringslivets organisationer och företag hade formulerat.

Regeringen konstaterade att många instanser redan investerade stort i just de områden som nämndes i de olika strategierna, inte minst inom Europeiska unionens ramprogram för forskning. Men

de valde inte att satsa på mer originella eller nischade inriktningar för att på så sätt stärka ovanligare problemområden med svagare finansiering. Istället skulle samverkan inom etablerade områden skapa framgång: "Om svensk forskning ska kunna bedrivas i den internationella forskningsfronten, bör stora satsningar på svenskt internationellt forskningssamarbete göras inom dessa områden."⁷⁷ Till regeringens önsknings om internationellt samarbete kom förväntningar på "samverkansprogram med näringslivet".⁷⁸ På så sätt kunde en annan viktig grund för satsningen på strategiska forskningsområden uppfyllas, nämligen "näringslivets och samhällslivets stora behov av kvalificerad personal och tillgång till forskningskunskap i den internationella forskningsfronten".⁷⁹ Återigen var tanken på samverkan och samarbete i en konkurrenssituation bärande för de insatser som gjordes.

Efter en första utlysning på våren 2009 av ansökningar om de strategiska forskningsområden som identifierats av utbildningsdepartementet – fyra inom medicin och livsvetenskaper, åtta inom teknik samt åtta inom klimat, varav två dock handlade mer om tillväxt och politisk instabilitet än om klimatforskning – kom finansieringen igång 2010.⁸⁰ De sammanlagt 1,8 miljarder kronor som skulle satsas årligen från 2012, när programmet var fullt, räckte till 43 forskningsmiljöer som hade valts ut bland sammanlagt 112 ansökningar och låg vid elva olika universitet.⁸¹ Trots de höga beloppen hade ansökningarna bedömts under stor tidspress.⁸²

Inom området molekylär biovetenskap inkom nio ansökningar.⁸³ Två stöd beviljades, varav det ena gick till en Stockholmsbaserad plattform på Karolinska Institutet, Kungliga Tekniska högskolan och Stockholms universitet, som kallades Science for Life Laboratory (SciLifeLab). Den hade uttryckligen nämnts i propositionen.⁸⁴ Det andra stödet inom det strategiska forskningsområdet molekylär biovetenskap, knappt hälften så stort, gick till Uppsala universitet. Fyra år senare, när det var dags för nästa forskningspolitiska proposition, hade forskningsgrupperna vid Uppsala universitet som finansierades av satsningen anslutit till SciLifeLab, med följden att det konstituerades

som ett nationellt forskningsinstitut och resurscentrum för storskalig biovetenskaplig forskning och med en statlig finansiering om drygt 400 miljoner kronor per år.⁸⁵

Inom området stamceller och regenerativ medicin inkom fyra ansökningar. Även här beviljades två stöd och Karolinska Institutet fick det större av dem, cirka 20 miljoner kronor per år 2010–2014. Det andra beviljades universiteten i Lund och Uppsala och koordinerades från Lund.⁸⁶ Samma forskargrupp vid Karolinska Institutet hade redan erhållit större anslag från Stiftelsen för strategisk forskning 2003–2008 och från Vetenskapsrådet i form av ett tioårigt Linnéstöd från 2006, så det var kanske inte så uppseendeväckande att den nu framgångsrikt kunde konkurrera om att få stöd. Molekylär bioteknik samt stamceller och regenerativ medicin var de två överlägset största strategiska forskningsområdena vid Karolinska Institutet.

Tack vare regeringens satsning på strategiska forskningsområden hade tre lärosäten i norra Stockholm i konkurrens vunnit medel för att bygga upp SciLifeLab. Enligt devisen ”framgång föder framgång” kunde SciLifeLab utvecklas till en bärande del av den livsvetenskapliga forskningsnod som hade varit visionen då Hagastaden och Nya Karolinska Solna planerades tio år tidigare. Stödet till den grupp vid Karolinska Institutet som redan erhållit hundratals miljoner kronor för forskning om stamceller och regenerativ medicin var också ett tydligt tecken på den konkurrenskraft som fanns där. Med det borde allt kanske ha varit frid och fröjd.

Men det finns en egenhet med konkurrensframgångar. På kort sikt ger de tillfredsställelse och uppskattning (vid sidan av en del avundsjuka). På lite längre sikt skapar de förväntningar på fler och större vinster. I ett klimat där ingen är bättre än sin senaste utvärdering och satsningar på olika forskningsprojekt kontinuerligt följs upp stegras ambitionerna lätt. Det gällde inte minst de strategiska forskningsområdena, där förväntningarna inte bara gällde att forskningen skulle hålla högsta kvalitet. Dessutom förväntades forskarna som finansierades genom dem samverka internationellt samt med samhället och näringslivet.

Macchiariniaffären

Under 2014 utvärderade en forskarpanel och ett antal sakkunniga de strategiska forskningsområdena.⁸⁷ Kritik yttrades framför allt mot att insatsen inte hade tyckts ge särskilt mycket mervärde för samhället eller näringslivet. Slutsatsen var att trycket borde öka på lärosätena och deras strategiska forskningsområden att effektivisera stödet till innovationer och samverkan. Som de största fördelarna med satsningen nämndes att långsiktigheten fick lärosätena att våga anställa och satsa ytterligare på områdena.⁸⁸

En av de som anställdes var den italienske kirurgen Paolo Macchiarini, som hösten 2010 blev gästprofessor vid Karolinska Institutet inom det strategiska forskningsområdet stamceller och regenerativ medicin. Forskargruppen hade identifierat kliniska tillämpningar som en av sina svagheter, och Macchiarini engagerades för att råda bot på det.⁸⁹ Också forskarpanelen som gjorde utvärderingen konstaterade att det var önskvärt med bättre samverkan mellan å ena sidan forskningen om stamceller och regenerativ medicin samt å andra sidan Karolinska Universitetssjukhuset, även om den hade förbättrats genom en starkare klinisk inriktning på rekryterarna inom forskargruppen.

Resultatet av utvärderingen blev näst högsta betyg, vilket innebar en placering bland de tio främsta strategiska forskningsområdena. Bland de banbrytande insatser som utvärderingen uttryckligen nämnde i positiva ordalag fanns Macchiarinis transplantationer med luftstrupar av plast.⁹⁰

När Macchiariniskandalen briserade med full kraft på Karolinska Institutet och Karolinska Universitetssjukhuset i Stockholm i januari 2016 när SVT visade dokumentärserien *Experimenten* hade det länge funnits tecken på att allt inte stod rätt till.⁹¹ En anmälan om plagiat hade lämnats till etikrådet vid Karolinska Institutet i december 2012 och fyra läkare och forskare hade våren 2014 anmält Macchiarini för oredlighet i forskning, samtidigt som utvärderingen av strategiska forskningsområden pågick. Sveriges Televisions *Uppdrag granskning*

hade i maj 2015 sänt ett reportage om ”stjärnkirurgen” som hade blivit anmäld för forskningsfusk och vars operationer med plaststrupar utan föregående försök med djur hade misslyckats.⁹² Att det i bakgrunden fanns stora kommersiella intressen i kraft av ett företag som tillverkade luftstrupar av plast för transplantationer gjorde inte skandalen mindre.

Efter ytterligare avslöjanden i dokumentärfilmen *Experimentet* som sändes i Sveriges Television i januari 2016 vidtog en omfattande debatt och smutskastning mellan å ena sidan Karolinska Institutets ledning, andra läkare och forskare samt å andra sidan de som anmält Macchiarini för forskningsfusk. *Dagens Nyheters* ledarskribent Hanne Kjöllér konstaterade att hon i arbetet med en ledare om Macchiariniaffären inte kunde erinra sig att hon någonsin tidigare ”blivit så oblygt uppvaktad av så många som vill påverka min text”.⁹³ De som ville påverka rapporteringen försökte att smutskasta visseblåsarna eller vara barmhärtiga mot de ansvariga på Karolinska Universitetssjukhuset och Karolinska Institutet. Det hjälpte nu inte. Många huvuden rullade, som det heter, åt lite olika håll och med olika fart.

I forskningspropositionen 2012 argumenterade regeringen för att svenska universitet och högskolor skulle rekrytera internationellt framstående forskare eftersom satsningar på sådana var eftersatta i Sverige jämfört med i andra framstående forskningsnationer som Schweiz – ett tydligt utslag av konkurrenstänkande. Propositionen 2012 innehöll anslag om 150 miljoner kronor för det ändamålet från 2014, och 2016 höjdes beloppet till 250 miljoner kronor.⁹⁴ Men Macchiarini hade rekryterats redan 2010 som gästprofessor vid Karolinska Institutet samt överläkare och kirurg vid Karolinska Universitetssjukhuset. Istället för ett rekryteringsanslag för framstående forskare fick han 10 miljoner kronor från Vetenskapsrådet för ett femårigt forskningsprogram om konstgjorda matstrupar med början 2012, men det stoppades i juni 2015 efter *Uppdrag granskning*s reportage i maj samma år.⁹⁵

Slutsatser

De fem målstyrda processer som jag har studerat här var mer eller mindre intimt förknippade med varandra: skapandet av Hagastaden, bygget av Nya Karolinska Solna i form av offentlig-privat samverkan, införandet av värdebaserad vård i Stockholms läns landsting, satsningen på konkurrensutsatta strategiska forskningsområden samt Macchiariniaffären. För det första var de geografiskt koncentrerade till samma lilla område på gränsen mellan Stockholm och Solna, även om Macchiarinis struptransplantationer genomfördes i Karolinska Universitetssjukhusets lokaler i Huddinge. För det andra var de samlade i tid kring 2010: det var då kontakter knöts, beslut fattades och avtal slöts om Hagastaden, Nya Karolinska Solna, värdebaserad vård och strategiska forskningsområden samtidigt som Macchiarini anställdes som gästprofessor vid Karolinska Institutet och som överläkare och kirurg vid Karolinska Universitetssjukhuset. Därtill fanns i samtliga fall både kommersiella och offentliga intressen, som dessutom formerades kring mycket stora värden, tiotals miljarder kronor. I flera av fallen fanns också tydliga internationella kopplingar. Macchiarini var en renommerad forskare och kirurg som hade arbetat i Spanien, Tyskland, Storbritannien, USA med flera länder. Parterna i bygget av Nya Karolinska Solna, svenska byggföretaget Skanska och brittiska Innisfree, kunde referera till Royal London Hospital för att styrka sina erfarenheter från byggen och drift av avancerade sjukhus.⁹⁶ Ett amerikanskt konsultbolag drev på för införandet av värdebaserad vård.

Mitt fokus har legat på konkurrens och samverkan som inslag i strävan att nå uppsatta mål. Båda sätten att organisera arbetet har framhållits och praktiserats gång på gång i samtliga processer oavsett om sammanhangen varit politiskt-ideologiska, institutionellt-organisatoriska eller finansiellt-ekonomiska. Men aldrig i dessa sammanhang analyserades lämpligheten av konkurrens och samverkan som ideal för målstyrning av processer ur ett principiellt eller exempelvis ideologiskt perspektiv. Resultatet blev en bristande principiell polarisering. Kanske har de mycket stora värden som stått på spel förstärkt

aktörernas intresse av att blanda samman roller och ideal för att på så sätt öka sina möjligheter att själva styra processerna och därmed utfallen på ett sätt som kanske inte alltid gagnade det allmänna på bästa sätt (mitt försiktiga sätt att säga att pengar korrumpärar).

Hur som helst blev följden en ekokammare av återkopplingseffekter. Eller snarare flera ekokammare, inom bland annat stadsplanering, vårdorganisation och forskningspolitik. Ett nytt akutsjukhus upphandlades till ett pris som överträffade alla motsvarande projekt i världen; en oprövad vårdmodell infördes till exceptionella konsultkostnader; en medicinsk skandal med forskningsfusk och operationer utan nödvändiga prekliniska studier skördade flera dödsoffer. Varken operationerna, vårdmodellen eller sjukhusbygget visade sig i slutänden fungera särskilt väl annat än i undantagsfall eller efter många och dyra förändringar och kompletteringar.

Man kan försöka hävda samband mellan bristen på principiell polarisering och de i vissa fall tragiska utfallen av de initiativ som togs i några förändringsprocesser i norra Stockholm kring 2010. Men för att bli säker krävs mer ingående analyser.

En slutsats går i alla fall att dra. I ett gott samhälle är det viktigt med utrymme för både *homo oeconomicus* och *homo politicus*. Minst lika viktigt är att båda vet vad de är och att de inte förställer sig. Avgörande för *homo civicus* är nämligen att kunna lita på att alla är vad de utger sig för att vara.

Noter

- 1 Henrik Oscarsson, Torbjörn Bergman, Annika Bergström & Johan Hellström, "Polarisering i Sverige", Demokratirådets rapport 2021 (Stockholm: SNS Förlag, 2021), s. 20–25.
- 2 Se exempelvis Elinor Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Robert Axelrod, *The Evolution of Cooperation*, orig. 1984 (New York: Basic Books, 2006).
- 3 Nina Björk, *Om man älskar frihet: Tankar kring det politiska* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2020), s. 115.
- 4 Samlingsbeteckningen "new public management" innehåller många komponenter, varav en (förvaltningsintern) är en företagsliknande offentlig förvaltningsorganisation som kan bygga på mål- och resultatstyrning. En annan (förvaltningsextern)

- komponent är konkurrensutsatta offentliga verksamheter som sjukhusbyggen, se Shirin Ahlback Öberg & Sten Widmalm, "Att göra rätt – även när ingen ser på", *Statsvetenskaplig tidskrift* 118:1 (2016), s. 7–17. Om införandet av mål- och resultatstyrning i Sverige på bekostnad av anslags- och regelstyrning, se Göran Sundström, *Stat på villovägar: Resultatstyrningens framväxt i ett historisk-institutionellt perspektiv*, Stockholm Studies in Politics 96 (Stockholm: Stockholms universitet, 2003).
- 5 Sätt att karaktärisera en förändringsbenägen och samtidigt styrbar förvaltning presenteras i Göran Sundström, "Strategisk styrning bortom NPM", *Statsvetenskaplig tidskrift*, vol. 118, nr 1 (2016), s. 145–171.
- 6 Se exempelvis John Parker & Beatrice Crona, "On Being all Things to all People: Boundary Organizations and the Contemporary Research University", *Social Studies of Science* vol. 42, nr 2 (2012), s. 262–289; Willem Halffman & Hans Radder, "The Academic Manifesto: From an Occupied to a Public University", *Minerva* 53:2 (2015), s. 165–187; Agnieszka Lekka-Kowalik, "Academia in the Grip of the Wolf and Its Utopia", *Minerva* 60:1 (2022), s. 139–158. Ett undantag är Jochen Gläser et al., "The Independence of Research – A Review of Disciplinary Perspectives and Outline of Interdisciplinary Prospects", *Minerva* 60:1 (2022), s. 105–138.
- 7 Göran Sundström, Martin Qvist & Maria Grafström (red.), "Slutsatser och lärdomar", i *Megaprojektet Nya Karolinska Solna: Beslutsprocesserna bakom en sjukvårdsreform* (Göteborg: Makadam förlag, 2021), s. 304–328.
- 8 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen, 1922).
- 9 Ett klassiskt resonemang om konkurrens och samarbete, beroende och kontroll, finns i James D. Thompson, *Organizations in Action: Social Science Bases of Administrative Theory* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003 [1967]), s. 36–38.
- 10 Lukas Smas, *Sjukhuset, regionen och staden: Planeringens komplexitet och rumsliga rationaliteter*, Scores rapportserie 2020:4 (Stockholm, 2020), s. 16, https://www.statsvet.su.se/polopoly_fs/1.496716.1588234734!/menu/standard/file/Sjukhuset%2oregionen%2ostaden.pdf (hämtad 17 oktober 2020). Score står för Stockholm Centre for Organizational Research. Martin Qvist & Lukas Smas, "Sjukhuset, staden och en vision om förändring", i Maria Grafström, Martin Qvist & Göran Sundström (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna: Beslutsprocesserna bakom en sjukvårdsreform* (Göteborg: Makadam förlag, 2021), s. 69–84.
- 11 Maryann P. Feldman, *The Geography of Innovation*, Economics of Science, Technology and Innovation 2 (Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994); Maryann P. Feldman & Dieter Franz Kogler, "Stylized Facts in the Geography of Innovation", i Bronwyn H. Hall & Nathan Rosenberg, *Handbook of the Economics of Innovation*, vol. 1 (Amsterdam: Elsevier, 2010), s. 381–410.
- 12 Se exempelvis Daniel Hallencreutz & Per Lundequist, "Stockholm BioRegion: Erfarenheter och lärdomar av att stärka och utveckla bioteknik/läkemedelssektorn genom ett klusterinitiativ i en storstadsregion", Centre for Research on Innovation and Industrial Dynamics, CIND, Research Paper 2006:1 (Uppsala: Uppsala universitet, 2006).
- 13 Owe Swanson, *Karolinska/Norra Station: Bygga kunskapsstad?* (Stockholm: White arkitekter, 2012), s. 13–22.
- 14 Jan Öhrming, *Allt görs liksom baklänges: Verksamheten vid Nya Karolinska Solna* (Stockholm: Södertörns högskola, 2017), s. 37–38. Se även Livia Johannesson &

- Martin Qvist, *Ett megaprojekt tar form: Den tidiga planeringen av Nya Karolinska Solna*, Scores rapportserie 2019:4 (Stockholm, 2019), s. 16, <http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:1361696/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 25 september 2020).
- 15 Swanson, s. 96.
- 16 Smas, s. 27.
- 17 ”Vision 2025: Inbjudan till att skapa världens främsta område för life science Karolinska/Norra Station” (Stockholm: Stockholm Business Region, 2007), s. 3, <https://www.mynewsdesk.com/se/stockholmsciencacity/documents/vision-2025-34026> (hämtad 17 oktober 2020).
- 18 Swanson, s. 105–110.
- 19 Smas, s. 32–33.
- 20 Qvist & Smas, s. 71–72.
- 21 Karolinska Universitetssjukhuset i Solna och Huddinge var resultatet av en sammanslagning 2004 mellan Karolinska sjukhuset och Huddinge sjukhus, se Soki Choi, *Competing Logics in Hospital Mergers: The case of the Karolinska University Hospital* (Stockholm: Karolinska Institutet, 2011), https://openarchive.ki.se/xmlui/bitstream/handle/10616/40275/thesis_soki.pdf (hämtad 13 februari 2020).
- 22 Öhrming, s. 114–120 och 140–142.
- 23 Qvist & Smas, s. 73–76, Torbjörn Larsson & Göran Sundström, ”Politikerna: Konflikt eller samarbete?”, i Grafström et al. (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna*, s. 172–189. I intervjuuppgifter nämns beloppen 10 och 14 miljarder kronor för renovering, se Torbjörn Larsson & Göran Sundström, ”Den dubbla demokratimodellens politiska pris: Oppositionens roll i besluten bakom byggandet av Nya Karolinska Solna”, Scores rapportserie 2020:8 (2020), s. 24 och 26, <http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:1505409/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 3 januari 2022).
- 24 Henrik Ennart & Fredrik Mellgren, *Sjukt hus: Globala miljardsvindlier – från Lesotho till Nya Karolinska* (Stockholm: Ordfront, 2016), s. 78–95 och 163–176. En del utredningsmaterial och en beskrivning av bakgrunden till Nya Karolinska finns på <https://www.sll.se/verksamhet/halsa-och-varld/Aktuella-projekt-Halsa-och-varld/Nya-Karolinska-Solna/bakgrund> (hämtad 25 september 2020). För en bakgrund, se Johannesson & Qvist, s. 3. För världens dyraste byggnader, se: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_most_expensive_buildings (hämtad 6 januari 2022).
- 25 Ennart & Mellgren, s. 40–50.
- 26 Larsson & Sundström, ”Den dubbla demokratimodellens politiska pris”, s. 24.
- 27 Anna Folcker Aschan, ”Nio miljarder mer är mycket”, *Dagens Nyheter*, 7 maj 2010; Ennart & Mellgren, s. 29–32.
- 28 Ennart & Mellgren; Carl Yngfalk & Svenne Junker, ”Allt ljus på OPS: Legitimeringen av offentlig-privat samverkan för Nya Karolinska Solna”, Scores rapportserie 2019:6 (Stockholm, 2019), s. 14–21; Carl Yngfalk Svenne Junker & Staffan Furu-sten, ”Managementkonsulterna: tjänare eller härskare?”, i Grafström et al. (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna*, s. 229–243.
- 29 Larsson & Sundström, ”Den dubbla demokratimodellens politiska pris”, s. 36.
- 30 Ennart & Mellgren, s. 278–292; Larsson & Sundström, ”Den dubbla demokratimodellens politiska pris”, s. 39–41. Se även Stockholms läns landsting, Landstingsfullmäktige, Protokoll, 10 juni 2008, §115.
- 31 Yngfalk & Junker, *Allt ljus på OPS*, s. 7 och 26–27.
- 32 Öhrming, s. 47–56.

- 33 Yngfalk & Junker, *Allt ljus på OPS*, s. 26.
- 34 Larsson & Sundström, "Politikerna", s. 184.
- 35 Carl Yngfalk & Staffan Furusten, "Idén om offentlig-privat samverkan", i Grafström et al. (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna*, s. 150–166.
- 36 Ennart & Mellgren, s. 78–99; Öhrming, s. 47.
- 37 Yngfalk & Furusten, s. 161–163.
- 38 Mia Tottmar, "Stockholm: Strid om miljardnota för Nya Karolinska", *Dagens Nyheter*, 5 maj 2010, s. 10.
- 39 Larsson & Sundström, "Den dubbla demokratimodellens politiska pris", s. 46–48.
- 40 Öhrming, s. 140–142.
- 41 Mellan 2006 och 2014 styrdes Stockholms läns landsting av en allians av fyra borgerliga partier trots att Moderaterna, Liberalerna och Kristdemokraterna tillsammans hade egen majoritet med 80 mandat av 149 mellan 2006 och 2010 samt med 79 mandat 2010–2014. Sedan 2014 har landstinget styrts av samma allians med stöd av Sverigedemokraterna.
- 42 Anna Krohwinkel, Unni Mannerheim, Jon Rognes & Ida Larsson, "Värdebase-rad vård: En organisationsteoretisk genomlysning av innehåll, ändamålsenlighet och lärdomar för framtiden", *Leading Health Care Report 2* (Stockholm: Leading Health Care, Handelshögskolan, 2019), s. 54–87.
- 43 Maria Grafström & Catrin Andersson, "Oklarhet som förändringsstrategi: Nya Karolinska Solna och idén om den högspecialiserade vården", *Scores rapportserie 2019:2* (2019), s. 16–21.
- 44 Öhrming, s. 56.
- 45 Annika Folcker Aschan, "Kritik mot nya sjukhusplaner", *Dagens Nyheter*, 6 maj 2010, s. 13.
- 46 En historisk beskrivning av marknadstänkandet inom svensk sjukvård finns i Jesper Meijling, *Marknadisering: En idé och dess former inom sjukvård och järnväg 1970–2000*, TRITA ABE-DLT 2306 (Stockholm: Kungl. Tekniska högskolan, 2020), s. 109–224.
- 47 Jesper Meijling, "Nya Karolinska – Ett pilotprojekt för marknadsstyrd vård?" (Stockholm: Arena Idé, 2018), s. 7–10.
- 48 Anna Gustafsson & Lisa Röstlund, *Konsulterna: Kampen om Karolinska* (Stockholm: Mondial, 2019), s. 149–210.
- 49 Catrin Andersson & Martin Qvist, "Idén om patienten i centrum", i Grafström et al. (red.) *Megaprojektet Nya Karolinska Solna*, s. 118–132.
- 50 Anna Gustafsson & Lisa Röstlund, "Bolagen kring Karolinska lockas av lättillgängliga data", *Dagens Nyheter*, 7 april 2018, s. 4–5; Catrin Andersson & Maria Grafström, "Att förändra genom organisation och idéer: Parallella processer i planeringen av Nya Karolinska Solnas verksamhet åren 2012–2017", *Scores rapportserie 2020:5* (2020), s. 33; Gustafsson & Röstlund, *Konsulterna*, s. 174.
- 51 *Ibid.*, s. 190–193.
- 52 *Ibid.*, s. 80–84.
- 53 Anna Gustafsson, "Karolinska avvaktar med att förlänga samarbetsavtal", *Dagens Nyheter*, 5 juni 2017, s. 6.
- 54 Anna Gustafsson, "Karolinska fortsätter betala USA-bolag trots kritik", *Dagens Nyheter*, 29 maj 2017, s. 4–5; Gustafsson & Röstlund, *Konsulterna*, s. 168–169.

- 55 *Ibid.*, s. 173–178; Gustafsson, ”Karolinska avvaktar”; Anna Gustafsson, ”Karolinska lämnar samarbetet med amerikanska ICHOM”, *Dagens Nyheter*, 25 augusti 2017, s. 7.
- 56 Gustafsson & Röstlund, *Konsulterna*, s. 149–157, 161–162 och 206–209.
- 57 Krohwinkel, Mannerheim, Rognes & Larsson, s. 119–121.
- 58 Gustafsson & Röstlund, *Konsulterna*, s. 180–211, Lisa Röstlund & Anna Gustafsson, ”Sverige säger nej till pilotprojekt med patientdata i global databas”, *Dagens Nyheter*, 18 juni 2019, s. 4–5. Se även ”Uppdrag att genomföra analys av konsekvenserna av ett svenskt anslutande till PaRIS”, Socialdepartementet, 23 augusti 2018, https://www.regeringen.se/4a51b3/contentassets/ef8e2ebode014a54958e8b75e4da6aee/uppdrag-att-genomfora-en-analys-av-konsekvenserna-av-ett-svenskt-anslutande-till-paris-s2018_04565.pdf (hämtad 14 februari 2020); *Rätt att forska: Långsiktig reglering av forskningsdatabaser*, SOU 2018:36 (Stockholm: Norstedts Juridik, 2018); ”Behandling av personuppgifter för forskningsändamål”, prop. 2017/18:298, 14 september 2018; ”En analys av konsekvenserna av ett svenskt anslutande till Patient Reported Indicator Survey (PaRIS)” (Stockholm: Socialstyrelsen, december 2018); JO Beslut 6794-2017 och 6864-2017, 4 juni 2019, <https://www.jo.se/PageFiles/13366/6794-2017.pdf> (hämtad 14 februari 2020).
- 59 ”Program 4D – för vård och forskning i världsklass: Position Paper” (Stockholm: Karolinska Institutet & Stockholms läns landsting, 2015), <https://medarbetare.ki.se/program-4d> (hämtad 8 januari 2022).
- 60 Gustafsson & Röstlund, *Konsulterna*, s. 198–201.
- 61 Lars Ettarp et al., ”Stockholmsdebatt: Landstinget sviker de kroniskt sjuka”, *Dagens Nyheter*, 15 april 2010, <https://www.dn.se/debatt/landstinget-sviker-de-kroniskt-sjuka> (hämtad 18 mars 2022).
- 62 Gustafsson & Röstlund, *Konsulterna*, s. 140–145.
- 63 Anna Gustafsson, ”Notan för konsulter nära en miljard”, *Dagens Nyheter*, 25 mars 2017, s. 4; Anna Gustafsson, ”Konsultkostnaderna skjuter i höjden”, *Dagens Nyheter*, 25 mars 2017, s. 4–5; Gustafsson & Röstlund, *Konsulterna*, s. 97.
- 64 Meijling, *Marknadisering*, s. 215–217; Meijling, ”Nya Karolinska”, s. 18–24.
- 65 ”Ett lyft för forskning och innovation”, prop. 2008/09:50, 20 oktober 2008, s. 67–113.
- 66 Robert E. Kohler, *Partners in Science: Foundations and Natural Scientists 1900–1945* (Chicago: University of Chicago Press, 1991).
- 67 ”Finansiering av starka forskningsmiljöer – en internationell utblick”, Departementsstencil 2004:21 (Stockholm: Utbildningsdepartementet, 2004), s. 29–34.
- 68 Emilia Hagberg, ”Strategiska forskningscentra inom livsvetenskaperna” (Stockholm: Stiftelsen för strategisk forskning, 2004); <https://strategiska.se/forskning/genomford-forskning/sfc-inom-livsvetenskap/projekt/1982> (hämtad 6 januari 2022).
- 69 <https://strategiska.se/forskning/genomford-forskning/sfc-inom-livsvetenskap/projekt> (hämtad 9 januari 2022).
- 70 Peter Schilling, ”SSF:s satsning på strategiska forskningscentra: En analys av bedömningsprocessen”, SISTER arbetsrapport 2007:66 (Stockholm: SISTER, 2007); Enrico Deiaco, Mats Benner, Lars Geschwind & Karla Anaya-Carlsson, ”Att komma igång med strategiska forskningsmiljöer: En analys av SSF:s satsning på strategiska forskningscentra”, SISTER arbetsrapport 2009:91 (Stockholm: SISTER, 2009).
- 71 Mats Benner, ”Starkare forskningsmiljöer?”, i Sverker Sörlin (red.), ”*I den absoluta frontlinjen*”. En bok om forskningsstiftelserna, konkurrenskraften och politikens möjligheter, SISTER rapport 12 (Nora: Nya Doxa, 2005), s. 267–317.

- 72 Vetenskapsrådet et al. till Regeringen, "En nationell strategi för högre utbildning, forskning och innovation", 29 oktober 2003, <https://docplayer.se/25779533-En-nationell-strategi-for-hogre-utbildning-forskning-och-innovation.html> (hämtad 6 januari 2022).
- 73 Den forskningspolitiska bakgrunden analyseras i Mats Benner, *Kunskapsnation i kris? Politik, pengar och makt i svensk forskning*, Swedish Institute for Studies in Education and Research Skrifter 13 (Stockholm: Nya Doxa, 2001), s. 291–327.
- 74 "Finansiering av starka forskningsmiljöer", s. 30.
- 75 "The Final Evaluation of the Linnaeus Grant: A ten year program for establishing Centres of Excellence" (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2020), s. 11, <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2020-03-04-the-final-evaluation-of-the-linnaeus-grant---a-ten-year-program-for-establishing-centres-of-excellence.html> (hämtad 16 oktober 2020).
- 76 "Mid-term Evaluation Report of the 2006 Linnaeus Environments and Doctoral Programmes", Vetenskapsrådets lilla rapportserie 2012:4 (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2012), s. 60–65.
- 77 "Ett lyft för forskning och innovation", prop. 2008/09:50, 20 oktober 2008, s. 69.
- 78 *Ibid.*, s. 72.
- 79 *Ibid.*, s. 69.
- 80 *Ibid.*, s. 73–113.
- 81 Vid en sammanräkning 2014 hade satsningen bantats med cirka 15 procent. Samtidigt visade en utvärdering att finansieringen av de strategiska forskningsområdena endast till en femtedel bestod av statliga medel. Se "Evaluation of the Strategic Research Area Initiative 2010-2014" (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2015), s. 51, <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2015-05-11-evaluation-of-the-strategic-research-area-initiative-2010-2014.html> (hämtad 5 januari 2022); "Analys och utvärdering av särskilda satsningar – underlag till Vetenskapsrådets inspel till 2016 års forskningsproposition" (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2015), s. 12, <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2015-12-07-analys-och-utvardering-av-sarskilda-satsningar.html> (hämtad 6 januari 2022). År 2016 bestod satsningen av 1,8 miljarder kronor per år, se: *Kunskap i samverkan – för samhälls utmaningar och stärkt konkurrenskraft*, Statens Offentliga Utredningar SOU 2016/17:50 (Stockholm, 2017), s. 60.
- 82 "Vetenskapsrådets årsredovisning 2009" (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2010), s. 9, <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2010-01-08-arsredovisning-2009.html> (hämtad 6 januari 2022).
- 83 Vetenskapsrådets arkiv, Energimyndigheten, Formas, Fas, Vetenskapsrådet & Vinnova till Utbildningsdepartementet, 15 juni 2009, Bil. 1, Dnr 2008-07786-19.
- 84 Mats Benner, "Svensk bioforskningspolitik: Vägen mot 'New Big Science'", i Anna Tunlid & Sven Widmalm (red.), *Det forskningspolitiska laboratoriet: Förväntningar på vetenskapen 1900–2000* (Lund: Nordic Academic Press, 2016), s. 157–177.
- 85 *Kunskap i samverkan*, s. 127.
- 86 Kjell Asplund, "Fallet Macchiarini: Utredning av verksamheten med transplantationer av syntetiska luftstrupar vid Karolinska Universitetssjukhuset", Rapport 2016-08-31 (Stockholm: Karolinska Universitetssjukhuset, 2016), s. 37, <https://www.sll.se/globalassets/1.-halsa-och-varld/bilagor---nyhet/bilagor-nyheter-2016/fallet-macchiarini-rapport.pdf> (hämtad 14 februari 2020). Se även: Arvid Carlsson,

- Elias Eriksson & Kristoffer Hellstrand på DN Debatt: "Leijonborgs reformer bana-
de väg för katastrofen", *Dagens Nyheter*, 18 februari 2016, s. 6; Agnes Wold, "För-
fallet på KI", *Fokus*, 19 februari 2016, <https://www.fokus.se/2016/02/forfallet-pa-ki>
(hämtad 15 februari 2020).
- 87 "Evaluation of the Strategic Research Area Initiative 2010–2014".
- 88 *Ibid.*, s. 20 och 32–33; Skrivelse Vetenskapsrådet till Regeringskansliet, Dnr 5.1-
2015-5959, 29 april 2015, [https://www.umu.se/contentassets/174beafdcf204e4a-
98c6e92bcoe89639/161916_myndigheternasrekommendationer150429.pdf](https://www.umu.se/contentassets/174beafdcf204e4a-98c6e92bcoe89639/161916_myndigheternasrekommendationer150429.pdf) (hämtad 6 januari 2022).
- 89 Bosse Lindquist, *Macchiarini-affären: Sanningar och lögnar på Karolinska* (Stock-
holm: Albert Bonniers förlag, 2018), s. 252.
- 90 "Evaluation of the Strategic Research Area Initiative 2010–2014", s. 28 och 83.
- 91 Lindquist, *Macchiarini-affären*; Sten Heckscher, Ingrid Carlberg & Carl Gahmberg,
"Karolinska Institutet och Macchiarini-ärendet" (Stockholm: Karolinska Institu-
tet, 2016), s. 186–189, <https://nyheter.ki.se/detta-har-hant-i-macchiarini-arendet>,
14 februari 2020; Harriet Wallberg & Kristina Appelqvist, *När lögnen blir sanning: Om händelserna efter Macchiarini-affären* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).
- 92 [https://www.svt.se/nyheter/granskning/ug/referens/ug-referens-stjarnkirurg-till-
varje-pris](https://www.svt.se/nyheter/granskning/ug/referens/ug-referens-stjarnkirurg-till-varje-pris), sänt 27 maj 2015 (hämtad 9 februari 2020).
- 93 Hanne Kjoller, "I nedblodade läkares sällskap", *Dagens Nyheter*, 1 juni 2016, s. 4–5.
- 94 "Forskning och innovation", prop. 2012/13:30, 11 oktober 2012, s. 66–67. I regle-
ringsbrevet för Vetenskapsrådet 2014 och 2016 framgår att satsningen blev 150
miljoner kronor 2014 för att stanna vid 230 miljoner kronor 2016, se Utbildnings-
departementet, Regeringskansliet, Dnr U2013/77800/F, 19 december 2013, [https://
www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?rbid=15487](https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?rbid=15487) (hämtad 9 januari 2022);
Utbildningsdepartementet, Regeringskansliet, Dnr U2015/05607/F, 18 december
2015, <https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?rbid=16982> (hämtad 9
januari 2022).
- 95 Jani Pirttälä, "Vetenskapsrådet ser över bidrag", *Svenska Dagbladet*, 15 maj 2015,
s. 8–9; Jani Pirttälä, "Forskningspengar stoppas", *Svenska Dagbladet*, 23 juni
2015, s. 12.
- 96 Ennart & Mellgren, s. 116–137.

Referenser

Arkivmaterial

- Utbildningsdepartementet, Regeringskansliet, Dnr U2013/77800/F, 19 december
2013, <https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?rbid=15487> (hämtad 9
januari 2022).
- Utbildningsdepartementet, Regeringskansliet, Dnr U2015/05607/F, 18 december
2015, <https://www.esv.se/statsliggaren/regleringsbrev/?rbid=16982> (hämtad 9
januari 2022).
- JO Beslut 6794-2017 och 6864-2017, 4 juni 2019, [https://www.jo.se/PageFiles/
13366/6794-2017.pdf](https://www.jo.se/PageFiles/13366/6794-2017.pdf) (hämtad 14 februari 2020).
- Energimyndigheten, Formas, Fas, Vetenskapsrådet & Vinnova till Utbildningsde-
partementet, 15 juni 2009, Bil. 1, Vetenskapsrådet, Dnr 2008-07786-19.

Vetenskapsrådet et al. till Regeringen, ”En nationell strategi för högre utbildning, forskning och innovation”, 29 oktober 2003, <https://docplayer.se/25779533-En-nationell-strategi-for-hogre-utbildning-forskning-och-innovation.html> (hämtad 6 januari 2022).

Vetenskapsrådet till Regeringskansliet, Dnr 5.1-2015-5959, 29 april 2015, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjCu4SK9Z31AhVBIYsKHUI3AJcQFnoECAUQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.umu.se%2Fcontentassets%2F174beafdcf204e4a98c6e92bcoe89639%2F161916_myndigheternasrekommendationer150429.pdf&usg=AOvVawoGdcH1FkQ6AdZYwxABCon (hämtad 6 januari 2022).

Stockholms läns landsting, Landstingsfullmäktige, Protokoll, 10 juni 2008, §115.

Offentligt tryck

”Ett lyft för forskning och innovation”, prop. 2008/09:50, 20 oktober 2008.

”Forskning och innovation”, prop. 2012/13:30, 11 oktober 2012.

”Behandling av personuppgifter för forskningsändamål”, prop. 2017/18:298, 14 september 2018.

Kunskap i samverkan – för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft, Statens Offentliga Utredningar SOU 2016/17:50 (Stockholm, 2017).

Rätt att forska: Långsiktig reglering av forskningsdatabaser, Statens Offentliga Utredningar SOU 2018:36 (Stockholm: Norstedts Juridik, 2018).

”Uppdrag att genomföra analys av konsekvenserna av ett svenskt anslutande till PARIS”, Socialdepartementet, 23 augusti 2018, https://www.regeringen.se/4a51b3/contentassets/ef8e2ebode014a54958e8b75e4da6aee/uppdag-att-genomfora-en-analys-av-konsekvenserna-av-ett-svenskt-anslutande-till-paris-s2018_04565.pdf, 14 februari 2020.

”Finansiering av starka forskningsmiljöer – en internationell utblick”, Departementsstencil 2004:21 (Stockholm: Utbildningsdepartementet, 2004).

Internet

”Nya Karolinska Solna. Bakgrund”, <https://www.sll.se/verksamhet/halsa-och-varld/Aktuella-projekt-Halsa-och-varld/Nya-Karolinska-Solna/bakgrund> (hämtad 25 september 2020).

”Projekt inom SFC inom livsvetenskap”, Stiftelsen för strategisk forskning, <https://strategiska.se/forskning/genomford-forskning/sfc-inom-livsvetenskap/projekt> (hämtad 9 januari 2022).

”UG-referens: Stjärnkirurg till varje pris”, *Uppdrag Granskning*, Sveriges Television, 27 maj 2015, uppdaterad 28 maj 2015, <https://www.svt.se/nyheter/granskning/ug/referens/ug-referens-stjarnkirurg-till-varje-pris> (hämtad 9 februari 2020).

Litteratur

Ahlbäck Öberg, Shirin & Widmalm, Sten, ”Att göra rätt – även när ingen ser på”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 118:1 (2016), s. 7–17.

”Analys och utvärdering av särskilda satsningar – underlag till Vetenskapsrådets inspel till 2016 års forskningsproposition” (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2015),

- <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2015-12-07-analys-och-utvardering-av-sarskilda-satsningar.html> (hämtad 6 januari 2022).
- Andersson, Catrin & Grafström, Maria, "Att förändra genom organisation och idéer: Parallella processer i planeringen av Nya Karolinska Solnas verksamhet åren 2012–2017", Scores rapportserie 2020:5 (Stockholm: Stockholms universitet, 2020).
- Andersson, Catrin & Qvist, Martin, "Idén om patienten i centrum", i Maria Grafström, Martin Qvist & Göran Sundström (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna: Beslutsprocesserna bakom en sjukvårdsreform* (Göteborg: Makadam förlag, 2021), s. 118–132.
- Asplund, Kjell, "Fallet Macchiarini: Utredning av verksamheten med transplantationer av syntetiska luftstrupar vid Karolinska Universitetssjukhuset", Rapport 2016-08-31 (Stockholm: Karolinska Universitetssjukhuset, 2016), <https://www.sll.se/globalassets/1.-halsa-och-varld/bilagor---nyhet/bilagor-nyheter-2016/fallet-macchiarini-rapport.pdf> (hämtad 14 februari 2020).
- Axelrod, Robert, *The Evolution of Cooperation*, orig. 1984 (New York, Basic Books, 2006).
- Benner, Mats, *Kunskapsnation i kris? Politik, pengar och makt i svensk forskning*, Swedish Institute for Studies in Education and Research Skrifter 13 (Stockholm: Nya Doxa, 2001).
- Benner, Mats, "Starkare forskningsmiljöer?", i "I den absoluta frontlinjen": *En bok om forskningsstiftelserna, konkurrenskraften och politikens möjligheter*, Sverker Sörlin (red.), SISTER rapport 12 (Nora: Nya Doxa, 2005), s. 267–317.
- Benner, Mats, "Svensk bioforskningspolitik: Vägen mot 'New Big Science'", i Anna Tunlid & Sven Widmalm (red.), *Det forskningspolitiska laboratoriet: Förväntningar på vetenskapen 1900–2000* (Lund: Nordic Academic Press, 2016), s. 157–177.
- Björk, Nina, *Om man älskar frihet: Tankar kring det politiska* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2020).
- Carlsson, Arvid, Eriksson, Elias & Hellstrand, Kristoffer, "DN Debatt: Leijonborgs reformer banade väg för katastrofen", *Dagens Nyheter*, 18 februari 2016, s. 6.
- Choi, Soki, *Competing Logics in Hospital Mergers: The Case of the Karolinska University Hospital* (Stockholm: Karolinska Institutet, 2011), https://openarchive.ki.se/xmlui/bitstream/handle/10616/40275/thesis_soki.pdf?sequence=1&isAllowed=y (hämtad 13 februari 2020).
- Deiaco, Enrico, Benner, Mats, Geschwind, Lars & Anaya-Carlsson, Karla, "Att komma igång med strategiska forskningsmiljöer: En analys av SSF:s satsning på strategiska forskningscentra", SISTER arbetsrapport 2009:91 (Stockholm: SISTER, 2009).
- "En analys av konsekvenserna av ett svenskt anslutande till Patient Reported Indicator Survey (PaRIS)" (Stockholm: Socialstyrelsen, december 2018).
- Ennart, Henrik & Mellgren, Fredrik, *Sjukt hus: Globala miljardsvindlier – från Lesotho till Nya Karolinska* (Stockholm: Ordfront, 2016).
- Ettarp, Lars, et al., "Stockholmsdebatt: Landstinget sviker de kroniskt sjuka", *Dagens Nyheter*, 15 april 2010, <https://www.dn.se/debatt/landstinget-sviker-de-kroniskt-sjuka> (hämtad 18 mars 2022).

- "Evaluation of the Strategic Research Area Initiative 2010–2014" (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2015), <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2015-05-11-evaluation-of-the-strategic-research-area-initiative-2010-2014.html> (hämtad 5 januari 2022).
- Feldman, Maryann P., *The Geography of Innovation*, Economics of Science, Technology and Innovation 2 (Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994).
- Feldman, Maryann P. & Kogler, Dieter Franz, "Stylized Facts in the Geography of Innovation", i Bronwyn H. Hall & Nathan Rosenberg (red.), *Handbook of the Economics of Innovation*, vol. 1 (Amsterdam: Elsevier, 2010), s. 381–410.
- Folcker Aschan, Annika, "Kritik mot nya sjukhusplaner", *Dagens Nyheter*, 6 maj 2010, s. 13.
- Folcker Aschan, Annika, "Nio miljarder mer är mycket", *Dagens Nyheter*, 7 maj 2010, s. 11.
- Gläser, Jochen et al., "The Independence of Research – A Review of Disciplinary Perspectives and Outline of Interdisciplinary Prospects", *Minerva* 60:1 (2022), s. 105–138.
- Grafström, Maria & Andersson, Catrin, "Oklarhet som förändringsstrategi: Nya Karolinska Solna och idén om den högspecialiserade vården", Scores rapportserie 2019:2 (Stockholm: Stockholms universitet, 2019).
- Gustafsson, Anna, "Notan för konsulter nära en miljard", *Dagens Nyheter*, 25 mars 2017, s. 4.
- Gustafsson, Anna, "Konsultkostnaderna skjuter i höjden", *Dagens Nyheter*, 25 mars 2017, s. 4–5.
- Gustafsson, Anna, "Karolinska fortsätter betala USA-bolag trots kritik", *Dagens Nyheter*, 29 maj 2017, s. 4–5.
- Gustafsson, Anna, "Karolinska avvaktar med att förlänga samarbetsavtal", *Dagens Nyheter*, 5 juni 2017, s. 6.
- Gustafsson, Anna, "Karolinska lämnar samarbetet med amerikanska ICHOM", *Dagens Nyheter*, 25 augusti 2017, s. 7.
- Gustafsson, Anna & Röstlund, Lisa, "Bolagen kring Karolinska lockas av lättillgängliga data", *Dagens Nyheter*, 7 april 2018, s. 4–5.
- Gustafsson, Anna & Röstlund, Lisa, *Konsulterna: Kampen om Karolinska* (Stockholm: Mondial, 2019).
- Hagberg, Emilia, "Strategiska forskningscentra inom livsvetenskaperna" (Stockholm: Stiftelsen för strategisk forskning, 2004); <https://strategiska.se/forskning/genomford-forskning/sfc-inom-livsvetenskap/projekt/1982> (hämtad 6 januari 2022).
- Halffman, Willem & Radder, Hans, "The Academic Manifesto: From an Occupied to a Public University", *Minerva* 53:2 (2015), s. 165–187.
- Hallencreutz, Daniel & Lundequist, Per, "Stockholm BioRegion: Erfarenheter och lärdomar av att stärka och utveckla bioteknik/läkemedelssektorn genom ett klusterinitiativ i en storstadsregion", Centre for Research on Innovation and Industrial Dynamics, CIND, Research Paper 2006:1 (Uppsala: Uppsala universitet, 2006).
- Heckscher, Sten, Carlberg, Ingrid & Gahmberg, Carl, "Karolinska Institutet och Macchiarini-ärendet" (Stockholm: Karolinska Institutet, 2016), <https://nyheter.ki.se/detta-har-hant-i-macchiarini-arendet> (hämtad 14 februari 2020).

- Johannesson, Livia & Qvist, Martin, "Ett megaprojekt tar form: Den tidiga planeringen av Nya Karolinska Solna", Scores rapportserie 2019:4 (Stockholm: Stockholms universitet, 2019), <http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:1361696/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 25 september 2020).
- Kjöller, Hanne, "I nedblodade läkares sällskap", *Dagens Nyheter*, 1 juni 2016, s. 4–5.
- Kohler, Robert E., *Partners in Science: Foundations and Natural Scientists 1900–1945* (Chicago: University of Chicago Press, 1991).
- Krohwinkel, Anna, Mannerheim, Unni, Rognes, Jon & Larsson, Ida, "Värdebase-rad vård: En organisationsteoretisk genomlysning av innehåll, ändamålsenlighet och lärdomar för framtiden", Leading Health Care Report 2 (Stockholm: Leading Health Care, Handelshögskolan, 2019).
- Larsson, Torbjörn & Sundström, Göran, "Den dubbla demokratimodellens politiska pris: Oppositionens roll i besluten bakom byggandet av Nya Karolinska Solna", Scores rapportserie 2020:8 (Stockholm: Stockholms universitet, 2020), <http://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1505409&dsid=-1154> (hämtad 3 januari 2022).
- Larsson, Torbjörn & Sundström, Göran, "Politikerna: konflikt eller samarbete?", i Maria Grafström, Martin Qvist & Göran Sundström (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna: Beslutsprocesserna bakom en sjukvårdsreform* (Göteborg: Makadam förlag, 2021), s. 172–189.
- Lekka-Kowalik, Agnieszka, "Academia in the Grip of the Wolf and Its Utopia", *Minerva* 60:1 (2022), s. 139–158.
- Lindquist, Bosse, *Macchiariniaffären: Sanningar och lögnar på Karolinska* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2018).
- Meijling, Jesper, "Nya Karolinska – Ett pilotprojekt för marknadsstyrd vård?" (Stockholm: Arena Idé, 2018).
- Meijling, Jesper, *Marknadisering: En idé och dess former inom sjukvård och järnväg 1970–2000*, TRITA ABE-DLT 2306 (Stockholm: Kungl. Tekniska högskolan, 2020).
- "Mid-Term Evaluation Report of the 2006 Linnaeus Environments and Doctoral Programmes", Vetenskapsrådets lilla rapportserie 2012:4 (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2012).
- Oscarsson, Henrik, Bergman, Torbjörn, Bergström, Annika & Hellström, Johan, "Polarisering i Sverige", Demokratirådets rapport 2021 (Stockholm: SNS Förlag, 2021).
- Ostrom, Elinor, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- Parker, John & Crona, Beatrice, "On being all things to all people: Boundary organizations and the contemporary research university", *Social Studies of Science* 42:2 (2012), s. 262–289.
- Pirttialo, Jani, "Vetenskapsrådet ser över bidrag", *Svenska Dagbladet*, 15 maj 2015, s. 8–9.
- Pirttialo, Jani, "Forskningspengar stoppas", *Svenska Dagbladet*, 23 juni 2015, s. 12.
- "Program 4D – för vård och forskning i världsklass: Position Paper" (Stockholm: Karolinska Institutet & Stockholms läns landsting, 2015), <https://medarbetare.ki.se/program-4d> (hämtad 8 januari 2022).

- Qvist, Martin & Smas, Lukas, "Sjukhuset, staden och en vision om förändring", i Maria Grafström, Martin Qvist & Göran Sundström (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna: Beslutsprocesserna bakom en sjukvårdsreform* (Göteborg: Makadam förlag, 2021), s. 69–84.
- Röstlund, Lisa & Gustafsson, Anna, "Sverige säger nej till pilotprojekt med patientdata i global databas", *Dagens Nyheter*, 18 juni 2019, s. 4–5.
- Schilling, Peter, "SSF:s satsning på strategiska forskningscentra: En analys av bedömningsprocessen", SISTER arbetsrapport 2007:66 (Stockholm: SISTER, 2007).
- Smas, Lukas, "Sjukhuset, regionen och staden: Planeringens komplexitet och rumsliga rationaliteter", *Scores rapportserie* 2020:4 (Stockholm: Stockholms universitet, 2020), https://www.statsvet.su.se/polopoly_fs/1.496716.1588234734!/menu/standard/file/Sjukhuset%20regionen%20staden.pdf (hämtad 17 oktober 2020).
- Sundström, Göran, *Stat på villavägar: Resultatstyrningens framväxt i ett historisk-institutionellt perspektiv*, Stockholm Studies in Politics 96 (Stockholm: Stockholms universitet, 2003).
- Sundström, Göran, "Strategisk styrning bortom NPM", *Statsvetenskaplig tidskrift* 118:1 (2016), s. 145–171.
- Sundström, Göran, Qvist, Martin & Grafström, Maria, "Slutsatser och lärdomar", i Maria Grafström, Martin Qvist & Göran Sundström (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna: Beslutsprocesserna bakom en sjukvårdsreform* (Göteborg: Makadam förlag, 2021), s. 304–328.
- Swanson, Owe, *Karolinska/Norra Station – bygga kunskapsstaden?* (Stockholm: White arkitekter, 2012).
- "The Final Evaluation of the Linnaeus Grant: A Ten Year Program for Establishing Centres of Excellence" (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2020), <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2020-03-04-the-final-evaluation-of-the-linnaeus-grant---a-ten-year-program-for-establishing-centres-of-excellence.html> (hämtad 16 oktober 2020).
- Thompson, James D., *Organizations in Action: Social Science Bases of Administrative Theory*, orig. 1967 (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003).
- Tottmar, Mia, "Stockholm: Strid om miljardnota för Nya Karolinska", *Dagens Nyheter*, 5 maj 2010, s. 10.
- "Vetenskapsrådets årsredovisning 2009" (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2010), <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2010-01-08-arsredovisning-2009.html> (hämtad 6 januari 2022).
- "Vision 2025: Inbjudan till att skapa världens främsta område för life science Karolinska/Norra Station" (Stockholm: Stockholm Business Region, 2007), <https://www.mynewsdesk.com/se/stockholmsciencecity/documents/vision-2025-34026> (hämtad 17 oktober 2020).
- Wallberg, Harriet & Appelqvist, Kristina, *När lögnen blir sanning: Om händelserna efter Macchiariniaffären* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).
- Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen, 1922).
- Wold, Agnes, "Förfallet på KI", *Fokus*, nr 7 (2016), <https://www.fokus.se/2016/02/forfallet-pa-ki> (hämtad 15 februari 2020).
- Yngfalk, Carl & Furusten, Staffan, "Idén om offentlig-privat samverkan", i Maria Grafström, Martin Qvist & Göran Sundström (red.), *Megaprojektet Nya*

- Karolinska Solna: Beslutsprocesserna bakom en sjukvårdsreform* (Göteborg: Makadam förlag, 2021), s. 150–166.
- Yngfalk, Carl & Junker, Svenne, ”Allt ljus på OPS: Legitimeringen av offentlig-privat samverkan för Nya Karolinska Solna”, *Scores rapportserie*, 2019:6 (Stockholm: Stockholms universitet, 2019).
- Yngfalk, Carl, Junker, Svenne & Furusten, Staffan, ”Managementkonsulterna: tjänare eller härskare?”, i Maria Grafström, Martin Qvist & Göran Sundström (red.), *Megaprojektet Nya Karolinska Solna: Beslutsprocesserna bakom en sjukvårdsreform* (Göteborg: Makadam förlag, 2021), s. 229–243.
- Öhrming, Jan, *Allt görs liksom baklänges: Verksamheten vid Nya Karolinska Solna* (Stockholm: Södertörns högskola, 2017).

Om författarna

Henrik Brissman är filosofie doktor i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet, där han är verksam som lärare och studievägledare. Brissman disputerade 2010 på avhandlingen *Mellan nation och omvärld: debatt i Sverige om vetenskapens organisering och finansiering samt dess internationella och nationella aspekter under 1900-talets första hälft*. Bland övriga publicerade arbeten kan bland annat nämnas *Framtidens historia* (2021).

Charlotte Christensen-Nugues är docent och lektor i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet. Hon har forskat om äktenskap och familj samt om föreställningar kring det privata och det offentliga i senmedeltida och tidigmodernt tänkande. Bland hennes publikationer kan nämnas "Parental Authority and Freedom of Choice: The Debate on Clandestinity and Parental Consent at the Council of Trent" (*Sixteenth Century Journal*, 2014) och "Only to the Benefit of some Private Persons: The Concept of 'Private' in Records from the Swedish Estates Assembly, 1521–1731" i *Private/Public in 18th Century Scandinavia* (2021).

Fredrik Eklöf är ledarskapskonsult, entreprenör och doktorand i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet med en avhandling med arbetsnamnet *Den moraliska superstjärnan som slocknade: Albert Schweitzers betydelse som moralisk förebild*. Senaste publikation som idéhistoriker var 1996 med artiklar om moraliska förebilder och moderna helgonkulturer.

Frits Gåvertsson är doktor i praktisk filosofi och verksam vid Lunds universitet. Hans forskning har berört skärningspunkten mellan

estetik och moralfilosofi, bland annat i avhandlingen *Perfection and Fiction: A study in Iris Murdoch's Moral Philosophy* (2018), och i artiklar såsom "Platonic Perfectionism in John Williams' *Stoner*" (*SATS Northern European Journal of Philosophy*), och "Ethical Pluralism and Moral Conflict in Aeschylus's *Oresteia*" (*Philosophy and Literature*).

Bruno Hamnell är filosofie doktor i idé- och lärdoms historia verksam vid Lunds universitet. Hans forskningsintressen ligger i skärningspunkten mellan historieteori, kulturkritik och moderna tiders idéhistoria. 2021 lade han fram avhandlingen *Two Quests for Unity: John Dewey, R.G. Collingwood, and the Persistence of Idealism*.

Jonas Hansson är docent och lektor i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet. Han är författare till *Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (1999) och medförfattare till *Ernst Cassirer: The Swedish Years* (2006). Därutöver har han skrivit artiklar och bokkapitel om svensk historia, begreppens historia och filosofins historia.

Thomas Kaiserfeld är professor i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet och tillträder under 2022 en professur i Tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet. Han har publicerat *Beyond Innovation* (2015) och medverkat som en av huvudförfattarna i *Kunskap i rörelse* (2018).

Monica Libell är lektor i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet. Förutom forskning inom djuretik och medicinshistoria har hon intresserat sig för begreppshistoriska frågor om antropocentrism och klassifikationer. Exempel på hennes publikationer är: "Seeing Animals. Anthropomorphism as Fact and Function." i Erika Andersson Cederholm et al. (red.) *Exploring the Animal Turn. Human-Animal Relations in Science, Society and Culture* (2014) och "'Blond Flowing Hair', 'Tumid Lips', 'Rigid Posture', and 'Choleric Temperament': Universal Aspirations and Racial Asymmetries in Linnaeus' Definitions of *Homo Sapiens*" i Kirill Postoutenko (red.) *Beyond "Hellenes" and "Barbarians"* (kommande 2022).

Personregister

- Adorno, Theodor W. 115, 225,
227–228, 231
Ahlmark, Dan 222
Ahlmark, Per 151, 155, 160
Alinsky, Saul 225, 227, 231
Almqvist, Erik 220–221
Althusser, Louis 118
Ambjörnsson, Ronny 143
Andersen, Joakim 224
Andersson, Catrin 255
Aquino, Thomas av 51–52
Aristoteles 124
Arnstberg, Karl-Olov 222–223, 229
Aspelin, Gunnar 121
Aspling, Sven 145, 165
Augustinus 51
Augustsson, Lars-Åke 139, 172
- Bach, Johann Sebastian 91–92
Bannon, Steve 229
Bat Ye'or (Gisèle Littman) 219, 224
Baudrillard, Jean 115, 118
Beauvoir, Simone de 115, 122
Behring Breivik, Anders 218, 220,
223–224, 231
Benidiciti, Jean 29
Benjamin, Walter 115
Bengtson, Torsten 150–151
Benner, Mats 262
Benoist, Alain de 228
Bergman, Petter 147
Bergson, Henri 115
Binet, Alfred 58
Björk, Nina 242
Block, Per 159
- Boiste, Pierre 58
Bolsonaro, Jair 216
Bolzano, Bernard 112
Bradley, Francis Herbert 118
Bratt, Peter 154
Braverman, Henry 11
Breitbart, Andrew 227, 229
Brentano, Franz 112
Buchanan, Patrick 225, 228–229, 232
Bucharin, Nikolaj 11
Bätelson, Per 256
- Calvin, Jean 36
Camus, Albert 122
Carlberg, Anders 154
Carlsson, Ingvar 147
Carnap, Rudolf 117
Carson, Rachel 93
Cassirer, Ernst 116–117
Ceneau, Robert 39
Chandieu, Antoine de 27
Claudius 60
Collingwood, Robin George 114
Cooper, David E. 126
Crespin, Jean 32, 37
Crouzet, Denis 31
Cryle, Peter 50, 57
Cusset, François 119
- Dahl, Göran 226
Dalton, Russell J. 137–138
Dagerlind, Mats 220
Darwin, Charles 71
Davenport, Manuel M. 99
Deleuze, Gilles 115, 118

- Derrida, Jacques 115, 118–119, 218, 222
 Descartes, René 92, 124–125
 Desiré, Arthus 25, 29, 32, 35–36
 Dobb, Maurice 11
 Dorland, W. A. Newman 68
 Downs, Anthony 12–13
 Dulny, Christopher 221
 Dummett, Michael 110, 112
 Dutschke, Rudi 221, 225, 227, 231–232
 Duverger, Maurice 12
 Dörfer, Ingemar 197–199
 Ehrenkrona, Olof 206–207
 Ekblom, Anders 256
 Ekeröth, Kent 220–221
 Eklöf, Eija-Riitta 49
 Elmbrant, Björn 163
 Emerson, Ralph Waldo 121
 Engberg, Peppe 202
 Engels, Friedrich 10–11
 Eriksson, Jörgen 158–159
 Erlander, Tage 137, 149, 151, 169

 Farel, Guillaume 28
 Feuerbach, Ludwig 115
 Fichte, Johann Gottlieb 115
 Finnsjö, Morgan 229
 Fjordman (Peder Are Nøstvold Jensen) 224
 Fleck, Ludwik 125, 126
 Foucault, Michel 52–53, 61, 115, 118–119
 Franciskus 84
 Fredriksson, Joakim 224–225
 Frege, Gottlob 112, 116
 Freud, Sigmund 114–115
 Friberg, Daniel 224
 Friedman, Michael 116–117
 Fuller, Margaret 121
 Furberg, Mats 122

 Gadamer, Hans-Georg 115
 Galtung, Johan 12, 38
 Gamble, Michael 50, 71
 Gamble, Teri 50, 71
 Gahrton, Per 158

 Gallars, Nicolas des 30
 Gay, Jean 32, 34, 36
 Geijer, Arne 145
 Geller, Pamela 220
 Gramsci, Antonio 225, 227–228, 231–232
 Green, Thomas Hill 118
 Guise, Charles de, kardinal av Lorraine 33–34
 Guise, François de, hertig av Lorraine 33

 Habermas, Jürgen 115
 Haeckel, Ernst 70
 Hammar skjöld, Dag 79
 Hansén, Stig 139, 172
 Hare, Richard Mervyn 122
 Hedenmo, Anna 217–218
 Hedenius, Ingemar 120–121
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 111, 113, 115, 117–118
 Heidegger, Martin 112, 114, 115–117
 Heidegren, Carl-Göran 120
 Hermansson, C. H. 141–143, 155, 164
 Hervet, Gentian 26, 34
 Hirdman, Yvonne 94
 Hirschman, Albert O. 12
 Holmberg, Per 141–142, 145–146, 164–166
 Horkheimer, Max 115, 225
 Hotman, François 34
 Huntington, Samuel 220
 Hursthouse, Rosalind 127
 Husserl, Edmund 112, 115, 117

 Inghe, Gunnar 141, 145
 Inghe, Maj-Britt 141, 145
 Ingvar, Martin 256–258
 Irigaray, Luce 115
 Israel, Joachim 141–143

 Jay, Martin 228
 Jesus 37, 82–85, 88, 93, 98–99
 Jomshof, Richard 220
 Jonsson, Ritva 196
 Joyce, Richard 122

- Kaan, Heinrich von 55
 Kant, Immanuel 111–113,
 117–118, 125
 Karlsson, Mattias 217–218,
 220–221, 227
 Kasselstrand, Gustav 221
 Kaufmann, Walter 118
 Kautsky, Karl 139
 Kennedy, Robert 155
 Kertbeny, Karl Maria 58
 Kierkegaard, Søren 111, 113, 115
 Kjöllér, Hanne 266
 Krafft-Ebing, Richard von 18, 49, 51,
 54–70, 72
 Kristeva, Julia 115, 118
 Kusch, Martin 120
- Lacan, Jacques 115, 118
 Lagercrantz, Olof 147–148, 171
 Lagerfelt, Greta 100
 Lagerlöf, Karl Erik 143
 Lang, Birgit 65
 Lapukins, Niklavs 194–196, 201
 Larsson, Stefan 257
 LaRouche, Lyndon 229
 Lasègue, Ernest-Charles 58
 Lefebvre, Henri 11
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 125
 Lenin, Vladimir Iljitsj 139, 170
 L'Espine, Jean de 31
 Levinas, Emmanuel 115
 Lévi-Strauss, Claude 115
 Levy, Neil 126
 Liedman, Sven-Eric 170
 Lind, William S. 223, 228–229, 232
 Locke, John 125
 Lukács, Georg 225, 227, 231–232
 Lundin Pettersson, Anton 226
 Lundkvist, Artur 158
 Lyotard Jean-François 115, 118–119
- Macchiarini, Paolo 14, 123, 265–267
 Machiavelli, Niccolò 9, 10
 Mackie, John Leslie 122
 Magnan, Valentin 58, 60
 Malmström, Cecilia 223
 Malus, Étienne Louis 10
- Mangs, Peter 226
 Marcuse, Herbert 115, 222, 225,
 228–229, 231
 Marc-Wogau, Konrad 121
 Marx, Karl 11, 114–115,
 142–144, 168, 227
 Meidner, Rudolf 145
 Melville, Herman 121
 Merleau-Ponty, Maurice 115
 Messalina 60
 Minnicino, Michael 229
 Montmorency, Anne de 36
 Moore, George Edward 122, 124
 Moscovici, Serge 12
 Mouchy, Antoine de 26
 Murray, Andreas 141
 Myrdal, Alva 145
 Myrdal, Gunnar 144
- Nagle, Angela 229–230
 Nagel, Ernst 114, 125
 Nietzsche, Friedrich 111, 115,
 117–118
 Nixon, Richard 155
 Nordblom, Charlie 202
- Oermann, Nils Ole 91
 Ohlsson, Birgitta 223
 Olson, Jonas 122
 Oosterhuis, Harry 61
 Orbán, Victor 216
 Oxenstierna, Gunnar 120
 Page, James Carleton 99
 Palme, Olof 144–146, 156, 161–164,
 173, 198
 Pap, Arthur 115
 Perroux, François 12
 Persson, Carl 147
 Peterson, Thage G. 146, 163
 Pettegrew, Andrew 22
 Platon 8, 170
 Porter, Michael 255, 257
 Poulantzas, Nicos 11
 Printz-Påhlson, Göran 158
 Putnam, Robert D. 162
- Qvist, Martin 255

- Raatikainen, Panu 116
 Racaut, Luc 21, 24
 Raemond, Florimond de 29
 Ricoeur, Paul 115, 127
 Robinson, Tommy 220
 Roudinesco, Élisabeth 71
 Rousseau, Jean-Jacques 9
 Ruin, Hans 123

 Sacher-Masoch, Leopold von 58
 Sade, Donatien Alphonse François, markis de 58
 Salomon, Kim 189–192
 Samuelsson, Kurt 164, 166–170
 Sartori, Giovanni 12
 Sartre, Jean-Paul 115, 122
 Schelling, Friedrich Willhelm Joseph 115
 Schleiermacher, Friedrich 115
 Schopenhauer, Arthur 115
 Schumpeter, Joseph 12–13
 Schweitzer, Albert 17, 79–103
 Seierstad, Åsne 220
 Shakespeare, William 68
 Sidgwick, Henry 118
 Sjögren, Per 221
 Snow, C. P. 109, 142
 Sokal, Alan 119
 Sokrates 124
 Sontag, Susan 152, 163
 Sorokin, Pitirim 12
 Soros, George 222–223
 Spencer, Richard 224, 230
 Spinoza, Baruch 124
 Stefanowski, Dimitri 55
 Stenberg, Catharina 196
 Stephens, Elisabeth 50, 57
 Strawson, Peter Frederick 113, 115
 Sträng, Gunnar 145, 164
 Strömholm, Stig 163
 Svensson, Jörn 157–158
 Svensson, Sven 161
 Söder, Björn 121

 Tardieu, Ambroise 53
 Tau, Max 95
 Thate, Michael J. 99
 Therborn, Göran 138, 140–141
 Thoreau, Henry David 121
 Tingsten, Herbert 153, 166, 171
 Tissot, Samuel-Auguste 52, 60
 Trotskij, Leo 11
 Trump, Donald 216, 229–230
 Tännsjö, Torbjörn 123

 Ulrichs, Karl Heinrich 62–63

 Vacquerie, Jean de la 26
 Val, Antoine du 26, 36
 Vallier, Kevin 162
 Venettes, Nicolas 52
 Weber, Max 244
 Wedberg, Anders 121
 Wedén, Sven 156
 Werne, Kent 226
 Werner, Lars 151
 Wernström, Sven 140
 Westphal, Carl Friedrich Otto 62
 Weyrich, Paul 229, 232
 Widerberg, Bo 148
 Widor, Charles-Marie 91
 Williams, Bernard 124
 Wycliffe, John 34

 Zavalloni, Marisa 12
 Zwingli, Huldrych 28

 Åkerman, Nordal 159–160
 Åkesson, Jimmie 217, 220
 Ångström, Lars 202

 Östberg, Kjell 139

